

genootschap

voor

137/3-4

2000

geschiedenis

ARTIKELS

-
- A. Verhulst, *Kort overzicht van de geschiedenis van de Zwinstreek in de Middeleeuwen* 191-202
- M. Naessens, *De repressie van seksuele en religieuze deviantie te Kortrijk en Brugge omstreeks 1500 : een ethisch reveil en een socio-economische verklaring* 203-239
- A. Dewitte, *Handschriften uit het bezit van Bonaventura Vulcanius (1538-1614)* 241-248
- V. Kerckhove, *Historisch-demografisch onderzoek van Wevelgem, 1754-1796* 249-281
- G. van Renynghe de Voxxrie, *Van « Diamant » tot huis « Vanden Abeele » en Rijksarchief : bijdrage tot de huizengeschiedenis in Brugge* 283-295

BOEKBESPREKINGEN

-
- M. Sommé, *Isabelle de Portugal, Duchesse de Bourgogne. Une femme au pouvoir au XVe siècle* (A. Vandewalle) 297-301
- G. Dehon, *L'université de Douai dans la tourmente (1635-1765). Heurs et malheurs de la Faculté des Arts* (M. Cloet) 302-306
- P. Vandepitte (red.), *Wreeck geen quaedt, maer dwing tot goed. Het Sint-Pietersveld, kruispunt van historische en maatschappelijke ontwikkelingen in Vlaanderen. 150 jaar Gemeenschapsinstelling Bijzondere Jeugdbijstand in Ruiselede, 1849-1999* (I. Rotthier) 307-327
- K. Ravyts en J. Rondas, *Het Brugse 1940-1945. Deel I : collaboratie en verzet* (A. Van den Abeele) 317-320

KRONIEK

321-352

HANDELINGEN VAN HET GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

gesticht onder de benaming
«Société d'Emulation» te Brugge

Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de
geschiedenis en oudheden van Vlaanderen

JAARGANG 137 (3-4)

2000

Kort overzicht van de geschiedenis van de Zwinstreek in de Middeleeuwen

De vroegmiddeleeuwse *Sincfal*

Reeds van voor het begin van onze jaartelling vanaf ca. 2500 v. C. veranderde de Vlaamse kuststreek van een veengebied dat zich tussen 4400 en 3500v. C. had ontwikkeld, geleidelijk aan in een waddegebied. Door het achteruitwijken van de kustlijn tengevolge van de uitputting van het sedimentaanbod van de Noordzee drongen de getijden langs grote geulen die het veen erodeerden, steeds dieper landinwaarts door¹.

De grootste geul ten zuiden van de monding van de (Ooster-) Schelde (de enige arm langswaar de Schelde de zee ten noorden van Walcheren bereikte) was, behalve de meer westwaarts gelegen IJzermonding, de zeeboezem waarin vanaf de late Middeleeuwen de Hont of Westerschelde ten zuiden van Walcheren uitmondde. Als een grote geul drong hij oorspronkelijk hoogstens een vijftiental kilometer in het met veen bedekte binnenland door, doch gedurende de vroege Middeleeuwen verdiepte en verbreedde hij steeds verder landinwaarts². Op het einde van de 12de eeuw was hij reeds tot de omge-

-
- 1 H. Thoen (ed.), *De Romeinen langs de Vlaamse kust*, Brussel, 1987, pp. 16-25 (bijdragen van C. Baeteman en F. Mostaert); C. Baeteman en L. Denis, Holocene shoreline and sea-level data from the Belgian coast, in M. Eronen, B. Frenzel, P. Pirazzoli en M. Weiss (eds.), *Sea-level changes during Holocene times*, *Palaeoclimate Research* 21 (1997).
 - 2 Wellicht o.m. door de grote overstroming van 838 die waarschijnlijk de hele Nederlandse kust met inbegrip van Zeeland trof. Over deze overstroming M.K.E. Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland*, I, Assen, 1971, pp. 17-30. Hij reikte toen echter niet verder oostwaarts dan de voormalige Braakman : ID., *De Vier Ambachten en het Land van Saafinge in de Middeleeuwen*, Assen, 1984, p. 13.

ving van Hulst doorgedrongen³ en had wellicht al de verbinding gemaakt met de Honte, oorspronkelijk een veenstroom die bij *Hontemuden* (verdwenen plaats bij Ossendrecht ten noorden van Antwerpen) in de Oosterschelde uitmondde⁴. In de 8ste eeuw wordt de zeeboezem ten zuiden van Walcheren met de naam *Sincfal* vermeld in het zgn. volksrecht van de Friezen, de *Les Frisionum*, om de zuidelijke grens aan te duiden van het gebied waar dit recht gold⁵. De naam *Sincfal* duikt opnieuw op in het vierde boek van het werk van Adam van Bremen (+ voor 1085) over de geschiedenis van het aartsbisdom Bremen-Hamburg. Dit vierde boek is een "beschrijving van de eilanden van het Noorden" (*Descriptio insularum aquilonis*) die als missiegebied voor de kerk van Bremen in aanmerking kwamen⁶. De *Sincfal* wordt erin vermeld als de laatste grote inham van de zee, varende vanuit het Noorden langs de Nederlandse kust zuidwaarts, vooraleer van daaruit de overtocht naar Engeland kon worden aangevat. Het tweede element van de naam ("val") betekent trouwens "groot water"⁷. De huidige monding van de Hont of Westerschelde ten zuiden van Walcheren is er een overblijfsel van. In deze brede inham zijn ten laatste vanaf de 9de eeuw, wanneer het latere eiland Wulpen voor het eerst wordt vermeld⁸ en door sedimentatie trouwens het kustgebied in het algemeen buiten het bereik van de getijden kwam te liggen, schorren en vervolgens zandige opwassen gedurende de daaropvolgende eeuwen tot stand gekomen. Mede door inpoldering van de schorren rondom deze opwassen en duinvorming langs de zeezijde (langs het westen en het noord-westen) werden het eilanden. Wulpen was het grootste; het was 16 km lang, 4 tot 6 km breed en telde in de 12de-13de eeuw niet minder dan vijf

3 In oorkonden van 1183 en 1199 wordt hij er "zee" genoemd, hetgeen op getijdenwerking kan wijzen : ID., *Stormvloeden*, I, p. 120.

4 ID., *Vier Ambachten*, pp. 13-14; M. Gysseling, *Toponymisch Woordenboek*, I, p. 510, v^o Hontemuden.

5 ID., *Historische Geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, Assen, 1955, p. 15.

6 *Lexikon des Mittelalters*, I, München, 1980, kol. 107, v^o Adam v. Bremen; *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, ed. B. Schmeidler, MGH SS rer. Germanicarum, 1917, vertaling W. Trillmich, *Ausgewählte Quellen* MA, 11, 1961.

7 Gottschalk, *Historische Geografie Zeeuws-Vlaanderen*, I, p. 22, n. 2.

8 *Ibidem*, p. 18.

parochies⁹. Het lag het verst naar de zee toe, buiten de huidige kustlijn en ging mede daardoor geleidelijk ten onder tijdens de late Middeleeuwen om tegen het einde van de 16de eeuw helemaal in de golven te verdwijnen. Kadzand en Zuidzande ten zuidoosten en in de bescherming van Wulpen gelegen, waren heel wat kleinere eilanden. Ze groeiden vooral door inpolderingen in de 12de-13de eeuw vast aan elkaar en aan het vasteland, zodat ze binnen de huidige kustlijn kwamen te liggen¹⁰. Tot op heden maken ze deel uit van het vasteland op de rechteroever van wat overblijft van het Zwin ten oosten van Knokke. Het jongste en kleinste eiland, Koezand genoemd, ontstond in het begin van de 13de eeuw ten oosten van Wulpen, midden in hetgeen nu de monding is van de Westerschelde¹¹. Het behoorde in tegenstelling tot de reeds genoemde eilanden tot Zeeland. De grens tussen het graafschap Vlaanderen en het rechtsgebied van de graaf van Holland-Zeeland werd vanaf de 12de eeuw geacht samen te vallen met het water dat in de volgende eeuw Koezand van Wulpen scheidde en *Hedensee* werd genoemd¹². De *Hedensee* werd reeds vanaf de 12de eeuw blijkbaar beschouwd als een deel van de vroegere *Sincfal* die de zuidelijke grens van het Friese rechtsgebied was geweest. Het onderscheid tussen de *Hedensee* en het overige water van de vroegere *Sincfal* houdt dus wellicht verband met het ontstaan van Koezand in de zeeinham ten zuiden van Walcheren. Door toenemende overstromingen in de 14de-15de eeuw verdwenen niet alleen Koezand en een heel aantal polders langs de kust ter hoogte van Breskens en Groede, maar kwam ook een bevaarbare verbinding tot stand tussen de dan reeds tot voorbij Hulst oostwaarts doorgedrongen geul van de vroegere *Sincfal* en de Honte, waardoor de Westerschelde ontstond.

9 *Ibidem*, pp. 27-28, 115-121; M. Coornaert, Het tienderecht in de oorspronkelijk parochie Oostkerke en op het eiland Wulpen met de topografie en de geschiedenis van Wulpen, in *Rond de Poldertorens*, 31 (1989), pp. 4-35.

10 Gottschalk, *Historische Geografie*, pp. 21-22, 38, 110-115.

11 *Ibidem*, pp. 116-119.

12 *Ibidem*, pp. 119-120.

De zuidelijke oevers van de *Sincfal* en de oudste dijken

De uitgestrektheid van de *Sincfal* in de richting van het vasteland, d.i. zuid-, zuidwest- en zuidoostwaarts, is voor de totstandkoming van een min of meer stabiele kustlijn door inpolderingen en dijkanaleg tijdens de 12de-13de eeuw ten noorden van Brugge en ten noorden van Aardenburg, moeilijk te bepalen. Twee lange defensieve dijken kunnen als kustlijn in het begin van de 12de eeuw en als vertreklijn van de bedijkingen worden beschouwd. Het is enerzijds tussen Brugge en Blankenberge de later Blankenbergse Dijk genoemde dijk¹³, anderzijds, van een punt ten zuiden van het latere Damme tot de zandrug bij de plaats Heile even ten westen van Aardenburg, de Branddijk, ook Damweg genoemd¹⁴. Beide dijken moeten niet zeer hoog zijn geweest daar ze samenvielen met een natuurlijke verhoging van het terrein die in beide gevallen een grens vormde tussen enerzijds het zgn. Middelland ten noorden van Brugge en het ten westen eraan palende zgn. Oudland tussen Brugge en Oostende en anderzijds tussen de polders van het Zwin, waarover verder, en de Zandstreek tussen Moerkerke en Maldegem. Uit de richting van beide dijken zou kunnen afgeleid worden dat de sterkste getijdenstroming vanuit de *Sincfal* ongeveer het latere middeleeuwse Zwin en de kreken die er ongetwijfeld mee samenhangen volgde en dat de huidige nog bewaarde Zwinmondning aan de noordwest- en westen-stormen het sterkst onderhevig was. Mede daarom wellicht staat de Blankenbergse Dijk loodrecht op de kustlijn. Ten noorden van Aardenburg lijkt het gevaar minder groot geweest te zijn, wellicht dank zij de bescherming geboden door de eilanden Wulpen, Kadzand en Zuidzande enerzijds en anderzijds door het feit dat de 12de-eeuwse Yevendijk ten noorden van Oostburg samen met de uitgestrekte schorren van Groede als voorland¹⁵, een stevige bescherming bood.

13 M. Coornaert, Bijdrage tot de historische geografie van de streek rondom Brugge, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks 21 (1967), pp. 5-6.

14 A. Verhulst, Middeleeuwse inpolderingen en bedijkingen van het Zwin, in *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 28 (1959), p. 24.

15 Gottschalk, *Historische Geografie*, pp. 99-101.

De Zwinstreek en haar twee onderdelen

Mede daarom gaat onze aandacht verder uitsluitend naar hetgeen we de Zwinstreek noemen, d.i. het gebied ten noordoosten van de Blankenbergse Dijk enerzijds en het gebied ten noorden van de Branddijk tussen Brugge en Aardenburg anderzijds. Beide delen, gescheiden door de Zwin-arm naar Damme, waarover verder, verschillen nogal van elkaar wat de aard en de chronologie van hun occupatie betreft.

Het gebied tussen Brugge en Aardenburg ten noorden van de oudste beschermende dijk, de Branddijk, waar voor en na de vorming van de Zwin-arm in 1134 slechts één nederzettingstoponiem te vinden is, nl. Lapscheure (vermeldingen in 1019/30, 1107, 1110, 1127 en 1163; betekenis: herstelde alleenstaande schuur; ligging: 2 km noordoost van het huidige 17de-eeuwse Lapscheure)¹⁶, werd pas vanaf de late 12de en vooral in de loop van de 13de eeuw geleidelijk aan ingepolderd, zoals hierna wordt uiteengezet.

In het gebied op de linkeroever van de Zwin-arm kunnen minstens drie nederzettingstoponiemen worden teruggevonden die als -hem en als -sele-naam, ten laatste in de 10de eeuw of vroeger ontstonden: Michem¹⁷ (4 km zuidwest van Oostkerke, bij de kruising van Doestweg en Oud Zwin), Dudzele¹⁸ en Ri(e)sele¹⁹ (plaats 3 km ten zuidoosten van kerk van Dudzele). Alle drie worden ze vermeld (voor het eerst, met uitzondering van één iets oudere vermelding 1060/70 voor Dudzele) in de bekende grafelijke oorkonde van 1089 voor Sint-Donaas en blijken dan akkerland te bevatten²⁰. Dudzele was één van de oudste parochies in het gebied rondom het latere Zwin. Uit Dudzele ontstond, een vijftal kilometers oostwaarts, Oostkerke (parochie in 1089), waarvan de heren, met de voornaam Dudo, wel-

16 Gysseling, *Toponymisch Woordenboek*, I, p. 596; Verhulst, *Middeleeuwse inpolderingen*, pp. 30-32.

17 Gysseling, *Toponymisch Woordenboek*, I, p. 696; Coornaert, *Tienderecht*, p. 18.

18 *Ibidem*, p. 289; M. Coornaert, Dudzele en Sint-Lenaart, Dudzele, 1985, p. 515-516, nr. 159.

19 Gysseling, *Toponymisch Woordenboek*, II, p. 843; Coornaert, *Dudzele*, p. 581, nr. 667.

20 A. Verhulst, Les biens et revenus du chapitre Saint-Donatien de Bruges en 1089, in E. Mornet (ed.), *Campagnes médiévales: l'homme et son espace. Etudes offertes à Robert Fossier*, Parijs, 1995, pp. 513-531.

licht afstamden van de stichters van Dudzele (oorspronkelijk vorm: Dudasela)²¹. De meeste van deze parochies dragen -kerke of -kapelle-namen: Uitkerke (reeds parochie in 1089), Koolkerke, Koudekerke (vroegere naam voor Heist), Westkapelle, Ramskapelle. De dorpen met -kerke-namen, zoals ook de achter de grote dijken gelegen dorpen Meetkerke en Zuienkerke (achter de Blankenbergse Dijk) en Moerkerke (ten zuiden van de Branddijk), zijn ouder dan de -kapelle-nederzettingen. Sommige ervan, die het vroegst tot parochie werden verheven (Oostkerke en Uitkerke), dagtekenen waarschijnlijk uit de vroege 11de eeuw. Ze liggen meestal op een al of niet kunstmatige hoogte en dateren van voor de aanleg ca. 1100 van de grote defensieve dijken.

Hun grondgebied kwam grotendeels op natuurlijke wijze, dank zij afwatering, droog te liggen en hoefde dus niet te worden ingepolderd zoals dit wel het geval was in de 13de eeuw voor de streek op de rechteroever van de Zwin-arm, met Lapscheure als centrum. Vanwaar dit onderscheid? Het kan alleen worden verklaard door te veronderstellen dat laatstgenoemd gebied, in tegenstelling tot het gebied ten westen van de latere Zwin-arm dat in de 11de-begin 12de eeuw grotendeels zonder bedijking bewoonbaar was geworden, iets later nog eens vanuit de *Sincfal* werd overstromd, terwijl het gebied Dudzele-Oostkerke op de linkeroever van de Zwin-arm voor dezelfde overstroming gespaard bleef dank zij een hogere ligging en vooral dank zij de aanleg van een grote zeeverende dijk van Uitkerke tot Koudekerke (Heist) - de Evendijk - en van Koudekerke tot Westkapelle, de Kalve(r)ketedijk²².

De overstroming van 1134 en het ontstaan van de Zwin-arm naar Damme

De overstroming waarvan sprake wordt thans algemeen geïdentificeerd met de grote overstroming die volgens schriftelijke bronnen

21 Verhulst, *Inpolderingen*, p. 25, n. 9; Coornaert, *Tienderecht*, pp. 10-17.

22 Coornaert, *Historische geografie*, pp. 13-14; N. Pannier, De datering van de Duinkerke III-B-transgressie en het dijksysteem ten noorden van Brugge, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 24 (1970), pp. 113-126.

uit de tijd zelf in 1134 het hele mondingsgebied van de Schelde trof, de Zeeuwse eilanden inbegrepen²³. Zij is o.i. eveneens grotendeels verantwoordelijk voor de vorming van de Zwin-arm naar het latere Damme. De breedte en het doordringen ervan tot diep in het binnenland zijn wel niet mogelijk geweest zonder de aanwezigheid aan beide zijden van deze arm van oudere geulen en kreken²⁴. Zij moeten tijdens de tweede helft van de 11de eeuw talrijk zijn geweest in de buurt van Oostkerke en vooral ten oosten van de Zwin-arm, waar zij het gehele gebied ten noorden van de Branddijk en oostwaarts tot de zandrug van Aardenburg naar Maldegem, onder water zetten. De talrijke kreken ten oosten van Damme die in de 16de eeuw op de kaart van Pourbus²⁵ en zelfs vandaag nog zichtbaar zijn en die men niet of slechts in gering aantal vindt op de linkeroever van de Zwin-arm, zijn er overblijfselen van. Ook na de overstroming behoorde het gebied op de rechteroever van de Zwin-arm, meer bepaald de kapellen te Moerkerke en te Lapscheure, nog tot de parochie Oostkerke, waarvan het centrum nochtans op de linkeroever van de Zwin-arm lag. Deze oorspronkelijke eenheid van de parochie Oostkerke is één van de meest overtuigende bewijzen voor de vorming van de Zwin-arm op een latere datum dan 1110, wanneer deze parochiale eenheid voor het eerst schriftelijk wordt bewezen²⁶. Een ander bewijs, echter zonder chronologische precisering, is het feit dat de Spaghelswech van Moerkerke naar Oostkerke a.h.w. dwars door de Zwin-arm liep en dus door de vorming ervan, zeer waarschijnlijk in 1134, onderbroken werd, zoals nog in de 16de eeuw op de kaarten van Pourbus duidelijk te zien is, aan de twee overblijvende rechte fragmenten ervan, noord en zuid van de Zwin-arm, die precies in mekaars verlengde lagen²⁷.

23 Gottschalk, *Stormvloed*, I, pp. 59-67; Pannier, *De datering*.

24 Coornaert, *Historische geografie*, pp. 14-15.

25 B. Van der Hertten (ed.), *Het Brugse Vrije in Beeld. Facsimile-uitgave van de Grote Kaart geschilderd door Pieter Pourbus (1571) en gekopieerd door Pieter Claeissens (1601)*, Leuven-Alphen-aan-den-Rijn, 1998.

26 A. Verhulst-T. de Hemptinne-G. De Mey, Un tarif de tonlieu inconnu, institué par le comte de Flandre Thierry d'Alsace (1128-1168), pour le port de Littersuerua, précurseur du port de Damme, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 164 (1998), pp. 145-147.

De Zwin-arm heeft zijn preciese afbakening van latere eeuwen overigens pas door dijk aanleg verkregen. Dit gebeurde op de linkeroever veel vroeger, wellicht nog in de 12de of begin 13de eeuw, dan op de rechteroever, waar de polders tussen Damme en Sluis, met de dijken die in later eeuwen de Zwin-arm afboordden, nog tot op het einde van de 13de eeuw en in het begin van de 14de eeuw werden aangelegd, zoals verder wordt uiteengezet.

De havenfunctie van het Zwin en de stichting van Damme

Het gebied ten oosten van Damme moet dus zeer lang een soort strandvlakte hebben gevormd, met hier en daar zandige opwassen en rijpe schorren. Dit moet zelfs het geval geweest zijn onmiddellijk ten oosten van Damme. Aan de zuidoost-rand van de stad, op de plaats van de kerk van Sinte-Katerina-buiten-Damme, stond oorspronkelijk de eveneens van de parochie Oostkerke afhankelijke kapel van Litterswerve. Deze plaats nu, waarvan de naam reeds in de 13de eeuw is verdwenen, was voor de stichting van Damme iets voor 1180, een getijdehaven waar omstreeks 1160 reeds Keulse handelaars met hun schepen aanlegden op het strand, zoals blijkt uit het oudste bekende Vlaamse toltarief voor deze haven dat onlangs werd ontdekt²⁷. Tien tot vijftien jaar later werden niet hier, maar aan de andere, noordelijke uiteinde van de Kerkstraat te Damme, aansluitend bij de bedijking van de linkeroever van de Zwin-arm die wellicht toen reeds tot hier was gevorderd, kaaimuren gebouwd en een dwarsdijk (dam) met hierin een sluis (de Speye). Vanuit de Zwin-arm gaf deze sluis toegang aan kleinere schepen tot het Reie genoemde kanaal dat toen werd gegraven²⁹. Hierdoor was Brugge voortaan verbonden met de Zwin-arm te Damme, dat als nieuw gestichte stad in 1180 van de

27 Van der Hertten, *Brugse Vrije in Beeld*; P. Pourbus, Kaart van de watering van Romboutswerve (1578), gereproduceerd in P. Huvenne, *Pieter Pourbus, meester schilder 1524-1584*, Brussel, 1984, p. 295 en in J. De Groote, De eerste (beschreven) ros- en windwatermolens in Vlaanderen, in *Molenecho's. Vlaams Tijdschrift voor Molinologie*, 25 (1997), pp. 84-85.

28 Verhulst-de Hemptinne-De Mey, *Tarif de Tonlieu*.

29 J. Termote, Het ontstaan en de stadsontwikkeling van Damme, in F. Welvaert (ed.), *2000 Jaar Zwinstreek*, Brugge, 1985, pp. 102-111; Verhulst-de Hemptinne-De Mey, *Tarif de Tonlieu*, pp. 149-152.

graaf belangrijke commerciële privileges kreeg. Het aandeel van de graaf in dit alles is naast dat van Brugge zeer groot geweest, zoals ook blijkt uit de onteigeningen die hij in 1174 liet uitvoeren voor werken die enkele jaren later worden gesitueerd “in Suen”, wat meteen de oudste vermelding is van de naam Zwin³⁰. Ten oosten van de nieuwe haveninstallaties en verder oostwaarts tot Sinte-Katerina-buiten Damme, is nog lang nadien het onbedijkte strand van het Zwin, waar grote schepen op werden getrokken, bewaard gebleven, zoals o.m. blijkt uit de namen Slecke en Kille achter het stadhuis.

Bedijking en inpoldering van de overstromingsvlakte van het Zwin

Verder oostwaarts van Damme hebben de inpolderingen nog de hele 13de eeuw geduurd, vooraleer de laatmiddeleeuwse rechteroever van de Zwin-arm bereikt was³¹. Zij waren kort na 1180 aangevat met de aanleg van de Branddijk, verder oostwaarts Damweg genoemd. Hij volgde de zuidrand van de overstromingsvlakte en zijn aanleg was zeker geen moeilijke onderneming. Ten noorden ervan werden voor 1228 de eerste eigenlijke polders gewonnen, o.m. de Maldegemse polder, ook Polder van Filip Ram, een Brugs burger, genoemd. In 1228 hadden de inpolderingen een lijn bereikt gevormd door de Sluisse Dijk, de Polderdijk/Brolozendijk en de Maldegemse Dijk. Ten noorden hiervan zijn de inpolderingen hoofdzakelijk het werk geweest van hoge grafelijke ambtenaren, die als echte bedijkingsondernemers optraden, hetzij voor rekening van jonge door de graven Johanna en Margareta met schorren aldaar begiftigde cisterciënzer vrouwenabdijen zoals Marquette en Spermalie, hetzij voor eigen rekening, vaak in samenwerking met rijke Brugse burgers die ook voor zichzelf inpolderingen ondernamen. Tussen 1228 en 1234 bedijkte een belangrijk grafelijk ambtenaar, Egidius van Bredene, in vennootschap met twee Brugse patriciërs, de Markettepolder voor rekening van de gelijknamige abdij. Ten noorden van deze polder bedijkte een ander grafelijk ambtenaar, Johan van Leffinge, tussen

30 Verhulst-de Hemptinne-De Mey, *Tarif de Tonlieu*, p. 151, n. 24.

31 Verhulst, *Middeleeuwse inpolderingen*, voor alles wat volgt.

1236 en 1246 twee polders die naar hem werden genoemd, voor rekening van dezelfde abdij. Verder noordelijk bedijkte dezelfde ambtenaar voor rekening van de abdij van Spermalie een naar deze abdij genoemde polder. In deze polder werd het oude Lapscheure, dat door de stormvloed van 1134 verzwolgen was, weer opgebouwd. Van dit 13de-eeuwse Lapscheure en meer bepaald van de kerk, zijn heden nog slechts de door gras overgroeide fundamenten zichtbaar. Lapscheure werd inderdaad opnieuw vernield door de strategische overstromingen van de Tachtigjarige Oorlog, op het einde van de 16de eeuw (1583), waardoor het Lapscheurse Gat ontstond, heden nog een brede kreek die ongeveer de huidige Belgisch-Nederlandse grens volgt. In de 17de eeuw werd Lapscheure ongeveer één kilometer zuidwestwaarts van de verdwenen kerk weer opgebouwd. Door deze strategische overstromingen en de bedijkingen die er in de 17de eeuw zijn op gevolgd, kunnen verschillende middeleeuwse dijken en polders in het huidige landschap niet gemakkelijk worden gelocaliseerd. Ten oosten van het oude Lapscheure werden tijdens het tweede kwart van de 13de eeuw nog twee grote polders gewonnen: de Ram- of Roomspolder door Hendrik Ram, een Brugs patriciër, voor eigen rekening en ten noorden ervan de Nonnenpolder, door de reeds genoemde hoge ambtenaar Egidius van Bredene bedijkt voor rekening van de door hem gestichte abdij van Spermalie. In westelijke richting, naar de Zwin-arm toe, zijn de bedijkingen iets later te dateren. Tussen 1246 en 1269 bedijkte Johan van Leffinge ten westen van de Markettepolder de Grote Nieuwe Polder, deels voor rekening van de abdij van Marquette en deels voor rekening van de graaf. Beide opdrachtgevers verkochten hun rechten in deze polder echter spoedig aan Lamsin de Tollenaar, een Brugs patriciër, naar wie de polder dan ook meestal werd genoemd. In de tweede helft van de 13de eeuw tenslotte en ten laatste in het begin van de 14de eeuw werden op de rechteroever van de Zwin-arm, tussen Damme en Sluis, een groot aantal meestal kleinere polders ingedijkt: de Vijf Polders en de O.-L.-V.-polder voor rekening van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Aardenburg; de Polder van Namen, kort na 1282 op last van Gwijde van Dampierre's oudste zoon, Jan van Namen; de Poorterspolder, bedijkt door een vennootschap van Brugse patriciërs; de Luciepolder en nog enkele andere, waardoor de Zwin-arm sterk werd vernauwd en vlugger verzandde. Mede daarom werd hier op

het einde van de 13de eeuw (eerste vermelding 1290, onder de naam Lamminsvliet) Sluis als nieuwe stad en voorhaven van Brugge door Jan van Namen gesticht.

Het gebied ten westen van de Zwin-arm naar Damme was niet alleen grotendeels op natuurlijke wijze drooggefallen, maar bovendien omstreeks het tijdstip van de grote overstroming van 1134 en in verband hiermede, beschermd door de aanleg van een grote zeeverende dijk van Uitkerke tot Koudekerke/Heist, Evendijk genoemd, en van Koudekerke oostwaarts door de Kalve(r)ketedijk die Ramskapelle en Westkapelle voor de overstroming van 1134 heeft behoord. Ten noordoosten van Westkapelle eindigde laatstgenoemde dijk bij een inham van de Zwinmonding, Reigarsvliet genoemd, vanwaar een grotendeels gegraven waterloop, het Oud Zwin genoemd, voor het ontstaan van de Zwin-arm naar Damme de verbinding te water met Brugge en de afwatering van het omliggende gebied heeft verzekerd³². Verder oostwaarts voorbij de Reigarsvliet, heeft de dijk een meer kronkelend verloop omdat hij de linkeroever van de Zwin-arm naar Damme volgde die erdoor werd afgeboord. Voor inpoldering kwamen hier dus enkel schorren in de eigenlijke Zwinmonding in aanmerking die buiten de grote genoemde dijken lagen³³. Uitgangspunt van de bedijking waren twee zgn. kernpolders die vanaf ca. 1210 werden aangelegd, respectievelijk de Vardenaarspolder ten zuidwesten van Knokke en de Greveningepolder ten westen van Sint-Anna-ter-Muiden, aan de ingang van de Zwin-arm naar Damme. Tussen beide polders in en in het voorland van hun dijken werden dan strooksgewijze, door de aanleg van op elkaar staande boogvormige dijken, een groot aantal kleinere zgn. aanwaspolders gewonnen. De grootste ervan was de Polder van de Grote Keuvele, die de Noord-Franse cisterciënzerabdij van Vaucelles in 1255 kocht van de heren van Gistel, die hem waarschijnlijk voor rekening van de abdij hadden bedijkt³⁴. Buiten de Keuveldijk en de Monnikendijk die deze

32 Coornaert, *Historische geografie*, pp. 15-16.

33 M. De Vriese, *De inpoldering en indijking van de linkeroever van het Zwin*, onuitg. lic. verh. RUG, 1970; A. Verhulst, *Landschap en Landbouw in middeleeuws Vlaanderen*, Brussel, 1995, pp. 60-63, voor hetgeen volgt, tenzij anders aangeduid.

34 S. Lebecq, *Les Cisterciens de Vaucelles en Flandre maritime au XIIIe siècle*, in *Revue du Nord*, 54 (1972), pp. 371-384.

en nog enkele andere kleinere polders van private ondernemers langs de zeezijde beschermden, werden op het einde van de 13de eeuw nog een aantal kleinere polders gewonnen op de monding van het Zwin. Eén ervan werd op de schorren van het Hazegras gewonnen doch ging door de laatmiddeleeuwse overstromingen verloren en werd pas in 1627 opnieuw bedijkt. In de 18de eeuw kreeg hij de naam Oude Hazegraspolder om hem te onderscheiden van de Nieuwe Hazegraspolder die in 1784 op de monding van het Zwin of wat ervan overbleef, werd gewonnen. Ten oosten van de Reigarsvliet, daar waar de Zwin-arm naar Damme uitmondde in het eigenlijke Zwin, werden boogvormig op de Greveningepolder tegen het einde van de 13de eeuw en nog in de 14de eeuw talrijke kleine polders, vaak door Brugse burgers, aangelegd. Na de grote Sint-Elisabethstormvloed van 1404 werden hun buitendijken op bevel van hertog Jan zonder Vrees versterkt tot één grote zeeuerende dijk, de zgn. Graaf Jansdijk. Tengevolge van deze inpolderingen waren én de Zwin-arm naar Damme én de Zwinmonding steeds minder breed geworden. Dit verhoogde het gevaar voor dijkbreuken en deed de verzanding toenemen.

De repressie van seksuele en religieuze deviantie in Kortrijk en Brugge omstreeks 1500 : een ethisch reveil en een socio-economische verklaring

Sinds Norbert Elias zijn standaardwerk over het civilisatieproces schreef¹, is iedereen het erover eens dat zich in de loop van de geschiedenis een proces van toenemende normering voordeed. Aangezien Elias sindsdien vanuit historische hoek veel tegenkating heeft gekregen, dienen wij kritisch om te gaan met zijn bevindingen. Deze hoofdstelling uit zijn boek is echter overreind gebleven. Zij vormde dan ook het uitgangspunt van ons onderzoek. In dat onderzoek komt Elias voor het overige niet ter sprake. Zijn visie leverde ons een interessante invalshoek op, maar bleek verder weinig bruikbaar. Ons onderzoek naar het civilisatieproces hebben wij op een eigen manier willen voeren.

Bekende en minder bekende wegen naar het civilisatieproces

Norbert Elias heeft zijn vaststellingen gedaan aan de hand van manierenboekjes, geschriften met aanwijzingen omtrent hoe het eigenlijk hoort. Aan de hand van dergelijke traktaten uit de dertiende tot twintigste eeuw, heeft hij de moeilijk zichtbare, maar zich steeds doorzettende civilisatiebeweging trachten te beschrijven. Manierenboekjes waren instrumenten om het individuele gedrag te modelleren. Vandaar dat zij, als één van de weinige bronnen, directe

1 N. Elias, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (1936).

informatie verschaffen over het conditionerings- of fatsoeneringsproces². Ook indirect kan men over deze ontwikkeling veel leren. Men baseert zich dan vooral op kunst en literatuur om via mediaire weg dit 'civilisatieproces' te bestuderen. Kunst en literatuur waren immers tegelijkertijd uitingen van de nieuwe gedragscodes en media ter verspreiding ervan³. Schilderijen van Pieter Brueghel de Oude en Hieronymus Bosch, rederijersliteratuur en andere geschriften werden al eerder als bron gebruikt ter bestudering van dit 'beschavingsoffensief'⁴. De 'civilisation des moeurs'⁵ is dan ook geen nieuw onderzoeksterrein. De constatacie dat mensen uit vroegere tijden zich geheel anders, met name 'ongemanierder', 'onbeschaafder' gedroegen dan nu, was voor menig onderzoeker, socioloog, antropoloog of historicus, aanleiding om deze verandering te bestuderen. Hij of zij heeft gepoogd deze evolutie te beschrijven en te verklaren aan de hand van wat de toenmalige participanten aan deze beweging (bewust) hebben geproduceerd en nagelaten.

Aangezien deze 'civilisatie', deze toenemende normering, een grondige wijziging in de beleving, in de mentaliteit inhield, is het onvermijdelijk dat de toenemende beschavingsdruk ook af te lezen valt uit een aantal minder voor de hand liggende maatschappelijke terreinen, waar die zich (onbewust) manifesteerde. Wij denken hierbij in de eerste plaats aan de criminele justitie. Is het niet aannemelijk dat men de nieuwe samenlevingsnormen bewust en onbewust zal toepassen in de strafrechtspraak? Met andere woorden, kunnen wij het voortschrijdende civilisatieproces niet volgen vanuit een zich wijzigende rechtspraktijk? Reeds in 1873 schreef L.O. Pike zijn *History of crime in England, illustrating the changes of the progress of civilisa-*

2 N. Elias, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen*. Aula Paperback CXLVIII (Utrecht, 1987) 119.

3 T. Brandenburg, "De moeder- en maatschapschaps cultus in de Nederlanden omstreeks 1500. De Anna-devotie als symptoom van veranderde opvattingen over huwelijk en gezin", in: H. Peeters, L. Dresen-Coenders en T. Brandenburg, ed. *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (Nijmegen, 1988) 105.

4 Deze term nemen we over uit H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam-Leuven, 1988).

5 Terminologie van Robert Muchembled in *L'invention de l'homme moderne. Sensibilités, moeurs et comportements collectifs sous l'Ancien Régime* (Parijs, 1988).

tion.⁶ Muchembled volgde in 1988 dezelfde denkpiste. “[Il faut interroger la justice criminelle] en prêtant plus d’attention aux processus sociaux qu’elle déclenche ou révèle.”⁷ In dit citaat wordt nog een bijkomend element aangereikt: net als kunst en literatuur reveleerde de rechtspraak niet enkel het aan de gang zijnde sociale proces, zij stimuleerde het ook door eveneens modellen voor te stellen: “Classificatrice, elle propose à toute la société des modèles d’adaptation. Elle exerce aussi des pressions, sous de multiples formes, pour produire du conformisme.”⁸ Net als de manierenboeken, die Elias bestudeerd heeft, was de criminele rechtspraak dus een middel, een instrument tot modellering. Daarom hebben wij gepoogd het ‘civilisatieproces’, het proces van toenemende normering, te bestuderen aan de hand van gerechtelijk archiefmateriaal.

De verantwoording van een dergelijke werkwijze ligt in de historiciteit van het recht. “Misdaad is niet een apart soort gedrag waaraan de toeschouwer altijd kan zien dat het crimineel is; pas de afkeuring van de samenleving maakt een daad tot een misdaad.”⁹ De variatie van het strafrecht naargelang van de periode en de maatschappij weerspiegelt daardoor de voortdurende wijziging van de menselijke gemeenschap.¹⁰ Vandaar dat de studie van wat als deviant werd aanzien en bijgevolg werd vervolgd, ook een studie kan zijn van de onderliggende maatschappelijke processen.

Het bronnenmateriaal dat wij gebruikt hebben om deze processen te bespreken, kan gegroepeerd worden onder de noemer van bronnen uit de stedelijke rechtspraktijk. Zij vallen uiteen in twee

6 L.O. Pike, *A history of crime in England, illustrating the changes of the progress of civilisation* (2 dln ; Londen, 1873-1876).

7 Muchembled, *L’invention de l’homme moderne*, 136. [] toegevoegd.

8 Muchembled vervolgt: “L’une de ses fonctions est de définir clairement un modèle du juste et de l’injuste, ou du bien et du mal d’après le vocabulaire du temps. [...] La criminalisation apparaîtra alors plus clairement comme une forme primordiale du processus de civilisation des mœurs [...]” (Muchembled, o.c., 136).

9 D.A. Berents, *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen* (Zutphen, 1985), 10.

10 F. Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middel eeuwen tot het einde van het ancien regime (1404-1789)*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten. Klasse der Letteren XCVII (Brussel, 1981) 67; P. Spierenburg, “Criminele geschiedenis - een literatuuroverzicht”, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXIII (1981) 256.

groepen: bronnen afkomstig van de stedelijke autoriteiten enerzijds en van de centrale overheid anderzijds. In de middeleeuwse stad stonden immers twee instanties in voor de rechtsbedeling: de wethouders, in casu de schepenen van de stad, en de gerechtsofficier, de vertegenwoordiger van de vorst in de stad. De schepenen stelden de stedelijke wetgeving op, maar hadden hierbij wel het consent van de vorstelijke gerechtsofficier nodig¹¹. Zij die de wetten maakten, oordeelden ook over de naleving ervan; de wetgevers waren dus tegelijkertijd rechters¹². Hun vonnissen werden opgetekend in schepenregisters en zijn nu nog fragmentarisch bewaard. Voor Brugge beschikten we uitsluitend over het *Verluydboek*, een register waarin alleen die strafzaken werden opgetekend waarvoor een lijf- of doodstraf werd gevorderd¹³. Te Kortrijk is iets meer bewaard gebleven¹⁴, maar enkel de *Uutseghboucken* bleken nuttig voor dit onderzoek¹⁵. Dit zijn registers waarin de verbanningen staan vermeld die door de Kortrijkse schepenbank waren uitgesproken.

Een tweede soort bron zijn de rekeningen van de gerechtsofficier. Deze was immers belast met het tenuitvoerleggen van het vonnis en in die hoedanigheid liet hij bronnen na die voor rechtshistorisch onderzoek zeer nuttig zijn. In de baljuws- of schoutrekeningen werden immers de inkomsten en uitgaven van justitie opgetekend. Zij vertonen een grote gelijkvormigheid en zijn voor de bestudeerde periode volledig bewaard¹⁶. Hiermee kunnen ze een aantal van de tekortkomingen van de schepenregisters opvangen.

11 J. Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode*. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren LXII (Brussel, 1967) 269.

12 J. Monballyu, *Het gerecht in de kasselrij Kortrijk (1515-1621)*. (Doctoraatsproefschrift, Katholieke Universiteit Leuven, faculteit Rechtsgeleerdheid, 1976) I, 61.

13 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1: *Verluydboek (1490-1537)*. Merk op dat deze bron slechts aanvangt in 1490. Voor deze datum zijn geen Brugse registers van criminele rechtspraak bekend. (A. Vandewalle, *Beknopte inventaris van het stadsarchief van Brugge*. Deel I : Oud Archief (Brugge, 1979) 90-93.

14 Zie Monballyu, *Het gerecht in de kasselrij Kortrijk*, I, 21-42.

15 KORTRIJK, Rijksarchief. Fonds Oud Stadsarchief Kortrijk, nr.2081 (1459-1531) en nr. 902 (1531-1580).

16 R-H. Bautier en J. Sornay, *Les sources de l'histoire économique et sociale du moyen âge. Les états de la maison de Bourgogne. Volume I. Archives des principautés territoriales. 2. Les principautés de Nord* (Parijs, 1984) 157.

Het vertrekpunt van deze studie was dus de justitiële praktijk, de daadwerkelijke bestraffing van wat als onaanvaardbaar, deviant gedrag werd aangezien. Men dient er wel rekening mee te houden dat bij een dergelijke benadering van de geschiedenis bijna uitsluitend de visie van de wetgevers en rechters aan bod komt, en in extenso van de maatschappelijke klasse waartoe zij behoorden. Zij bepaalden de grens tussen aanvaardbaar en onaanvaardbaar gedrag. Zij maakten gebruik van het justitieapparaat om pressie uit te oefenen, als middel tot civilisatie: "La justice se fait donc ici l'auxiliaire de l'entreprise de moralisation."¹⁷

Sociaal- economische context van het onderzoek

Tot zover het algemeen concept van dit onderzoek. Het dient echter in een concreet geografisch en chronologisch kader te worden geplaatst. Als test-cases hebben we gekozen voor de steden Kortrijk en Brugge in de periode 1459-1537. Het leek ons interessant om na te gaan of er zich verschillen in civilisatie voordeden tussen deze twee steden. Men kan vermoeden dat de mentaliteit van de rechters er verschilde, aangezien zij een andere economische en maatschappelijke achtergrond en context hadden. Kortrijk was in de late Middeleeuwen een regionale stad met een inwonersaantal dat net boven de 5000 lag. Men leefde er voornamelijk van de textielnijverheid, zowel de laken- als de linnenindustrie¹⁸. De schepenen van de stad werden gerecruteerd onder de rijkste inwoners en dat waren veelal drapiers, de vooraanstaanden binnen de sector van de lakennijverheid. Als belangrijkste werkgevers hadden zij economische macht en tegelijkertijd speelden zij dus ook een aanzienlijke rol in de politiek van de stad, als leden van de magistratuur.¹⁹

17 Muchembled, *L'invention de l'homme moderne*, 182.

18 Zie P. Stabel, *De kleine stad in Vlaanderen. Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Geniese kwartier (14de-16de eeuw)*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren CLVI (Brussel, 1995) 166-168 en 180-184; N. Maddens, ed. *De geschiedenis van Kortrijk* (Tielt, 1990) 135-137.

19 C. Pauwelyn, « De goeude burgerij van Kortrijk in de vijftiende eeuw (1433-1496) », *Standen en landen*, LIV (1971) 190.

De Kortrijkse situatie verschilde hiermee van de Brugge. Nochtans heerste ook daar een plutocratie²⁰: de schepenen behoorden er eveneens tot de gegoede burgerij, maar de basis van hun rijkdom was anders. Brugge was immers niet zoals de andere Vlaamse steden een lakenindustriestad, maar in de eerste plaats een commercieel centrum met internationale uitstraling²¹. De grootste kapitalen werden er vergaard in de handel, al was ook de textielsector goed vertegenwoordigd binnen de gegoede stand. Bij de Brugse welgestelde klasse treffen we voor het overige vooral geldhandelaars, maar ook vertegenwoordigers uit de voedingssector en de luxenijverheid aan. Meteen blijkt een grotere diversiteit dan te Kortrijk.

Ondanks de verschillen in economische bedrijvigheid, zakten beide steden af in een economische crisis op het einde van de vijftiende eeuw. Dit wordt duidelijk bij een blik op de evolutie van het aantal poortersinschrijvingen. Zij zijn een cijfermatige vertaling van de aantrekkingskracht van (de economie van) een stad voor migrerende middengroepen en kunnen dus als indicator dienen voor de stedelijke welvaart²². Vanaf omstreeks 1480 toont de evolutie van het aantal nieuwe poorters zowel te Kortrijk als te Brugge een stad inerval ; in de eerste decennia van de zestiende eeuw bedroeg dit aantal nog nauwelijks één achtste van de pieken uit de vijftiende eeuw²³.

De situatie in Kortrijk en Brugge illustreert op die manier de algemene crisis die zich vanaf omstreeks 1475 ook elders in de Bourgondische Nederlanden voordeed²⁴. Ten gevolge daarvan werd

20 W. Blockmans, « Nieuwe gegevens over de gegoede burgerij van Brugge in de dertiende en vooral vijftiende eeuw », *Standen en landen*, LIV (1971) ; cf. R. Van Uytven, « Plutocratie in de 'oude democratieën der Nederlanden'. Cijfers en beschouwingen omtrent de korporatieve organisatie en de sociale structuur der gemeenten in de late middeleeuwen », *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XVI (1962) 390.

21 J.A. Van Houtte, *De geschiedenis van Brugge* (Tielt, 1982) 164.

22 Van Houtte, *De geschiedenis van Brugge*, 156 ; Stabel, *De kleine stad*, 82.

23 E. Thoen, « Verhuizen naar Brugge in de late Middeleeuwen. De rol van de immigratie van de poorters in de aanpassing van de stad Brugge aan de wijzigende economische omstandigheden (14e-16e eeuw) », in : H. Soly en R. Vermeir, ed. *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. Dr. M. Baeldé*. (Gent, 1993) 332 ; Stabel, *De kleine stad*, 37.

24 W.P. Blockmans, G. Pieters, W. Prevenier en P.W.M. van Schaik, « Tussen crisis en welvaart : sociale veranderingen 1300-1500 » in : *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* IV (Haarlem, 1980) 77 ; R. Van Uytven, « La conjoncture

een snelle en langdurige daling van de levensstandaard ingezet, de armoede breidde zich uit en sociale problemen manifesteerden zich voor het eerst op grote schaal. In het spoor daarvan groeide een sociale politiek; de wereldlijke overheden waren immers bevreesd voor een ontwrichting van de maatschappij. In de eerste plaats richtten zij hun inspanningen op de bedelaars en vagebonden. Deze "onmaatschappelijke elementen"²⁵ werden als potentiële ordeverstoorders en daardoor als een bedreiging voor de maatschappij beschouwd. Dit verklaart de grote aandacht die vanaf dat moment aan de armen werd besteed en de hervorming van de armenzorg omstreeks 1520.²⁶

De problematiek van armoede en armenzorg werd in deze studie echter buiten beschouwing gelaten. De bezorgdheid om de maatschappelijke stabiliteit kwam immers niet alleen op dit vlak tot uiting. Ook tal van andere aspecten uit het dagelijks leven werden vanaf hetzelfde moment strikter gereguleerd met het oog op sociale orde en rust.²⁷ Zo bijvoorbeeld het seksueel en religieus gedrag. Deze uitingen van twee wezenlijke bestaansdimensies van de mens droegen de bijzondere aandacht weg van de overheden, in hun poging het volk te disciplineren en zo de openbare orde te handhaven. Deze aandacht reflecteerde zich onder meer in de beteugeling van het deviante gedrag. Dank zij de gerechtelijke registratie daarvan kan de hedendaagse historicus nu via deze weg de bezorgdheden van de toenmalige autoriteiten achterhalen²⁸. Dit was dan ook de aanpak en invalshoek van dit onderzoek.

commerciale et industrielle aux Pays-Bas bourguignons : une récapitulation », in : J.-M. Duvosquel, J. Nazet en A. Vanric, ed. *Les Pays-Bas bourguignons. Histoire et institutions. Mélanges André Uyttebrouck*. (Brussel, 1996) 448 ; C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen/Amsterdam, 1980) 95.

25 C. Lis, H. Soly en D. Vandamme, *Op vrije voeten ? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)* (Leuven, 1985) 50.

26 J. Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren LXXXVI (Brussel, 1975) 118; Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 106, 111.

27 G. Nijsten, *Volkscultuur in de late middeleeuwen : feesten, processies en (bij)geloof* (Antwerpen, 1994) 141.

Vaststellingen

Langs deze weg zijn wij tot een aantal belangrijke vaststellingen kunnen komen. Dit onderzoek van de repressie van seksueel en religieus deviant gedrag heeft duidelijk gemaakt dat men vanaf het einde van de vijftiende eeuw kan spreken van een ethisch reveil. Ook al kunnen slechts een aantal delicten in deze evolutie worden ingepast, toch tekent zich een duidelijke beweging in die zin af. Wij schetsen eerst de opvallendste conclusies om daarna meer gedetailleerd in te gaan op de wijzigingen in het vervolgingsbeleid.

Het ethisch reveil uitte zich in de eerste plaats in de criminalisering van een aantal tot dan toe gedoogde praktijken. Dit is vooral zo wat prostitutie betreft. Ook al werden de meisjes zelf nog steeds ongemoeid gelaten, misbruiken zoals pooierschap en vooral koppelaarij werden plots minder getolereerd. Deze evolutie werd ingezet op het einde van de vijftiende eeuw en kende een nieuwe impuls omstreeks 1530. Tegelijkertijd stelden we een opvallende wijziging vast in de bestraffing van overspel. Vanaf omstreeks 1530 legden zowel het Brugse als het Kortrijkse gerecht een opmerkelijke ijver aan de dag om dit delict te beboeten.

Voor de reden van de gewijzigde houding hebben we enkele indirecte aanwijzingen. Op het eerste zicht leek de beteugeling van het seksuele niet als doel op zich voorop te staan. In plaats daarvan werden burenoverlast en de mogelijke economische consequenties van het delict opgegeven als motivatie voor de juridische tussenkomst. Maar deze redenen vormden misschien slechts de aanleiding voor de harde aanpak. De echte beweegredenen lag ons inziens dieper : er zijn aanwijzingen dat de toenemende repressie van deze delicten ook was ingegeven door een grotere bezorgdheid om het seksuele an sich. De burenen van bordelen klaagden niet alleen over de overlast ; de aanwe-

28 Ook Muchembled legde in zijn onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van de moderne mens de nadruk op deze twee soorten delicten, die hij samenbracht onder de hoofding "La paillardise et le blasphème" (Muchembled, *L'invention de l'homme moderne*, 61-82). Hij duidde deze twee aspecten van het menselijk bestaan, de seksualiteit en de religieuze beleving, aan als belangrijke voorwerpen van de disciplinerende, van de 'civilisation des moeurs'. Wanneer wij de normering van deze twee soorten gedrag bestuderen, denken wij daarom een beperkt, maar goed beeld te kunnen reconstrueren van het 'civilisatieproces'.

zigheid van een bordeel in een buurt van goede lieden werd een argument op zich om te protesteren. Ook overspel dat niet met ontvreemding van echtelijke goederen gepaard ging, werd bestraft. Een andere aanwijzing dat er enige reserve ontstond tegenover een al te vrije seksuele beleving, is het feit dat er klaarblijkelijk een obsessie groeide rond seks die uiteindelijk op een exorbitante wijze tot uiting kwam in de heksenwaan. Deze 'ontaarding' van de bezorgdheid om het seksuele gebeurde pas op het einde van de zestiende eeuw, maar de onderliggende maatschappelijke processen lijken terug te gaan tot de door ons bestudeerde periode. Psychologen ondersteunen de veronderstelling dat de heksenvervolgving gerelateerd is aan de verwerping van de lichamelijke en de afwijzing van de seksualiteit die vanaf het einde van de vijftiende eeuw meer verspreid raakten²⁹.

Naast de seksuele repressie valt omstreeks 1500 de aandacht voor de moederfiguur op. Zowel bij de beteugeling van koppelarij als van kindermoord kwam haar taak expliciet aan bod. De zorg van de moeder voor haar kinderen werd er als natuurlijk en vanzelfsprekend omschreven en aldus als norm opgelegd aan de gemeenschap. Wij argumenteren dat deze bekommernis van de rechters nieuw was en samen met de bestraffing van travestie, die duidelijk maakte dat men een strikte scheiding tussen mannen en vrouwen wenste te behouden of op te leggen, wees op het laatmiddeleeuwse inzicht van de eigen geaardheid en taakverdeling van man en vrouw.

Repressie van buitenhuwelijkse seksualiteit, aandacht voor de moeder en het gezin, een strikte scheiding tussen man en vrouw; het lijken flarden van de ethiek die door sommige auteurs als een nieuwe burgermoraal getypeerd wordt³⁰. Hierin stonden het huwelijk en de disciplineren van de vrouw centraal³¹. In de vijftiende, zestiende eeuw was de maatschappij geëvolueerd naar een verhoogde belangstelling voor onderwerpen die betrekking hadden op huwelijk, seksu-

29 C. van Emde Boas, *Geschiedenis van de seksuele normen. Oudheid - Middeleeuwen - zeventiende eeuw* (Antwerpen/Nijmegen, 1985) 103.

30 Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511*, 321-356 ; cf. Brandenburg, « De moeder- en maagschapcultus », 103.

31 L. Dresen-Coenders, « De machtsbalans tussen man en vrouw in het vroegmoderne gezin », in : H. Peeters, L. Dresen-Coenders en T. Brandenburg, ed. *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (Nijmegen, 1988) 81.

ele moraal en de plaats van man en vrouw in gezin en samenleving³². Meerdere auteurs zijn langs verschillende wegen, aan de hand van uiteenlopend bronnenmateriaal, tot deze zelfde vaststelling gekomen. Zij zien allen een vernieuwde aandacht voor het huwelijk en het gezin. Daarbinnen werd het gezag van de man gepropageerd en was er sprake van de geboorte van de moderne huisvrouw: de vrouw was ondergeschikt aan haar man en kreeg nog slechts strikt huishoudelijke en pedagogische taken toegewezen. Er werd met andere woorden gebroken met de traditie van relatief zelfstandige taakverdeling door vrouwen. Men verkoos de vrouw binnen de veilige muren van het huwelijk te sluiten, onder het gezag van de man³³. Ook het streven naar de regulering van seksuele betrekkingen binnen een wettig gesloten huwelijk, past in deze context³⁴. Huwelijkstrouw werd een belangrijk aandachtspunt.

Deze evolutie werd geschetst aan de hand van laatmiddeleeuwse kunst en literatuur. Op die manier slaagden de auteurs erin een coherent en gedetailleerd beeld te schetsen van de nieuwe ethiek. Wij hebben nagegaan in hoeverre deze nieuwe aandachtspunten ook in de rechtspraak, in de vonnissen van de schepenen terug te vinden waren. Het beeld dat we zo via de studie van de rechtspraktijk hebben kunnen construeren, is fragmentarisch, erg onvolledig en veel minder duidelijk. Het is daarentegen wel reëler dan het ideaalbeeld dat werd voorgehouden in kunst en literatuur, want het betreft gedragingen die concreet werden afgedwongen. Al kan men op basis van een studie van de beteugeling van een beperkt aantal misdrijven geen moraal reconstrueren, toch is zo'n studie dienstbaar, als toetsing van een verondersteld realistische voorstelling die men langs andere weg heeft bekomen.

32 Brandenburg, « De moeder- en maagschapcultus », 100. Pleij besteedt een hoofdstuk aan 'Liefde, huwelijk en gezin' in de burgercultuur : Pleij, *Sneeuwpoppen*, 259-287. Ook Spierenburg noteert een verhoogde aandacht voor deze onderwerpen : P. Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preindustriële Europa* (Hilversum, 1988) 259-260.

33 Dresen-Coenders, « De machtsbalans », 67 ; Brandenburg, « De moeder- en maagschapcultus », 100. Over de hiërarchie binnen het huwelijk, zie Spierenburg, *De verbroken betovering*, 263-266 ; over de geboorte van de moderne huisvrouw en de propaganda voor het huwelijk : Pleij, *De sneeuwpoppen*, 278-287.

34 Brandenburg, « De moeder- en maagschapcultus », 103.

Onze besluiten die we zopas hebben geformuleerd, willen we hier nu illustreren door wat dieper in te gaan op ons onderzoek naar de repressie van prostitutie, overspel, travestie en hekserij.

Repressie van prostitutie, overspel, travestie en hekserij

Prostitutie

Inzake prostitutie hebben we opgemerkt dat het ethisch reveil werd gekenmerkt door de criminalisering van een aantal tot dan toe gedoogde praktijken. Te Brugge was het opvallend hoe vanaf het laatste derde van de vijftiende eeuw praktijken werden bestraft die daarvoor ongemoeid waren gelaten. Tot dan toe had men steeds de politiek van het mindere kwaad gehanteerd: de vrees dat mannen zich anders zouden vergrijpen aan eerbare burgervrouwen, legitimeerde een tolerantie van prostitutie. In Brugge had dit gedoogbeleid de vorm aangenomen van het opleggen van een minimale taks, vermomd als boete, waarmee de bordeeluitbaters de facto een exploitatievergunning kregen³⁵.

De nieuwe situatie vanaf het einde van de vijftiende eeuw hield niet in dat alle prostitutie werd verboden; de prostituees zelf werden nog steeds niet gevisieerd. Wel zien we dat vanaf dan plots gepoogd werd om een aantal misbruiken tegen te gaan. Er werd gereageerd tegen huisjesmelkers die te hoge huurprijzen vroegen aan prostituees³⁶; koppelaarspraktijken werden aangeklaagd, vooral wanneer bur-

35 G. Dupont, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten*. Prostitutie in Brugge tijdens de Bourgondische periode (1385-1515). Vlaamse historische studies X (Brugge, 1996) 52-54.

36 Henry van Pottinghen werd veroordeeld *pour ce qu'il s'avoit avanchié certaines ses chambres et maisonselles louer aux fillettes pour y tenir deshonneste vie, a si hault pris que on ne le devoit pas souffrir, mais lui de ce corrigier affin qu'il soit exemple as autres* (BRUSSEL, Rijksarchief, Rekenkamer, nr. 13779 (schoutrekening Brugge 1469-1470), f° 27 r°). Hetzelfde voorbeeld werd gesteld met Henry vanden Berghe.

germeisjes waren verleid³⁷ of wanneer moeders hun eigen dochters in de prostitutie binnenleidden³⁸; souteneurschap of gedoozaamheid van de echtgenoten werd niet langer getolereerd³⁹; klachten van burens over de overlast leidden tot sluiting van de bordelen⁴⁰...

Het is onwaarschijnlijk dat er vóór 1460 geen misbruiken bestonden, dat de prostitutie toen functioneerde zonder pooiers of koppeelaarsters. De afwezigheid van deze personen in de records is daarom waarschijnlijk te wijten aan het zeer tolerante gedooogbeleid. Op het einde van de vijftiende eeuw veranderde de situatie; vanaf dan duiken

37 In 1511 werd Picroone vander Heyde veroordeeld *omme dat zoe huer onder wonden heift als een makeghe, jonghe dochters ende andre in zonde te bringhene ende sonderlinghe dat zoe onlancx leden huer beste ghedaen heift omme eene jonghe maecht goeder lieder kind te vertweeffelen omme die met ghiften ende schoone woorden te bedrieghene ende te valle te bringhene* (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1 (Eerste verluydboek 1490-1537), 1511, f° 67 r°).

38 Margriete Dhamers werd ervan beschuldigd *dat zoe binnen corten tyden haerwaerds twee huere dochters jonc van jaren zynde, d'eene vooren ende d'andre naer, omme bate ende prouffyt daerof t'hebbene ende ooc up beloften van dat huer ter causen van dien andre duechden ghebueren zouden, ghebrocht heift tot scande ende te valle. Ende die zelve gheleed ende gheleverd tot eeneghe persoonen die haerlieder wille daermede ghedaen hebben, ende also by hueren middele ende bedoene beede ghedefloreird ende ondstelt ghesyn van haerlieder maechde liken state; ende boven dien dat zoe de zelve huere dochters ghedoocht heift haerlieder onheerbare conversacie te nemene met alle manieren van persoons, zo wel gheestelic als weerlic; also wel t'hueren huse als in andren plaetsen daer zoe die gheleed heift, ende de proffiten ende penninghen daerof ghecommen zelve ontfanghen ende die gheapplicquierdt t'haren proffytte; contrarye allen rechten ende naertelike jehens alle heerbaerbete ende jehens de natuerlichebe van elker moeder* (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1 (Eerste Verluydboek, 1510, f° 54 r°)).

39 *De Jehan Roelins dit Lenart, taincturier de boucraen, et Jehanne sa femme, les quelz furent par ledit escoutete et ceulx de la loy appellees en iustice, a cause que combien que chacun homme et femme de bien par droit se doivent bien et honorablement conduire en leur estat de mariaige, ce non obstant ledit Jehan Roelins a permis sadite femme de hanter plusieurs hommes, tant de nuyt que de jour, dedens sa demeure et habitation et aussi dehors, en plusieurs lieux, par plusieurs foyz, dont vehemente presumption estoit que de son seu et aultrement, ladite Jehenne, hantans lesdits hommes, avoit carnelle conversacion et compaignie avecques eulx; ce que non est a permettre par justice en ung voisinage des gens de bien et d'honneur comme estoient les voisins dudit Jehan et Jehenne sa femme* (BRUSSEL, Rijksarchief, Rekenkamer, nr. 13782 (schoutrekening Brugge 1494-1495) f° 56 r°).

40 Een zekere Dingne uit de Moerstraat, in de hete buurt, werd gevraagd *de wydier certaine maison ou elle demouroit, veu sa deshonneste vie qu'elle tenoit, dont les voisins estoient fort plaintifs* (BRUSSEL, Rijksarchief, Rekenkamer, nr. 13780 (schoutrekening Brugge 1475-1476) f° 68 v°).

zij veelvuldig in de misdaadstatistieken op, wat er op wijst dat de houding tegenover prostitutie was veranderd.

Bovendien kunnen daarbij nog een aantal nieuwe aandachtspunten worden vastgesteld die de specifieke bezorgdheden van het Brugse gerecht blootleggen. Vooreerst is het opmerkelijk dat in de vroeg-zestiende-eeuwse vonnissen meermaals bedragen werden genoemd voor de bewezen diensten; uit vroegere periodes zijn zeer weinig gegevens over de tarifiering bekend⁴¹. Vanaf het einde van de vijftiende eeuw leek de aandacht voor het commerciële aspect echter toe te nemen. We vermeldden reeds de bestraffing van bordeelverhuurders die te hoge prijzen vroegen. Ook de commissielonen van koppelaarsters werden aangeklaagd⁴²; in de vonnissen stond meermaals een bepaling ingeschreven die het nastreven van eigen profijt onderstreepte en veroordeelde⁴³. De vermelding van de betaalde bedragen dient in deze context te worden gezien; de specificering van het geldgewin benadrukte nogmaals de verwerpelijkheid van dergelijke activiteiten⁴⁴.

41 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 126-127.

42 Jaquemyne Lammins werd veroordeeld omdat zij een meisje in de prostitutie had binnengeleid *ende ooc dat zoe contract ghemaect hadde metten persoon die de voorseide dochtere scoffierde, dezelve dochtere binnen haren huuse te houdene up een camere i'zynen behouwe ende haer de costen te ghevene voor een croone de weke ende up hope van noch meer daerof gheloont te zyne* (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1 (Eerste verluuyboek, 1528, f° 203 r°)). Jaquemyne Palet werd veroordeeld voor het prostitueren van haar eigen dochter *ende by speciale dat zoe hare voorseide dochtere eens gheleet heift buten desen stede ende haer aldaer laten slapen by een man, in de zelve herberghe ende in de zelve camere daer zoe sliep, daervooren zoe ontfync van den voorseiden man een stic goudts ende haer dochtere hadde twee sticken goudts* (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1 (Eerste verluuyboek, 1527, f° 187 r°)).

43 ... *ende ooc bate ende proffyt daerof ghenomen, levende ende huer alzo onderhoudende zekeren tyt up 't ghuent dat hueren voorseide dochtere onbeertlic ende met zonden by hueren wille ende instigatie ghewonnen hadde* (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1 (Eerste verluuyboek, 1533, f° 232 r°)).

44 We merken op dat bij de zestiende-eeuwse rechtsgeleerde Filips Wielant het geldgewin van de putier de strafbaarheid van zijn daad bepaalde. (F. Wielant, *Corte instructie in materie criminele*, ed. J. Monballyu, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België (Brussel, 1995) 220).

Een tweede opmerkelijk feit is de wijziging in de aard van de straffen voor koppelaarsters; een groeiende vijandigheid kan eruit worden afgelezen. Aanvankelijk niet gecriminaliseerd, vanaf het einde van de vijftiende eeuw bestraft met een geldboete, werden zij in de zestiende eeuw met een schand- of erestraf gesanctioneerd⁴⁵. De verhoging van de strafmaat, maar ook de verandering van het soort straf, waren symptomatisch voor de evaluatie van het misdrijf in de ogen van de tijdgenoten⁴⁶. Hierbij is het tekenend hoe ook binnen de categorie van de schandstraffen nog een evolutie optrad. Vóór 1528 werd de veroordeelde op een schavot geplaatst *met hueren tittle voor huer hanghende*. Vanaf 1528 was dit bord met vermelding van het misdrijf vervangen door rode lapjes⁴⁷, een teken dat blijkbaar voor de omstaanders voldoende duidelijk was en geen schriftelijke uitleg vroeg.

Het opspelden van rode lapjes aan geschavotteerde koppelaarsters vertoont hierdoor gelijkenissen met de stigmatisering van de armen, die vanaf omstreeks dezelfde tijd onderscheidende tekenen moesten dragen. In 1529 verscheen een Brugse stedelijke ordonnantie : *van den aermen, dat zij teekenen draghen zullen* ; in 1537 werd herhaald dat zij een *witte scroode* moesten dragen⁴⁸. Tegelijkertijd doet het ons denken aan de kledingsvoorschriften voor prostituees die golden in bepaalde Europese steden : naast een verbod op het dragen van rijkelijke kledij en opsmuk, werden prostituees soms verplicht gekleurde onderscheidingstekens te dragen. Rood, de kleur van het vleselij-

45 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 75 ; J. Monballyu en N. Heeren, « Prostitutie en vrouwenhandel in de Nieuwe Tijd », in : *Van badhuis tot eroscentrum. Prostitutie en vrouwenhandel van de middeleeuwen tot heden*. Dossier bij de gelijknamige tentoonstelling in het Algemeen Rijksarchief te Brussel (Brussel, 1995) 29.

46 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 75.

47 Jaquemyne Lammins werd in 1528 verbannen na *ghestelt te zyne openbaerlic up een scavot inden burch behanghen met een roodt lapkin achter ende vooren* (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1 (Eerste verluuydboek, 1528, f° 203 r°)). In de Franstalige schoutrekningen is sprake van *rouges taseaux*. Een *tasseau* wordt gedefinieerd als : « morceau d'étoffe servant de signe distinctif ». (F. Godefroy, *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du 9e au 15e siècle* (10 dln. ; Parijs, 1937-1938) VII, 654).

48 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 120, register 3 (Hallegeboden 1513-1530) f° 635 v°; register 4 (Hallegeboden 1530-1542) f° 249 v°.

ke, was één van de mogelijkheden⁴⁹. Terwijl kledingsvoorschriften niet alleen een diffamerende bedoeling hadden, maar ook een praktische, namelijk de herkenbaarheid van de prostituees verhogen, waren de rode lappen waarmee de koppelaarsters tijdens het uitzitten van hun straf werden behangen, uitsluitend een "badge of infamy". Het invoeren van deze maatregel zou kunnen wijzen op een groeiend maatschappelijk misprijzen tegenover koppelaarspraktijken.

Deze wijzigingen in de repressie van prostitutie worden meestal alleen in verband gebracht met een ethisch reveil, in het kader van een bredere maatschappijdisciplinerende beweging⁵⁰, zonder dat men daarbij op zoek gaat naar de redenen van de wijziging in het waardenpatroon. Wij zouden willen verdedigen dat de zware sociale en economische crisis, die we reeds ter inleiding hebben vermeld, daaraan ten grondslag lag. We hebben aanwijzingen dat deze crisis de houding tegenover prostitutie heeft beïnvloed. Voorlopig is dit slechts een hypothese die op basis van een aantal verspreide elementen uit ons bronnenonderzoek en literatuurstudie is ontstaan.

Rossiaud, die de prostitutie in Zuid-Frankrijk heeft bestudeerd, wijst erop dat door de toegenomen armoede vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw, het prostitueren van de eigen dochters voor de moeders een economische noodzaak was geworden⁵¹. De crisis in Brugge kan op dezelfde manier een druk uitgeoefend hebben op de vrouwen. Dat ook in het zestiende-eeuwse Brugge plots veroordelingen opduiken van moeders die hun eigen dochters in de prostitutie binnenleidden en daar zelf van mee profiteerden, wijst alvast in die richting. Dat armoede meestal de onderliggende factor was die vrouwen tot prostitutie bracht, wordt ons door Dupont bevestigd⁵². Als aanvulling op het inkomen, dreigde prostitutie misschien een nevenactiviteit te worden voor vele verarmde families, een zwart circuit als

49 « In many places the *aiguillette*, a knotted cord falling from the shoulder and of a different colour from the dress, was the badge of infamy. The red *aiguillette* was common in the kingdom of France, but the badge varied elsewhere. » (J. Richards, *Sex, dissidence and damnation. Minority groups in the middle ages* (Londen/New York, 1990) 119). Zie ook R. Van Uytven, *De zinnelijke Middeleeuwen* (Leuven, 1998) 131.

50 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 70-79, 160 ; L.L. Otis, *Prostitution in medieval society. The history of an urban institution in Languedoc* (Chicago/Londen, 1985) 110.

51 J. Rossiaud, *La prostitution médiévale* (Parijs, 1988) 141.

52 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 96.

het ware, eventueel naast het bestaande 'officiële' of officieel getoleerde net⁵³. Belangrijk is hierbij vooral dat de prostitutie, in plaats van "protector of the family"⁵⁴, nu een bedreiging ervoor kon worden, wanneer verarmde vrouwen bijna verplicht waren daartoe hun toevlucht te zoeken⁵⁵.

Naast de mogelijke opkomst of onrustwekkende verbreiding van een zwart circuit, deden zich verschuivingen voor in het officiële net. Na 1460 waren in vergelijking met vroegere periodes procentueel veel meer prostituees Vlaams⁵⁶, vermoedelijk zelfs voor een groot deel Brugs⁵⁷. Dat Brugse bordeelhoudsters Brugse meisjes in hun netten probeerden te strikken, was veel zichtbaarder voor de autoriteiten dan de koppelaarspraktijken waarmee vreemde koppelaars vreemde meisjes aan zich bonden. Het was niet alleen zichtbaarder, het hield ook een veel groter gevaar in voor de stedelijke samenleving: de meisjes en vrouwen uit de eigen stad werden in de prostitutie betrokken⁵⁸. Bovendien beperkten de recruteringsactiviteiten van de bordeeleploitanten zich niet tot de meisjes uit de laagste strata; uit meerdere vonnissen werd duidelijk dat ook de gegoede families hierdoor werden bedreigd. Prostitutie bracht dus de eer van de burgermeisjes en -vrouwen in gevaar, in plaats van die te beschermen⁵⁹.

Niet alleen werden de prostituees vermoedelijk in toenemende mate gerecruteerd uit de Brugse bevolking, ook wat het klantenbestand betreft, lijkt zich op het einde van de vijftiende eeuw een verschuiving te hebben voorgedaan naar de eigen stedelingen. Dit kan men afleiden uit een wijziging in de geografische spreiding van de

53 De bronnen zijn voor deze periode uiterst zwijgzaam (Dupont, *Maagdenverleidsters*, 65) en kunnen ons dus geen uitsluitsel geven. Bovendien rapporteren zij enkel over de officieel getakseerde, geregistreerde en getolereerde prostitutie en niet over een zwart circuit.

54 Terminologie van R. M. Karras, *Common women. Prostitution and sexuality in medieval England* (New York/Oxford, 1996) 89.

55 Cf. Rossiaud, *La prostitution médiévale*, 141 : « Bien loin de protéger les familles, le système moral ancien tendait à les corrompre ».

56 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 135.

57 Dat de veroordeelde vrouwen vernoemd werden naar hun vader en/of echtgenoot, dat vaak zelfs het beroep van de echtgenoot werd vermeld, wijst o.i. op een relatief lang verblijf van de familie in de stad.

58 Cf. Rossiaud, *La prostitution médiévale*, 140-141 : « Il était clair que la gangrène ne gagnait pas seulement les rangs des manouvriers étrangers mais ceux des familles de néo-citadins, parfois même de certains originaires sombrant dans la pauvreté ».

59 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 77.

prostitutie-etablisementen: terwijl de bordelen aanvankelijk geconcentreerd lagen nabij de vestigingsplaatsen van vreemde kooplui⁶⁰, waren zij op het einde van de vijftiende eeuw zodanig egaal verspreid over de stad, dat er nauwelijks nog van 'hete buurten' kon gesproken worden⁶¹. Dit zou erop kunnen wijzen dat de Brugse prostitutie zich met het wegtrekken van haar vreemde klanten (nl. de kooplui)⁶² genoodzaakt zag om zich terug te plooiën op de lokale markt. Het gedoogbeleid van de Brugse autoriteiten verloor daarmee één van haar legitimaties. Dupont argumenteerde immers dat de prostitutie te Brugge werd getolereerd, omdat zij ten dienste kon staan van vreemde kooplui, vermogende reizigers en hun entourage⁶³. Het wegtrekken van de vreemde kooplieden ondermijnde daardoor niet alleen de bestaansgrond van een aantal bordelen (die hun klanten verloren); ook de bestaansgrond van het gedoogbeleid werd ermee ondergraven. Bovenop het wegvallen van de legitimatie van prostitutie als het mindere kwaad, als behoeder van de eerbaarheid van de burgervrouwen, resulteerde dit mogelijk in een overwegend negatief oordeel; voor het eerst kon de prostitutie beschouwd worden als "plus corruptrice que protectrice"⁶⁴.

Tot hier de aanwijzingen die ons doen veronderstellen dat de economische crisis ten grondslag lag aan het ethisch reveil inzake prostitutie. Hierbij vragen we ons af of de Brugse autoriteiten hun "hypocriete" houding konden blijven volhouden. Konden zij de exploitatie blijven toestaan en er zelfs van meeprofiteren via het beboetings-

60 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 147.

61 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 151.

62 Vanaf 1480 trokken vele vreemde kooplui weg uit Brugge en verloor de stad meer en meer haar functie van wereldhaven. (Van Uytven, « La conjoncture commerciale et industrielle aux Pays-Bas bourguignons », 442-443 ; Van Houtte, *De geschiedenis van Brugge*, 191-192).

63 Dupont, *Maagdenverleidsters*, 30, 124, 159 : « Het economisch potentieel van deze groepen vreemdelingen betekende voor de stedelijke overheden ongetwijfeld een bijkomende stimulans om de prostitutie te gedogen. » Hiermee kan de Brugse prostitutiepolitiek op één lijn geplaatst worden met die te Venetië, die eveneens in functie stond van de commerciële uitstraling van de stad. De oprichting van het stadsbordeel in 1358 is er gelieerd « à la vocation commerciale de la cité. Il est nécessaire, du fait de cette multitude d'hommes qui continuellement entrent et sortent de notre ville. » (E. Pavan, « Police des moeurs, société et politique à Venise à la fin du Moyen Age », *Revue historique*, CCLXIV (1980) 242.) Net als te Brugge, lag de prostitutie er geconcentreerd in of nabij het handelskwartier (Pavan, « Police des moeurs », 250, 253).

64 Rossiaud, *La prostitution médiévale*, 153.

/taxeringssysteem, en er tegelijkertijd een steeds repressievere houding tegenover aannemen ? Kon het stadsbestuur een dergelijk beleid blijven verantwoorden tegenover haar bevolking die klaagde over de overlast ? De stedelijke autoriteiten moesten toch rekening houden met de morele verontwaardiging van de omwonenden. Bovendien argumenteerden wij dat het beleid één van zijn legitimaties verloor met het wegtrekken van de vreemdelingen. Is het daarom niet denkbaar dat Brugge zijn fiscaliseringspolitiek zou hebben opgegeven, net zoals de Zuid-Europese steden hun stadsbordelen hebben gesloten⁶⁵ ?

Wij zouden wel een onderscheid willen maken tussen het gedoogbeleid en de fiscaliseringspolitiek. Wij ontkennen niet dat het gedoogbeleid bleef gehandhaafd; net als elders in de Nederlanden zullen ook de Brugse prostituees in de zestiende eeuw niet veroordeeld zijn voor het uitoefenen van hun activiteiten⁶⁶. Wij suggereren enkel dat een politiek die licenties verleende aan bordelen misschien maatschappelijk onaanvaardbaar was geworden. De schout- en stadsrekeningen die ons uitsluitsel zouden kunnen geven omtrent de gevolgde fiscale politiek, werden omstreeks 1490 echter te beknopt⁶⁷; zo konden zij geen aanwijzingen geven of het beleid al dan niet ter discussie stond. Maar terwijl veroordelingen voor overspel na jarenlang stilzwijgen van de bronnen vanaf 1531 opnieuw in de schoutrekeningen opdoken, was dit voor de prostitutietaksen niet het geval. Toch werd dat jaar één vrouw veroordeeld *a cause qu'elle avoit tenue deshonneste maison et bourdeau*⁶⁸. Zij betaalde echter niet de (vroeger) gebruikelijke som van drie pond, maar wel veertig pond, een bedrag dat niet langer als een 'licensing fee' kan worden aanzien. Dit kan een aanwijzing zijn dat de Brugse overheid het permissieve fiscale beleid had opgegeven.

Tot slot werpen we een blik op het Kortrijkse prostitutiebeleid, voor zover er van een beleid ter zake sprake kan zijn. Van een fiscaliseringspolitiek zoals te Brugge, vonden we geen sporen terug en het is dan ook weinig waarschijnlijk dat er één werd gevoerd. Andere conclusies zijn moeilijk te trekken; de terminologie in de bronnen

65 Otis, *Prostitution in medieval society*, 40-41.

66 Monballyu en Heeren, « Prostitutie en vrouwenhandel », 25.

67 In de schout- en stadsrekeningen werden de geïnde boetes/taksen opgetekend die de verhuurders en uitbaters van bordelen dienden te betalen.

68 BRUSSEL, Rijksarchief, Rekenkamer, nr.13784 (schoutrekening Brugge 1530-1531) f° 6 v°.

blijft meestal nogal vaag, waardoor we ook slechts een vaag beeld van de Kortrijkse prostitutiepolitiek kunnen schetsen. Met betrekking tot de bordeelhouders veronderstellen we een (weinig systematisch) uitwijzingsbeleid, ter begunstiging van één officieel getolereerd prostitutiehuis dat ondanks herhaaldelijke relletjes ongemoeid werd gelaten⁶⁹. Koppelaarspraktijken werden niet geduld; toch troffen we slechts weinig veroordelingen aan. De houding tegenover de prostituees blijft het meest onduidelijk. Vrouwen werden verbannen voor *vulle ende onnutte voere*, voor *onredelic levene* of omdat ze oorzaak waren geweest van grote beroerte. Of dit prostituees waren die wegens hun prostitutie-activiteiten werden verbannen, is niet zeker. Het zou in ieder geval een atypische overheidshouding blootleggen. Deze schaarse vaststellingen laten niet toe om de Kortrijkse politiek al dan niet als tolerant te omschrijven of om een evolutie in de Kortrijkse prostitutierepressie op te merken. Voorlopig wijst niets erop dat er zich een verstrenging voordeed.

Overspel

Het ethisch reveil zoals we dat inzake prostitutie te Brugge hebben kunnen vaststellen, beperkte zich niet tot het aanpakken van de misbruiken in de betaalde liefde. Ook de mannelijke seksualiteit en driften, die lange tijd als natuurlijk waren beschouwd, als een ononderdrukbare kracht waarvoor noodzakelijkerwijs een uitlaatklep moest worden voorzien, werden aan strengere regels onderworpen. De nadruk kwam te liggen op zelfdiscipline⁷⁰; streefdoel werd “a sober life of moderate sexual activity within the bonds of marriage”⁷¹. Althans, dit is de theorie, het ideaalbeeld dat in de literatuur wordt geschetst. Of “the limitation of sexual life to the marital bed”⁷² ook daadwerkelijk werd afgedwongen, is de vraag die we hier aan bod wil-

69 De herberg en bordeel ‘den Wulf’ werd in de bronnen drie maal, in 1508, 1521 en 1532, vermeld als de plaats van gewelddaden en werd desondanks niet veroordeeld, terwijl uitbaters van andere prostitutiehuizen werden verbannen.

70 Otis, *Prostitution in medieval society*, 112 ; Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511*, 330 ; P. Burke, *Volkscultuur in Europa 1500-1800* (Amsterdam, 1990) 202.

71 Otis, *Prostitution in medieval society*, 109.

72 Otis, *Op. cit.*, 107.

len brengen. De eventuele repressie van concubinaat of ontucht van ongehuwden laten we buiten beschouwing ; we concentreren ons daarentegen op het delict overspel. Met 49 Kortrijkse en 103 Brugse veroordelingen was overspel alvast een veel bestraft misdrijf⁷³. Een belangrijker vaststelling is echter dat 20 tot 35 procent van de veroordelingen dateren van na 1530, uit de laatste tien jaar van de bestudeerde periode. De toename van het aantal veroordelingen vanaf dat moment is erg opvallend. Deze kentering is bovenal merkbaar in de rekeningen van de vorstelijke ambtenaren die de vonnissen van de schepenen moesten uitvoeren: te Kortrijk registreerde de baljuw voor het eerst overspel in de rekening van de jaren 1531-1533; de Brugse schoutrekeningen, die sinds 1494 geen overspel meer hadden vermeld, hervatten de expliciete registratie, eveneens in 1531. Deze opmerkelijke kwantitatieve wijziging werd ondersteund door een wijziging in de gebruikte terminologie: vanaf 1531 werd te Brugge, en in mindere mate ook te Kortrijk, heel consequent de term *adultère* gebruikt, een woordgebruik dat daarvoor zeldzaam of onbestaande was. Deze beide elementen laten vermoeden dat een wettekst aan de basis lag van deze evolutie; nochtans is ons geen dergelijke verordening bekend, noch op centraal, noch op lokaal niveau. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat deze verstrengde repressie van overspel kaderde binnen een algemeen stedelijk ethisch reveil. We konden reeds een verhoogde gevoeligheid voor misbruiken in de prostitutie vaststellen ; verschillende steden gingen ongeveer gelijktijdig over tot een hervorming van de armenzorg⁷⁴ en nu blijkt ook overspel tot de nieuwe aandachtspunten van de stedelijke magistraat te behoren⁷⁵.

73 Daarbij komt nog dat overspel, meer dan de andere seksuele delicten, tot de bevoegdheid was blijven behoren van de kerkelijke rechtbanken. (J. De Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795* (2dln. ; Tielt, 1972) I, 8-10). Een ruwe schatting op basis van de gegevens voor een beperkt aantal jaren, wees uit dat de kerkelijke rechtbanken in de bestudeerde periode ongeveer evenveel gevallen van overspel veroordeelden als de wereldlijke rechtbanken.

74 Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 111 ; Decavele, *De dageraad van de Reformatie*, 117-150.

75 Ook te Mechelen werd door de stedelijke overheden in 1530, op dezelfde dag, een ordonnantie uitgevaardigd met betrekking tot de repressie van overspel én een verbod op het exploiteren van prostitutiehuizen. (L. Th. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht. Bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden* (Antwerpen, 1947) 217 en 230).

Het ethisch reveil dat we inzake prostitutie vaststelden, brachten we in verband met de economische en sociale crisis, nl. de armoede en het wegtrekken van de vreemde kooplui. Ook wat overspel betreft, lijkt het ethisch reveil ingegeven door crisisomstandigheden. Een argument dat in deze richting wijst, is dat samen met de verhoogde belangstelling voor overspel, een nieuwe bezorgdheid in de vonnissen opduikt, namelijk de vermelding van armoede en miserie in de gebroken gezinnen. Daarvóór werd overspel in de eerste plaats bestraft als een verstoring van de sociale orde⁷⁶, aangezien het ging om openbaar overspel, of als een aanslag op het familiebezit van de bedrogen echtgenoot⁷⁷. Pas vanaf 1530 wordt de aandacht opvallend voor de ellende waarin de achtergebleven partner, in dergelijke gevallen steeds de vrouw, werd gestort⁷⁸. Dergelijke omstandigheden werden als verzwarende factor voor de overspelige man beschouwd⁷⁹. De ware toedracht van deze stedelijke bekommernis wordt ons mogelijk gereveleerd door de volgende zin in de veroordeling van Christiaen Boudens: *omme dat ghy u vervordert hebt te levne in openbaren overspele met eenen meysen boven uwen ghetrauden wyfve, latende u wyf ende kinderen in grooten miserie ende leven op den discl*⁸⁰. Het feit dat zijn gezin, door zijn wangedrag, financieel ten laste kwam van de gemeenschap, woog zwaar door in het oordeel van de schepenen. Dezelfde argumentatie treft men aan bij de repressie van het te von-

76 Men zeit uute Neesen Sbrauwers, drie jaer up een let, omme dat zoe in overspele leeft met Zeghere Croesin ende onruste maect in de ghebuerte van goeden lieden (KORTRIJK, Rijksarchief, Fonds Oud Stadsarchief Kortrijk, nr. 2081 (uutseghbouck 1459-1531) 1469, f° 19 r°).

77 De ung nommé Jehan van Papeghem, lequel fu calengé par ledit escoutette a cause qu'il se avoit mesusé d'avoir emmené une femme mariee de son mary et l'aidant d'apporter et prendre furtisfument sondit mary tout ce qu'elle poroit et savoit prendre, tant de robes, bagues et argent... (BRUSSEL, Rijksarchief, Rekenkamer, nr. 13780 (schoutrekening Brugge 1474-1475) f° 34 r°).

78 Danneel Bollaert heift zyn ghetraude wyf ... laten zitten in grooter aermoede ende miserie met zes kinderen ende es commen wonen binnen deser stede met eender andere vrouwe... en is daarom veroordeeld (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1 (Eerste verluudboek, 1531, f° 223 v°)).

79 J. Monballyu, De schepenrechtspraak te Kortrijk. Organisatie – Bevoegdheid (1540-1600). (Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, dept. Geschiedenis, 1973) 169.

80 KORTRIJK, Rijksarchief, Fonds Oud Stadsarchief Kortrijk, nr. 902 (uutseghbouck 1531-1580) 1534, f° 10 r°.

deling leggen⁸¹ en de landloperij⁸². Vooral dit laatste was in de zestiende eeuw een prangend probleem geworden⁸³. Bedelarij en ook andere vormen van armoede werden belangrijke (nieuwe) aandachtspunten⁸⁴. Het is ons inziens geen toeval dat de plotse verhoogde repressie van overspel samenvalt met de nieuwe aandacht voor de armoede in de gebroken gezinnen en voor armoede en bedelarij in het algemeen. Wij vermoeden daarom dat het 'ethisch reveil' in de overspelrepressie was ingegeven door sociale en economische overwegingen, ten gevolge van de crisis.

In de zestiende eeuw is nog een andere evolutie vast te stellen: de verhouding tussen het aantal veroordeelde overspelige mannen en vrouwen werd nog meer ongelijk. Die ongelijkheid was echter niet van die aard als in de literatuur steeds wordt voorgehouden ; te Kortrijk en Brugge werden overduidelijk meer mannen dan vrouwen voor overspel gesanctioneerd⁸⁵. Dit duidelijke overwicht aan mannelijke overspeligen kan onmogelijk worden toegeschreven aan een reëel verschil. Wij vermoeden daarom dat overspel van vrouwen eerder door de families onderling werd geregeld en dus niet voor de rechtbank kwam. De vrouw stond, veel sterker dan de man, onder de controle en autoriteit van de familie en behoorde daarom tot het

81 R. Leboutte, « Offense against family order : infanticide in Belgium from the fifteenth through the early twentieth centuries. » *Journal of the history of sexuality*, II (1991) 169 : « The reproachful language can hardly mask the actual motive – fear that the child would become the charge of the community ».

82 In de vonnissen werd benadrukt dat de bedelaars leefden ten laste van de anderen : *levende also up den lansman ; halende up den lansman broot, eyeren ende ghelt* (KORTRIJK, Rijksarchief, Fonds Oud Stadsarchief Kortrijk, nr. 902 (Uutseghbouck, 1534 f° 10 r° en 1537 f° 15 v°)).

83 Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 101-104, 111.

84 Lis en Soly situeren een keerpunt in de houding tegenover armoede omstreeks 1520-1530, omdat vanaf toen een gecoördineerde armenzorg tot stand kwam (Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 111).

85 Wij moeten opmerken dat dit mannelijk overwicht te Kortrijk en Brugge eerder atypisch lijkt. Berents stelde vast dat de veroordeelden voor overspel bijna uitsluitend vrouwen waren. (Berents, *Het werk van de vos*, 43). Ook Opitz telde meer vrouwen dan mannen die « uit de echtelijke band sprongen. » (C. Opitz, « Het dagelijks leven van de vrouw in de late Middeleeuwen (1250-1500) », in : G. Duby en M. Perrot, ed. *Geschiedenis van de vrouw : middeleeuwen* (Amsterdam, 1991) 282).

domein van de familiediscipline of -justitie⁸⁶. In de bronnen vinden we een aantal aanwijzingen hiertoe terug: de families van beide echtgenoten gingen samen rond de tafel zitten om het overspel van één van de partners onder mekaar te regelen⁸⁷. Pas na herhaaldelijk falen van deze informele procedures kwam het gerecht tussenbeide⁸⁸. Dat in de zestiende eeuw procentueel gezien nog minder vrouwen voor overspel werden veroordeeld, is ons inziens mogelijk te wijten aan een grotere greep van de familie op de vrouw. Een dergelijke disciplinerende werd althans vooropgesteld in de nieuwe moraal die zich vanaf het einde van de vijftiende eeuw aankondigde.

Een laatste aspect dat we onder deze hoofding willen behandelen, is de band tussen overspel en kindermoord. Deze band was zeker niet exclusief, maar het is ook niet geheel willekeurig om deze twee onderwerpen met elkaar te verbinden. Extra-matrimoniale relaties, en overspelige in het bijzonder, konden rekenen op het misprijzen van de goegemeente. Dit blijkt uit het veelvuldig voorkomen van beledigingen en beschuldigingen aan het adres van dergelijke ontuchtigen en de grote ijver waarmee dergelijke beledigingen en valse beschuldigingen voor de rechtbank werden aangeklaagd en vervolgd⁸⁹. Het feit

86 G. Ruggiero, *The boundaries of Eros. Sexcrime and sexuality in Renaissance Venice* (New York/Oxford, 1985) 54 : « Punishing the woman was another matter entirely. There the government moved into the family itself – into a region where family discipline traditionally ruled ».

87 De damoiselle la femme de Pierre le Duutsche, laquelle fu calengié par ledit escoutette et ceulz de la loy, a cause que combien qu'elle estoit en estat de mariage et que par ce elle se devoit bien et honnestement gouverner en sondit estat avec sondit mary ; neantmoins au contraire, elle mena et vescu ung tresorde des honneste et vylaine vie, et non obstant que de ce furent faiz par les parens et amis des deux costes entre elle et sondit mary de quatre a cinq acors et paix entre eulz en lesquelz et chacun d'eulz elle promist de jamais faire ne mener telle vie comme paravant, elle neantmoins demoura persister en sadite vilaine vie... (BRUSSEL, Rijksarchief, Rekenkamer, nr. 13780 (schoutrekening Brugge 1476) f° 70 v°).

88 Ook Ruggiero vermeldt in zijn hoofdstuk over overspel te Venetië een dergelijk verloop : een man, wiens vrouw er met een ander vandoor was, wist haar tot twee maal toe op informele wijze te overhalen terug te keren naar het echtelijk huis en bed. Pas toen zij hem de derde keer voor die ander in de steek liet, maakte hij de zaak aanhangig bij het gerecht. (Ruggiero, *Boundaries of Eros*, 50).

89 In de Kortrijkse gedingboeken, registers met civiele rechtspraak, vinden we de neerslag van dergelijke processen terug : Thevelin zeit over 't wyf Gillis vanden Egghe jeghens Joos van Langhedonc : ... Hij (= Joos) heeft de vrouwe grotelick gheiniuriert, zegghende dat ghecommen zoude zyn binnen huere huuse eenen Cornelis de Mersschalc t'ontyde ende onbehoorlic (KORTRIJK, Rijksarchief, Fonds Oud Stadsarchief Kortrijk, nr. 2051 (Camerbouc 1508-1509) f° 148 r°).

dat men beschuldigingen van overspel als een grote belediging aanzag, wijst erop dat dergelijke relaties niet aanvaard waren. Maar meer nog dan door deze relaties, werd schaamte en oneer opgewekt door de vruchten ervan: zwangerschap en de geboorte van een illegitiem kind: "La naissance de l'enfant illégitime est en effet perçue comme le dernier déshonneur."⁹⁰ Vandaar dat sommige ongehuwde meisjes, en meer nog, overspelige vrouwen, tot alles bereid waren om die oneer te vermijden, ook tot moord⁹¹. Dit was dan slechts "the ultimate step in a deviation that began with sexual intercourse outside marriage."⁹² De angst om hun eer te verliezen werd meermaals expliciet als motief opgegeven door vrouwen die tot abortus of kindermoord waren gedreven: *eender vrouwe die bevrucht was met kinde ende raedt begheerde omme 't zelve huer kindt quyte wordene... al 't welck de voorseide vrouwe begheerde omme in huer eere te blivene midts dat zoe bevrucht gheworden was in de absence van hueren ghetrauden man*⁹³. Overspelige relaties komen duidelijk naar voor als het kader waarin deze delicten kunnen worden geplaatst.

Ook ongehuwde moeders voelden blijkbaar heel sterk de sociale druk om hun achting in de gemeenschap te behouden, desnoods door een geheim gehouden zwangerschap met een kindermoord te bezegelen⁹⁴. De wanhoop van deze vrouwen moet groot geweest zijn, aangezien zij zich van een 'beschamend' kind bleven ontdoen, ondanks de zware straf die hen bij ontdekking van hun misdaad wachtte: de vuurdood. Deze zware straf wijst erop dat de misdaad als

90 Y.-B. Brissaud, « L'infanticide à la fin du Moyen Age, ses motivations psychologiques et sa répression », *Revue historique de droit français et étranger*, L (1972) 233.

91 *Ibidem*.

92 Leboutte, « Offense against family order », 184.

93 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, Eerste verluysboek, 1530, f° 216 v°.

94 *Kathelyne van Premoortele, Jans dochtere, heift verkenet ende verleden by hueren vryen wille ende buten alle banden van ysere ende van pyne, dat zoe binnen eenen jaere haerwaerts haer mesdregghen ende vleeschelike conversatie ghenomen heift met eenen jonchman, daerof zoe bevrucht gheworden es met kynde. 't Welcke zoe altyt zeere bedect ende secreit ghehouden heift. Ende omme dat 't zelve secreit verholen blive zoude, zo heift zoe huer kynt ter stond naer dat zoe daerof moeder gheworden was, zonder doopsels te laten ontfane, ghesteken twee van hueren vingheren in zyn mondt, ende also vermoort ende ghedoot, met meeninghe datte secretelicke te delvene in 't hof van den huuse daer zoe wonachtigh was...* (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1 Eerste verluysboek, 1535 f° 257 v°).

uiterst ernstig werd beschouwd. Niet alleen was het een misdaad tegen God, omdat de kinderen ongedoopt stierven; het was ook een misdaad tegen het moederschap. Deze tweeledigheid werd uitgedrukt in een vonnis uit 1543. Een vrouw had toen haar pasgeboren zoontje (levend) begraven. De rechters specificerden als verzwarende omstandigheden dat dit gebeurde (1) *zonder hem te doopene of* (2) *eeneghe moederlicke liefde te tooghene*⁹⁵.

Dit laatste doet ons denken aan de nieuwe bezorgdheid die we ook bij koppelarij vaststelden: het grote misprijzen voor vrouwen die de vertrouwelijke moeder-dochterrelatie schonden en hun eigen kinderen prostitueerden. Reeds in 1510 werd het prostitueren van de eigen dochters omschreven als *jeghens de natuerlicheden van elker moeder*⁹⁶. In 1528 schreven de rechters expliciet hun opvattingen neer over het moederschap in een vonnis betreffende het te vondeling leggen van een kind. De betrokken vrouw werd geschavotteerd en verbannen, haar werd ook *gheordonneirt ende bevolen haer voorseide kyndt te anveerden, voedene ende onderhoudene, alzo een moedere van gods ende natueren weghe sculdich es ende behoort te doene*⁹⁷. In 1543 werd voor het eerst het begrip moederliefde gebruikt, bij een veroordeling voor kindermoord; de rechters specificerden dat de moord was gebeurd *zonder eeneghe moederlicke liefde te tooghene*. Ook al ontkennen de meest recente studies dat gevoelens van genegenheid binnen het gezin pas in de moderne tijd zouden zijn ontstaan, toch menen wij dat we op de drempel van deze nieuwe tijd een nieuwe aandacht voor het gezin kunnen vaststellen: voor het eerst houden de rechters op een dwingende manier waarden als gezinsliefde en genegenheid aan de gemeenschap voor.

Travestie

In het voorgaande hebben we de moederrol gedefinieerd gezien als liefdevol en zorgend; een vrouw werd expliciet verplicht deze taak

95 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 2 (Tweede verluuydboek 1537-1555) 1543, f° 108 v°.

96 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1, Eerste verluuydboek, 1510, f° 54 r.

97 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1, Eerste verluuydboek, 1528, f° 200 v°.

te aanvaarden. Hierna komt aan bod hoe de vrouwen in de late Middeleeuwen zich, meer in het algemeen, tot vrouwenrollen moesten beperken. Vrouwen die deze grens overtraden, handelden *contrarye der eerbaerhede van allen vrouwen*⁹⁸.

De laatmiddeleeuwse samenleving legde een nogal strikte scheiding op tussen mannen- en vrouwenrollen : uit spotprenten blijkt dat het niet werd getolereerd dat mannen huishoudelijk werk verrichtten of zich door hun vrouw lieten overheersen⁹⁹. Deze strijd om de broek werd aanschouwelijk voorgesteld¹⁰⁰. Het was slechts één thema uit de «omgekeerde wereld», een iconografisch genre om aan het brede publiek te tonen wat niet hoorde¹⁰¹. De voorstelling van de strijd om de broek had tot doel om mannen die door hun vrouw werden gedomineerd en vrouwen die figuurlijk de broek droegen belachelijk te maken. Daarbij komt dat kledij in de Middeleeuwen een belangrijke functie had om rang en sociale situatie uit te drukken. Het verschil tussen de seksen was hierbij zeer belangrijk en werd in de loop der Middeleeuwen voortdurend sterker¹⁰². In een dergelijke context is het aannemelijk dat vrouwen die letterlijk de broek droegen, d.w.z. die het culturele onderscheid tussen mannen- en vrouwenkledij negeerden om de natuurlijke en sociale grenzen tussen de seksen te overtreden, niet werden getolereerd. Te meer omdat deze act een impliciete kritiek inhield op de maatschappij. Wij willen immers aantonen dat vrouwen zich als man verkleedden omdat de maatschappij hen als vrouw onvoldoende kansen bood.

De gevallen van vrouwelijke travestie die wij terugvonden, zijn de oudst bekende gevallen in Noord-West-Europa : de Brugse veroordelingen dateren uit 1502, 1510 en 1514, terwijl 1535 de vroegste datum is die door Dekker en van de Pol wordt vermeld in hun studie over vrouwelijke travestie in Europa¹⁰³. Door hun vroege datum is het

98 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1, Eerste verluuydboek, 1510, f° 59 r°.

99 Brandenburg, « De moeder- en maagschapcultus », 100 ; Dresen-Coenders, « De machtsbalans tussen man en vrouw », 81 ; Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511*, 261, 273.

100 Zie het artikel van Dresen-Coenders, « De machtsbalans tussen man en vrouw », 57 : « ... gaan wij aan de hand van de tussen de vijftiende en twintigste eeuw zeer populaire prenten over 'de strijd om de broek' na, hoe de moraal van het mannelijk gezag via komische rolomkering werd ingeprent ».

101 Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511*, 126.

102 Van Uytven, *De zinnelijke Middeleeuwen*, 125.

niet uitgesloten dat de Brugse gevallen het begin van een travestie-traditie markeren¹⁰⁴. En aangezien dit verschijnen van travestie samenvalt met het begin van een algemene socio-economische crisis in de Bourgondische Nederlanden, lijkt het aannemelijk dat er een oorzakelijk verband tussen beide is. De economische crisis betekende immers een ineenkrimping van de arbeidsmarkt wat tot gevolg had dat de vrouwen van de markt werden verdrongen¹⁰⁵. Enerzijds verdwenen zij uit de hooggekwalificeerde beroepen ; anderzijds werden zij in andere beroepen te weinig betaald om van te leven¹⁰⁶. Jonge, alleenstaande vrouwen die niet op familie konden terugvallen, hadden niet veel mogelijkheden¹⁰⁷. Prostitutie was een weinig eervolle uitweg, een laatste redmiddel in slechte omstandigheden¹⁰⁸. Net als travestie. « De keuze voor travestie hield dan ook een duidelijke afwijzing in van het alternatief van prostitutie »¹⁰⁹.

Deze interpretatie, waarbij het ontstaan van een travestietraditie wordt gelinkt aan de opkomst van een economische crisis, is voorlopig slechts een hypothese. De travestie uit de late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd wordt hiermee herleid tot een louter economisch verschijnsel¹¹⁰. Deze zienswijze vindt steun in de studie van Dekker en

-
- 103 Deze vroegste vermelding komt uit Frankrijk. 1544 is de eerste verschijningsdatum in Duitsland, 1550 in Nederland, 1642 in Engeland. (R. Dekker en L. van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren. De geschiedenis van een tegendraadse traditie. Europa 1500-1800* (Amsterdam, 1989) 14).
- 104 Dat er een traditie van vrouwelijke travestie bestond in de Nieuwe Tijd, staat vast na de studie van Dekker en van de Pol.
- 105 M. Greilsammer, *L'envers du tableau. Mariage et maternité en Flandre médiévale* (Parijs, 1990) 28 ; Opitz, « Het dagelijks leven van de vrouw in de late Middeleeuwen », 304-306.
- 106 L. van de Pol, « Seksualiteit tussen Middeleeuwen en Nieuwe Tijd », in : H. Peeters, L. Dresen-Coenders en T. Brandenburg, ed. *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (Nijmegen, 1988) 178 ; R. Fossier, *La société médiévale. Collection U. Histoire médiévale* (Parijs, 1991) 434.
- 107 Dekker en van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren*, 51.
- 108 Dekker en van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren*, 59 ; cf. Dupont, *Maagdenverleidsters*, 96 : « Armoede en schulden waren meestal de onderliggende factoren die vrouwen tot prostitutie brachten ».
- 109 Dekker en van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren*, 59.
- 110 Cf. J.E.Salisbury, *Medieval sexuality. A research guide*. Garland medieval bibliographies V (New York/Londen, 1990) p. XI : « People in the Middle Ages did not necessarily consider transvestism a sexual issue... » Vanuit een hedendaagse opvatting is travestie binnengeslopen in deze studie over seksuele deviantie, net zoals Salisbury werken over travestie heeft opgenomen in haar bibliografie over middeleeuwse seksualiteit.

van de Pol, waar vrouwelijke travestie onder andere in verband wordt gebracht met de steeds hogere huwelijksleeftijd en de toenemende migratie, wat indicatoren kunnen zijn van crisis¹¹¹. Een seksuele connotatie had deze travestie niet¹¹².

De schaarse door ons geregistreerde gevallen bevestigen de economische hypothese niet, aangezien we over de motivatie van onze travesties niet of nauwelijks zijn ingelicht. Van Claudyne Malengin weten we dat ze zich als man verkleedde om als lid van een dievenbende beurzen te snijden¹¹³. Zij was reeds langer op het dievenpad vooraleer ze besliste zich als man te vermommen¹¹⁴. Blijkbaar bood dit haar enorme voordelen, want zelfs na een eerste veroordeling, trok ze opnieuw de broek aan¹¹⁵. Haar keuze voor travestie was slechts een verdere stap in haar maatschappelijke onaangepastheid.

Over Donaze Depoorter zijn we minder goed ingelicht. In de bronnen lezen we dat haar ware identiteit niet bekend was voor ze werd opgepakt¹¹⁶. De reden van haar arrestatie is echter niet bekend. We weten enkel dat ze samenleefde met een priester, zich uitgevend als zijn broer¹¹⁷.

111 Dekker en van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren*, 129-130.

112 Uit de 12de en 13de eeuw zijn wel verhalen bekend over legendarische travestieheiligen, vrouwen die zich als man verkleedden om hun maagdelijkheid te behouden. Soms werden zij geholpen door een bovennatuurlijke tussenkomst die zorgde voor een plotse baardgroei (N.Z. Davis, *Society and culture in Early Modern France. Eight essays* (Londen, 1975) 132; V.L. Bullough, « Transvestites in the Middle Ages », *American Journal of Sociology*, LXXIX (1974) 1384-1389; Dekker en van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren*, 67). Voor de 17de en 18de eeuw vermelden Dekker en van de Pol een aantal zeldzame gevallen van vrouwen die zich als man verkleedden uit liefde voor een andere vrouw (Dekker en van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren*, 80 e.v.).

113 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1, Eerste verluuydboek, 1510, f° 59 r°.

114 ...dat dies gheleden es zeven of achte jaren dat zoe huer betrocken heift met diverschen gheselcepen, die hemlieden alle gheveerden met stelene ende dieften ende ten fyne dat men huer te min bekennen zoude, heift huer oynt zydert ghecleed ende gheghaen in manshabyten (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1, Eerste verluuydboek, 1514, f° 75 r°).

115 ...haer weder desguyseirde ende cleede huer in mans habyte omme onder 't dexele van dien te bet te continueirne in huer dieften (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1, Eerste verluuydboek, 1514, f° 75 r°).

116 ...zo dat men tot hueren vanghene anders niet gheweten heift dan zoe een mans persoon was (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1, Eerste verluuydboek, 1502, f° 34 r°).

117 ...heift huer ghecleed in mans habyte ende de name ghedaen gheven Pierkin, doende ooc te verstane dat zoe broedre was van den zelven priestre. In welken staet van mans habite zoe metten voorseide priestre te Luevene ghewuend heift twee jaeren tyds of daer ontrent... (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1: Eerste verluuydboek, 1502, f. 34r°).

Ook al hadden zij andere misdrijven op hun kerfstok, toch werden beide vrouwen wel degelijk voor travestie veroordeeld. Dit leiden we af uit het feit dat in de schoutrekeningen enkel hun travestie als reden voor bestraffing werd opgegeven. Bovendien kreeg Donaze de Poorter een symbolische spiegelstraf opgelegd die duidelijk naar travestie verwees: zij werd in mannenkleren op een schavot gezet en uiteindelijk in vrouwenkleren verbannen, net als Claudyne. De verbanningsstraf wijst erop dat zij als ordeverstoring elementen werden beschouwd; de stadsautoriteiten hadden hen liever niet langer binnen de stadsmuren. Een wetgeving terzake is nochtans niet bekend.

Tot slot maken we nog even de vergelijking met mannelijke travestie. Te Brugge werden in 1475-1476 twee mannen veroordeeld *a cause qu'ils aloient de nuyt deghisez en habillemens de femme*¹¹⁸. De schout trof met hen een minnelijke schikking. Deze lichte straf hadden ze waarschijnlijk te danken aan het feit dat hun verkleedpartij slechts als een grap werd beschouwd, die niet werd getolereerd omdat hij 's nachts had plaatsgevonden. Carnaval en carnavaleske sekswisselingen waren een bekend en aanvaard fenomeen in de Middeleeuwen¹¹⁹. Hierbij betrof het vaker mannen die vrouwenkleren aantrokken dan omgekeerd¹²⁰. Mannen verkleedden zich voor hun plezier, vrouwen uit noodzaak¹²¹.

118 BRUSSEL, Rijksarchief, Rekenkamer, nr. 13780 (schoutrekening Brugge 1475-1476) f° 69 r°.

119 Davis, *Society and culture*, 136-142 ; Bullough, « Transvestites in the Middle Ages », 1392 ; Dekker en van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren*, 45.

120 Davis, *Society and culture*, 136.

121 Een andere interpretatie van het verschil tussen mannelijke en vrouwelijke travestie vindt men bij V.C. Bullough, « Cross dressing and gender role change in the Middle Ages », in : V.L. Bullough en J.A. Brundage, (ed.), *Handbook of medieval sexuality* (New York/Londen, 1996) 223-242.

Hekserij

1530 is in de loop van ons betoog al meermaals als een scharnierdatum naar voor gekomen. Ook inzake hekserij is omstreeks dat jaar een belangrijke nieuwigheid vast te stellen: voor het eerst werden te Brugge twee personen voor demonologische hekserij veroordeeld en verbrand¹²². Daarvóór waren enkel gevallen van rituele magie voorgekomen en één van schadelijke toverij.

Zolang hekserij niet meer was dan schadelijke toverij en rituele magie¹²³, toonden de wereldlijke overheden slechts een beperkte interesse¹²⁴. De repressie van rituele magie is hierbij tekenend: als *contrarie gode ende den kersten geloove*, als louter godsdienstdelict dus, achten de autoriteiten het voldoende wanneer dit door de biechtvader werd gepenaliseerd¹²⁵. Pas wanneer de opvatting verspreid raakte van

122 Op 6 juli 1532 werden twee personen verbrand omdat ze zich *overghegheven hadde den viant vander helle ende gheloochendt den ghecruusten godt, belovende quaet te doene ende gheen duecht ter eeren vanden voorseiden viant ende ... zydyert diere tyt ... by middele rade ende hulpe vanden zelven viandt ten diverschen stonden ghedaen ... diversche zaken die verboden zyn in verminderthede van gode almachtich, contrarie zyne gheboden ende vander heleggher kerke* (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1, Eerste verlyuydboek, 1532, f° 231 v).

123 Bij demonologische hekserij stond het pact met de duivel centraal en werd daarom met de brandstapel bestraft; bij toverij en magie werd de strafmaat bepaald door de aangerichte schade.

124 « Alles wijst erop dat de toverij in de vijftiende eeuw niet zeer ernstig werd genomen. » (Vanhemelryck, *De ammanie van Brussel*, 86); « Het is duidelijk dat niemand in de hekserij een bedreiging voor de samenleving of een aantasting van haar christelijke grondslag zag. » (R.C. Van Caenegem, « Slotwoord » in: M.-S. Dupont-Bouchat (ed.), *De hekserij in de Nederlanden onder het Ancien Regime. Juridische, institutionele en sociale aspecten*. Colloquium Standen en Landen. Standen en Landen, LXXXVI (Kortrijk, 1987) 211).

125 Lyne Goossens had bekend dat *zoe over meneghen tyt van jaren ghecommitteirt heift diversche supersticieuse zaken, smakende ongheboovicheyt ende tooverye, daer inne zoe gheloove ende betrauwen ghehadt heift, contrarie den helegghen kerstenen gheloove, den goddelicken rechte ende ordonnancien van onse moeder de heleghe kercke. Ende al eist zo dat huer datte te meer stonden by hueren biechtvadere gheblameert ende verboden es gheweist, nochtans en heift dat niet ghelaten, maer es daerinne bleven continuerende tot nu onlanx leden dat zoe te diere causen ghevanghen es gheweist* (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief 192, nr. 1: Eerste verlyuydboek, 1530, f° 215 v°). Het feit dat Lyne aanvankelijk slechts door haar biechtvader werd berispt, was volledig overeenkomstig de leer van de rechtsgeleerde Filips Wielant. Aangezien hij *superstitien* gelijkstelde met ongheboovicheden, oordeelde Wielant dat deze bijgelovigen « staen te remitterene den biechtvadere omme penitencie daerof te doene » (Wielant, *Corte instructie in materie criminele*, 78).

het bestaan van een duivelssekte die, door middel van seksuele immoraliteit, het voortbestaan van de maatschappij bedreigde, waren de wereldlijke overheden bereid tot een harde repressie.

Voor de twee Brugse gevallen van demonologische hekserij uit onze periode is het niet duidelijk of de seksuele component reeds een rol speelde in de veroordeling; wij beschikten niet over de nodige bronnen om dit na te gaan. Toch willen we wat langer blijven stilstaan bij dit aspect van de heksenprocessen, omdat dit ons inziens de meest diepgaande verklaring biedt voor het verschijnsel heksenwaan en heksenjacht¹²⁶.

Eerst en vooral kunnen we opmerken dat deze heksenjacht in de eerste plaats een vrouwenjacht was¹²⁷. Vooral de repressie van demonologische hekserij maakte slachtoffers onder de vrouwen, meer dan dit bij schadelijke toverij of rituele magie het geval was. Dat men zich tegenover mannelijke heksen zoveel toleranter opstelde ten tijde van de heksenwaan, stelt dit beeld alleen maar scherper: men kan spreken van een discriminatie tussen mannen en vrouwen, waarbij vrouwen die zich aan rituele magie hadden schuldig gemaakt, eerder of bijna steeds als demonologische heks werden bestraft, terwijl de mannen eerder of bijna steeds als bijgelovigen en oplichters werden betuigd¹²⁸. Antifeminisme is dan ook een woord dat door vele historici in de mond werd genomen¹²⁹.

126 In zijn *Geschiedenis van de seksuele normen* bespreekt de psycholoog C. van Emde Boas het verschijnsel heksenwaan als een gevolg van een veranderde, namelijk afwijzende houding tegenover seksualiteit (p. 103 e.v.).

127 Levack, *La grande chasse aux sorcières*, 136-137 ; D. Vanysacker, *Hekserij in Brugge. De magische leefwereld van een stadsbevolking, 16de-17de eeuw*, Vlaamse historische studies V (Brugge, 1988) 97 ; H. Soly, « De grote heksenjacht in West-Europa, 1560-1650 – een voorlopige balans », *Volkskunde*, LXXXII (1981) 123 ; R. Kieckhefer, *European witch trials. Their foundations in popular and learned culture, 1300-1500* (Londen, 1976) 96.

128 J. Monballyu, « De houding van de rechters tegenover hekserij in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 15de tot 17de eeuw » in : M.-S. Dupont-Bouchat (ed.), *De hekserij in de Nederlanden onder het Ancien Regime. Juridische, institutionele en sociale aspecten. Colloquium Standen en Landen. Standen en Landen*, LXXXVI (Kortrijk, 1987) 27 ; Vanysacker, *Hekserij in Brugge*, 99.

129 Vanysacker, *Hekserij in Brugge*, 97-99 ; Richards, *Sex, dissidence and damnation*, 75 ; Monballyu, « Rechters tegenover hekserij », 27 ; Van Caenegem, « Slotwoord », 207.

Vrouwenhaat was geen nieuw verschijnsel in de vijftiende en zestiende eeuw; het was reeds lang latent aanwezig in het middeleeuwse gedachtegoed. Op het einde van de Middeleeuwen werd die misogynie, ingegeven door een angst voor de vrouw, versterkt. Impulsen hiertoe kwamen vanuit geleerde kringen. De *Malleus Maleficarum* bijvoorbeeld, ademde heel sterk die geest uit¹³⁰. Het succes van de *Malleus* was echter pas mogelijk wanneer het daarin verkondigde gedachtegoed aansloot bij wat in brede kringen leefde¹³¹. Deze voorwaarde werd voldaan toen op het einde van de vijftiende eeuw, maar vooral in de zestiende en zeventiende eeuw, een crisissituatie ontstond rond de seksuele en huwelijksmoraal.¹³² Een overschot aan ongehuwde vrouwen was hiervan de oorzaak.¹³³ Overspel, hoererie en ontucht zouden hierdoor een dringender probleem geworden zijn¹³⁴, of werden op zijn minst als dusdanig beschouwd. Tegelijkertijd waren zelfdiscipline en gecontroleerde lust echter de norm geworden. In gewetensnood gingen mannen daarom hun eigen (wan)gedrag toeschrijven aan de verleiding door vrouwen; ze gingen hun ongetemperde seksuele verlangens beschouwen als opgewekt door een heks. “Les inquisiteurs, dans les sorcières, combattaient leurs propres désirs.”¹³⁵ De repressie van heksen leek daarom ingegeven door een groeiende bezorgdheid om seksualiteit. Uit heksenpro-

130 De *Malleus Maleficarum* wordt door Richards geïntroduceerd als « one of the most notable works of demonology ». (Richards, *Sex, dissidence and damnation*, 75). Het werd gepubliceerd in 1486 door twee inquisitoren, Institoris en Sprenger en is zeer invloedrijk geweest en van groot belang voor de verspreiding van het demonologisch gedachtegoed. Het werd ook gekenmerkt door « pathological misogyny and sex-obsession » (*Ibidem*).

131 L. Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel. Een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderende situatie van de vrouw en als middel tot hervorming van de zeden* (Baarn, 1983) 14.

132 Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 125.

133 Levack, *La grande chasse aux sorcières*, 146. Zie ook Soly, « Een voorlopige balans », 123.

134 Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 124.

135 D. Müller, « Procès de sorcellerie et répression féminine », *Hérésis*, XII (1989) 38. Ook Soly heeft het over schuldgevoelens : « voor mannen die zich overgaven aan seksuele losbandigheid was het gemakkelijk hun satanswerk op het andere geslacht te projecteren – heksen beschikten over magische krachten om hem te verleiden » (Soly, « Een voorlopige balans », 123). Cf. Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 104 : « Daarin moet vooral benadrukt worden dat heksen bij mannen een buitengewone passie voor andere vrouwen kunnen oproepen. Zij kunnen hun hart zo laten ontvlammen dat ze door niets worden tegengehouden : door geen schaamte, straf of vermaan... ».

cessen blijkt een bijna ziekelijke belangstelling voor de seksuele omgang van de heks met haar duivelsboel. “Het is opvallend welke belangrijke rol de seksualiteit speelde in het heksenproces.”¹³⁶ Aangezien seks zo domineerde, moet waarschijnlijk daar een/de verklaring voor de heksenjacht worden gezocht. En aangezien de seksualiteit als het ware verpersoonlijkt werd door de vrouw, kon de heksenjacht een vrouwenjacht worden. “Nul doute que la peur de la sexualité et de la femme n’ait alimenté la chasse aux sorcières.”¹³⁷ De vrouwelijke macht over de seksualiteit en ook over de voortplanting, boezemde de tijdgenoten angst in¹³⁸. Het informeel-vrouwelijk circuit van moeders, vroedvrouwen, koppelaarsters en wijze raadgeefsters ontsnapte aan de controle van de mannen en was daarom verdacht¹³⁹. Men wilde de vrouw, haar kennis en haar macht over seksualiteit en voortplanting controleren. De vroedvrouw was verdacht omdat zij goed geplaatst was om contraceptie, abortus of kindermoord toe te passen¹⁴⁰; de koppelaarster ageerde als hulp van de duivel als zij eerbare dochters probeerde te verleiden¹⁴¹; de moeder had macht over haar dochters. Vrouwenmacht was dus in hoofdzaak seksuele macht, macht over seksualiteit en voortplanting.

Te Kortrijk, waar het demonologisch en geleerde hekserijconcept nooit echt ingang vond¹⁴², vinden we een aanwijzing hoe ook in de

136 Vanhemelryck, *De ammanie van Brussel*, 93 : « Een overdreven, bijna ziekelijke belangstelling blijkt te bestaan bij allen die iets te maken hebben met het verschijnsel. Heksenvervolgers en inquisitoren schijnen met uitzonderlijke voorliefde de seksuele uitpattingen van de heksen te vertellen en daarna te veroordelen ». Cf. Richards, *Sex, dissidence and damnation*, 75 : « But what is perhaps most interesting is the centrality of sex ».

137 Müller, « Procès de sorcellerie et répression féminine », 38.

138 Levack vermeldt meermaals het motief van de mannelijke angst tegenover de vrouw (Levack, o.c., 144).

139 Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 268. Over de angst voor deze traditionele rollen van de vrouw in de middeleeuwse samenleving, zie Levack, o.c., 139-141.

140 Dresen-Coenders, o.c., 94, 99, 109.

141 Dresen-Coenders, o.c., 98, 113.

142 Pattyn, die de heksenprocessen te Kortrijk bestudeerde, stelde vast dat pas in de periode 1596-1605 een aantal demonologische vormelementen in de procedure werden ingelast. De schepenen waren echter nog steeds te weinig vertrouwd met de demonologische leer, zodat zij de heksenprocessen niet in die zin interpreterden. (K. Pattyn, *Heksenprocessen voor de Kortrijkse schepenenbank (16de-18de eeuw)*. (Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, dept. Geschiedenis, 1964) 215-227).

volksmond een verband werd gelegd tussen immoraliteit en hekserij.

De weduwe van Andries Mondet werd er verweten een toveres te zijn¹⁴³. Zij had echter ook al geen al te beste reputatie op seksueel vlak. Meermaals werd ze nageroepen een hoer te zijn¹⁴⁴. De toverpraktijken waarvan ze werd beschuldigd, hadden, toevallig of niet, ook op dit terrein betrekking. Er werd gezegd dat *zou den mannen haer ghegheven hadde*. In liefdesmagie kende men aan haar een belangrijke (verleidings)macht toe¹⁴⁵. Deze vrouw was niet de enige (vermeende) heks die (vermeend) non-conformistisch seksueel gedrag vertoonde. Levack stelde vast dat meerdere heksen, vóór hun in beschuldigingstelling, reeds eerder wegens ontucht, prostitutie, of overspel waren veroordeeld¹⁴⁶. Dit kan er op wijzen dat de heksenwaan geworteld was in een preoccupatie met seks.

Voor het volk lag in de seksuele macht van de vrouw een reële basis voor hekserijpraktijken verscholen; de geleerde rechters verbonden aan deze volkse overtuiging hun opvatting over de morele inferioriteit van de vrouw¹⁴⁷. Doordat zij de vrouw, meer dan de man, als een zinnelijk wezen beschouwden, meenden zij dat de vrouw ontvankelijker was voor de (seksuele) avances van de duivel. Dit implieerde dat de vrouw door hen als het werktuig bij uitstek van satan werd gebrandmerkt¹⁴⁸, want door middel van de seksualiteit, en meer bepaald de immoraliteit, wilde de duivel zijn rijk doen zegevieran¹⁴⁹. Heksen, wellustige wezens, hielpen hem daarbij door het aanzetten, het verleiden tot immoreel gedrag, ontucht, overspel, kindermoord¹⁵⁰. Op die manier wilde de duivel de christelijke samenleving ondermijnen. « De leden van de hele leidende stand van de toenma-

143 *Thevelin over de weduwe van Andries Mondet jeghens Mathys van Ronneke barbier. Het heeft ghelieft de verweerdere te zegghene dat zoe een tovereghe was, dat zou den mannen haer ghegheven hadde ende vergaderinghe van volcke maecte, meigaders diverssche andre groote iniurie. Zeide ooc dat zou beter was ghebernt te zyne an een stake dan dat zou achter strate ghinc...* (KORTRIJK, Rijksarchief, Fonds Oud Stadsarchief Kortrijk, nr.2052 (gedingboek 1515-1517) f° 173 r°).

144 KORTRIJK, Rijksarchief, Fonds Oud Stadsarchief Kortrijk, nr. 2052 f° 232 r°.

145 Vanysacker, *Hekserij in Brugge*, 60 ; Kieckhefer, *European witch trials*, 57 ; cf. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, 207 : « Het haar gold als een uitstekend tovermiddel ».

146 Levack, *La grande chasse aux sorcières*, 151-152.

147 Levack, *La grande chasse aux sorcières*, 139.

148 Soly, « Een voorlopige balans », 125.

149 Van Caenegem, « Slotwoord », 213.

150 Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 68.

lige christenheid waren overtuigd geraakt van het bestaan van een aartsgevaarlijke bedreiging tegen het christendom zelf, op touw gezet door een letterlijk duivelse samenzwering. »¹⁵¹ Deze samenzwerings-theorie werd ontworpen, geconstrueerd. Elementen uit het volksge-loof vormden de bouwstenen, maar werden samengesmeed tot een nieuw en consistent geheel, waarin de duivelssekte, een geleerde toe-voeging, centraal stond. Hiermee wilden de geleerden de crisis in de maatschappij verklaren. Tegelijkertijd weerspiegelt de theorie de opvattingen van die tijd, geeft ze aan waar de tijdgenoten de oorza-ken legden van de impasse; de preoccupatie met seks is een duidelijk-ke aanwijzing dat dat als wortel van alle kwaad werd aanzien. Deze seksuele obsessie was een deviante uitloper van de nieuwe bezorgd-heid voor seksualiteit die we hebben zien groeien vanaf het einde van de vijftiende eeuw, maar vooral vanaf omstreeks 1530.

Besluit

De repressie van hekserij, travestie, overspel en de misbruiken in prostitutie hebben we kunnen kaderen binnen eenzelfde evolutie, een civilisatiebeweging die omstreeks 1500 in een stroomversnelling raakte. We hadden ook de vervolging van een aantal andere delicten onderzocht op hun relevantie binnen de context van de laatmiddel-eeuwse samenleving¹⁵². Wij konden wel achterhalen waarom de maat-schappij die praktijken schadelijk achtte en bijgevolg probeerde te onderdrukken; een specifiek laatmiddeleeuws (nieuw) motief dat zou toelaten hun repressie te kaderen binnen dezelfde civilisatiebeweging, hebben we echter niet gevonden. Het is vreemd dat bijvoorbeeld de vervolging van sodomie geen gelijkaardige kentering kende; Otis stelde voor de Languedoc nochtans wel een geïntensifieerde persecu-tie vast¹⁵³. Misschien zou voor Brugge een uitgebreid onderzoek uit-

151 Van Caenegem, « Slotwoord », 213.

152 Dit artikel is een gedeeltelijke bewerking van mijn licentiaatsverhandeling : M. Naessens, De beteugeling van seksueel en religieus deviant gedrag door de stads-schepenbanken van Kortrijk en Brugge, 1459-1537. Een onderzoek naar het civilisatieproces vanuit gerechtelijke bronnen (Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement geschiedenis, 1998) (promotor : prof.dr. Paul Trio).

153 Otis, Prostitution in medieval society, 109.

sluitsel kunnen geven. Ook schaking en verkrachting en blasfemie en heiligschennis kunnen (voorlopig) niet in deze ontwikkeling worden ingepast.

Net zoals moet genuanceerd worden naar delict, en niet alles zomaar bij dezelfde evolutie kan worden betrokken, dient er ook een onderscheid gemaakt te worden naar plaats. In onze inleiding stelden we als doel voorop Kortrijk en Brugge met elkaar te confronteren; de kleine regionale industriestad tegenover het grote internationale handelscentrum. We vermoedden dat de schepenen, die bepalend waren voor de rechtspraak, een andere mentaliteit zullen hebben gehad, gezien hun verschillend maatschappelijk milieu. Dit kwam het best tot uiting inzake de heksenvervolging waar bleek dat de Kortrijkse schepenen duidelijk minder vertrouwd waren met de demonologische literatuur en de heksen op een minder geleerde, maar meer volkse manier beoordeelden. Het Kortrijkse prostitutiebeleid, zo dat er al was, tekende zich erg zwak af; het was niet mogelijk er krachtlijnen in vast te stellen zoals te Brugge. De nieuwe aandachtspunten die we in de Zwinstad constateerden, waren in ieder geval niet prominent aanwezig in Kortrijk. Enkel inzake overspel stelden we een gelijkijdige en gelijkaardige evolutie vast.

Het algemene beeld is dus dat van een conservatiever Kortrijk, waar de schepenen bleven vasthouden aan het adagium "Ordnung muss sein", zonder daarin veel nieuwe elementen te integreren. Te Brugge gold de situatie zoals we ze eerder hebben beschreven; daar zette zich namelijk op een aantal terreinen een ethisch reveil door.

Een eerste fase ving aan in het laatste kwart van de vijftiende eeuw; een sterkere profilering zette zich door omstreeks 1530. Hierdoor wordt duidelijk dat de morele hervorming reeds vóór het concilie van Trente was ingezet. In de literatuur wordt deze hervorming vaak geplaatst binnen het kader van Reformatie en Contrareformatie. Deze laatste besteedde inderdaad veel aandacht aan het huwelijk en de hervorming van de zeden, maar dit was niet zo nieuw als men soms beweert. Het was slechts een recuperatie en versterking van een aantal waarden die, zoals aangetoond, reeds in de late Middeleeuwen op de voorgrond traden. De hervorming van de zeden toonde zich toen in de eerste plaats een wereldlijk en geen kerkelijk ideaal.

Wij sluiten ons echter niet aan bij de interpretatie van de letterkundige Herman Pleij, die dit proces in verband brengt met een nieuw stedelijk/burgerlijk bewustzijn. Hij stelt dat de burgerij zich in de vijftiende eeuw is gaan profileren omdat zij zich bewust werd van haar eigen positie, met eigen belangen¹⁵⁴. Een uiting daarvan was het ontstaan van de eerste stedelijke literatuur: teksten geschreven door burgers, voor burgers, maar vooral gekaderd in een stedelijke context, wat compleet nieuw was¹⁵⁵. Bovenal zou dit stedelijk bewustzijn zich geuit hebben in een nieuwe moraal, een burgermoraal, waarin matiging en zelfbeheersing voorop stonden. Wij vonden echter geen aanwijzingen dat het ethisch reveil dat wij constateerden in verband te brengen is met een burgerlijk bewustwordingsproces. Wij zijn eerder geneigd om het ethisch reveil te kaderen binnen de economische en sociale crisis die op het einde van de vijftiende eeuw de kop op stak. Zowel het ontstaan van de repressie van travestie, als de wijzigingen in de repressie van prostitutie en overspel, hebben we met de crisis in verband gebracht. De verminderde arbeidsmogelijkheden van de vrouw zou de aanleiding geweest zijn tot het ontstaan van een traditie van travestie; bij de bestraffing van overspel dook de bezorgdheid om het materiële welzijn van de verlaten partner in de bronnen op; inzake prostitutie vermoedden wij een verandering in vraag, aanbod en politiek ten gevolge van de economische crisis.

In onze interpretatie, waarbij de crisis als motor van een beweging werd gezien, is het misschien nogal ironisch om van een *civilisatie*-proces te spreken. Gedefinieerd als een proces van toenemende normering, klinkt deze term echter toch aannemelijk. En dat dat proces van toenemende normering op het einde van de vijftiende eeuw in een stroomversnelling terecht kwam, is ons inziens voldoende aangevoeld. Toch willen we er nogmaals op wijzen dat een aantal van de beschreven stellingen slechts hypothesen waren. Veronderstellingen die weliswaar gegroeid zijn uit een ruimere studie met een stevige bronnenbasis, maar die toch nog verder onderzoek ter bevestiging (of ontkenning) vragen.

154 Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511*, o.a. 35-36, 322-323.

155 Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511*, 151-160; M. Boone, Th. De Hemptinne en W. Prevenier, « Fictie en historische realiteit. Colijn van Rijssels 'De spiegel der Minnen', ook een spiegel van sociale spanningen in de Nederlanden der late Middeleeuwen? », *Jaarboek van de koninklijke soevereine hoofdkamer van retorica 'de Fonteyne' te Gent*, XXXIV (1984) 13-18.

Handschriften uit het bezit van Bonaventura Vulcanius (1538-1614)

Bonaventura Vulcanius Brugensis was hoogleraar in Leiden van 1581 tot 1614. In 1615, een jaar na zijn overlijden, werd zijn verzameling handschriften voor 1200 gulden, tweemaal zijn jaarwedde, aangekocht door de universiteitsbibliotheek. Het geheel omvatte 120 *codices Vulcaniani*, 35 daarvan Griekstalig, 76 Latijnstalig¹.

Dit was duidelijk de derde verkoop van *libri non necessarii*, niet direct noodzakelijk te behouden boeken. Vulcanius had immers reeds tijdens zijn leven, in 1589 en opnieuw in 1610, boeken verkocht². Daarnaast was hij twee keer een belangrijke reeks handschriften kwijt geraakt : een eerste keer in 1571, bij zijn terugkeer uit Spanje naar de Nederlanden; een tweede keer toen hij vanuit Bazel in 1577 naar Antwerpen terugkeerde in de dienst van Marnix van St.-Aldegonde³. Het betrof twee keer zijn opgespaarde loon en verklaart onrechtstreeks waarom hij tot 1581 een gewillige dienaar van Marnix bleef.

Beperken we ons tot de bespreking van de belangrijkste codexen uit zijn verzameling bij de veiling uit 1615⁴. Opvallend daarin is de

-
- 1 De inventaris was opgesteld door Simon Episcopus en Daniel Heinsius : P.C. MOLHUYSEN, *Bibliotheca Universitatis Leidensis. Codices Manuscripti I. Codices Vulcaniani*, Leiden, 1910, IV-VII.
 - 2 *Cod. Vulcaniani* 36, fol. 192, B. Vulcanius aan Th. Canter (1588) : ... *ut Bibliothecam meam libris non necessariis exonerarem, ex consilio amicorum nonnullis forte exposui, quorum Catalogum et conditiones ad te mitto. Si fortunam tuam experiri voles, monebis mature.* De verkoop van 15 november 1610 bleef bewaard in de verzameling van het Museum Meermanno-Westreenianum, 's Gravenhage, 112 D11.
 - 3 H. DE VRIES DE HEEKELINGEN, *Correspondance de Bon. Vulcanius pendant son séjour à Cologne, Genève et Bâle (1573-1577)*, Den Haag, 1923, 60 : *Cod. Vulcaniani* 105, 111, 18 maart 1578 brief van P. Ellama ; *Cod. Vulcaniani* 36, fol. 140, brief aan 'Monsieur Castillion', 15 juli 1581.
 - 4 Algemeen referentiekader : A. DEWITTE, B. *Vulcanius Brugensis. Hoogleraar-ambt, Correspondenten, Edita*, in : *Sacris Erudiri* XXVI (1983), 312-362; ID., *Peter en Bonaventura Vulcanius*, in : *Handelingen Genootschap voor Geschiedenis*, CXV (1978), 17-47.

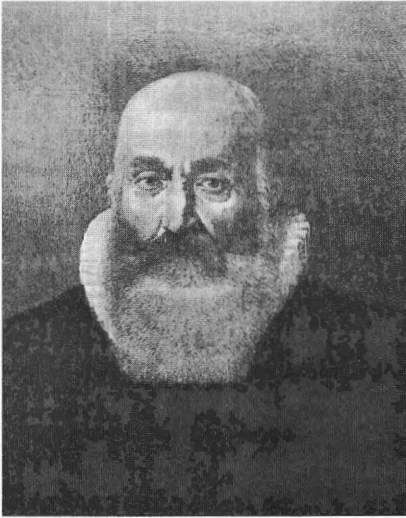
ouderdom én de herkomst van een reeks handschriften die geen relatie vertonen met studies van Vulcanius zelf. Zo bezat hij, uit het armarium van de Celestijnen te Parijs, een *Anthologia Latina*, 231 folia groot, uit de 14de eeuw, nu Cod. Vulc. 48, én van Hugo de St.-Victor een 13de-eeuws *De Sacramentis*, 92 fol., nu Cod. Vulc. 55. Van Sanct Panthaleon te Keulen bezat hij een 12de-eeuwse codex, 83 folia groot, met werk van Honorius van Autun en de *Miracula Si. Panthaleonis*, Cod. Vulc. 100. Uit de Liebfrauenabtei te Fulda bezat hij een 12de-eeuwse codex *Gesta Theodorici* en *Cassiodori Variarum*, de folia 3v-9v en 10-129v van de Cod. Vulc. 46 op vandaag. Daarnaast, zonder duidelijke herkomst, een 13de-eeuwse *Anticlaudianus* van Alain de Lille, 55 fol., en 48 folia *Architrenii Libri IX* van Johannes de Hauteville, Cod. Vulc. 94. En uit de 13de eeuw bezat hij ook Artes-literatuur, in drie banden, Cod. Vulc. 99E, en een *Ars Notoria*, wellicht een erfenis, uit het bezit van zijn vader (Cod. Vulc. 45).

Uit 1390 komt een *Itinerarium* voor van Johannes de Mandeville, Cod. Vulc. 96, 147 folia, en twee keer een codex van Galenus (Cod. Vulc. 43 en 57) wellicht aangeschaft toen hij te Leuven in 1555-57 de studie van de geneeskunde was gestart, 153 en 80 folia, 15de- en 16de-eeuws. Tenslotte, uit het Willelmijnenklooster te Bantren : 50 folia *Vita et Miracula Guilielmi ducis Aquitaniae*, 1543, Cod. Vulc. 94C, van de hand van Johannes vande Putte. En heel belangrijk, dit keer voor een nooit uitgevoerd project, 415 folia commentaar en *Acta Concilii Ephesini* (Concilie van Efeze, 431) uit de 16de eeuw, Cod. Vulc. 28, op zijn maat gesneden blijkbaar.

Direct aansluitend bij zijn eigen studie zijn dan de *Codices Vulcaniani* 1 en 11 : een 12de-eeuwse 122 folia grote codex *Isidori Etymologiarum libri XX*, afkomstig van Abraham Ortelius⁵, en 142 folia, van de hand van Georgius Hermonymus *Opera minora* van Xenofoon, *Polybii Historiarum Fragmenta* en *Libanii Opuscula Quaedam*, naast de *Ciceronis Cato maior*⁶.

5 A. DEWITTE, *Abraham Ortelius en Bon. Vulcanius (1574-1598)*, in : *De Gulden Passer* 61-63 (1983-1985), 417-424.

6 Georgius Hermonymus en zijn verblijf te Brugge, 1473 : W. LELOUP (red.), *Vlaamse Kunst op Perkament*, Brugge, 1981, 182-192.

Geschilderd portret van Bonaventura Vulcanius, een geschenk van de familie (Leiden, Universiteitsbibliotheek, Leesaal Westerse Handschriften)

Onder de eigen codices, deze die hij zelf schreef, vertaalde of kritisch klaar maakte voor publicatie, zijn de handschriften van Cyrillus van Alexandrië (+444) het meest pertinent aanwezig⁷. Zijn vertaalwerk uit het Grieks vindt men in de *Vulcaniani* 25 en 12, 383 en 224 folia, met daarin de *Libri XVII De Adoratione et Cultu in Spiritu et veritate* uit 1583 (in Codex 10 uit 1570 gedateerd) en de *Dialogi VII De Trinitate* uit 1573, naar handschriften uit Augsburg⁸. De *Dialogi duo at Hermiam*, die nooit eerder waren vertaald geworden, en die Vulcanius in 1573 al klaar had (Codex 10, fol. 50-114), verschenen pas in 1605 bij J. Paedts te Leiden, samen met het *Adversus Antropomorphitas Liber* uit dezelfde codex (fol. 22-48v). De *Cyrilli Glaphyra in Genesim* bezat Vulcanius in versies van de Bruggeling Nic. Drumezius (1566, Lib. I-IV, 53 fol.) en Amer. Ferrarius uit Milaan (Lib. V-VII, 84 fol.), de Codices Vulcaniani op vandaag 13 en 10, fol. 123-207. Ze bleven ongebruikt, zoals zoveel andere voor-

7 Eusebius Episcopus had reeds in 1575 een *prospectus novae editionis van de Opera Cyrilli Alex., quam curante Vulcanio edendam susceperat* rondgedeelde : *Cod. Vulcaniani*, 109-7.

8 Hiervan verschenen te Keulen bij G. Galenius en de erven J. Quentel, in -12°, de Libri XVII, én opnieuw te Toledo, 1575, een piraatdruk : A. DEWITTE, *Bonaventura Vulcanius Brugensis. A bibliographic description of the editions 1575-1612*, in : *Lias VIII* (1981), 189-201.

studies, inbegrepen de zo belangrijk geachte *Acta Concilii Ephesini* die wij hoger al vermelden.

Er is uiteraard ook het poëtisch oeuvre van Vulcanius zelf, verzameld in een *Lusas Poeticus*, de Codex Vulcanianus 97, 105 folia groot. Het is nauwelijks bekend in de neo-Latijnse literatuur in tegenstelling tot zijn *Levidensia* dan, een bundel die Vulcanius in 1595 voorbereidde als reclame voor de Leidse universiteit, en die door curatoren zou worden gepromoot. Wat uiteindelijk pas in 1965 doorgang vond, in Groningen dan⁹.

Weinig exact was tot nog toe ook de appreciatie voor het aandeel van Vulcanius in het uitgeven van de *Psalmen Davids* van Marnix van St.-Aldegonde door Gillis vanden Rade, (Antwerpen 1580), R. Schilders (Middelburg 1591) en tenslotte, na de dood van Vulcanius zelf, bij L. Elsevier te Leiden in 1617 (zie Bijlage 1). Wellicht mag worden aangenomen dat Marnix Vulcanius, die op dit ogenblik zowat berooid was achtergebleven, een inkomen wilde verschaffen dat hem enigszins voor zijn secretariaatswerk zou vergoeden. Daar in 1585 van de 1500 exemplaren groot formaat en 3000 klein formaat (in -8°), het grootste deel nog in stock was¹⁰, is dit duidelijk fout gelopen. Opmerkelijk in de relatie Marnix van St.-Aldegonde-Vulcanius is ook de vraag van Marnix op 23 juli 1581 om zijn *Discours sur les affaires de France clandestien* te laten drukken : *qu'on prit du papier d'Allemagne ou autre estrangier et qu'on mist dessus imprimé à Liège*¹¹, een veel voorkomend ontwijkingsmanoeuvre in de 16de eeuw. Wellicht was Vulcanius in 1578 ook de tussenpersoon geweest om de *Sermoenen* van Broeder Cornelis, dit is het tweede deel volgend op de *Historie*, door Willem Silvius te Leiden te laten uitgeven. *Buyten Noirdwitz* was toen de plaats van uitgave die in het impressum werd vermeld¹².

Zo bestaat ook de complete Codex 104 van de *Vulcaniani* uit bundels (57) in verband met de strijd van de Nederlanden, strijd waarin Bonaventura Vulcanius als secretaris van Marnix, corrector en

9 P.A. GEURTS en J.A. VAN DORSTEN, *Drie redevoeringen van B. Vulcanius over de stichting van de Leidse universiteit*, in : Bijdragen van het Historisch Genootschap, Groningen LXXIX (1965), 387-414.

10 *Cod. Vulcaniani*, 106 II, 24 oktober 1585, B. Vulcanius aan P. Heins.

11 *Cod. Vulcaniani*, 105 II, 23 juli 1581, Ph. de Marnix aan B. Vulcanius.

12 P. VALKEMA BLOUW, *A printer in four countries : Albert Christiaensz in Vianen, Sedan, Emden and Norwich (1565-70)*, in : *Quaerendo* 26/1 (1996), 29.

vertaler bij W. Silvius, en rector van het Antwerpse gymnasium had gefunctioneerd tussen 1577 en 1581.

Wat was daarbinnen Vulcanius' eigen overtuiging ? Opgeleid te Diest door Johannes Molanus (Codices 16, 41, 69), te Leuven in de geneeskunde in 1555-56 door de Brugse A. Silvius (Codices 108/16, 43, 57), te Keulen door G. Cassander (Codices 92, 94D : 149 folia theologica ; 108/29 : 22 fol. *De Missa celebranda*) bleef hij toch de lijn van het humanisme, waarbinnen zijn vader Peter de Smet hem had opgeleid, aanhouden. Dit verklaart meteen de Codices van P. Nannius (Vulc. 45, 53, 92, 98), van de *Tres Fratres* J. Secundus, Nic. Grudius, Hadr. Marius (Vulc. 70, 70A, 102), van Dominicus Lampsonius (Cod. 70A) en van Lieven Casteels (92G2, 99D). Daarnaast bezat Vulcanius, om welke reden dan ook, literatuur uit Dowai, vluchtplaats voor de orthodoxe gelovigen uit het Brugse en Gentse milieu na 1578.

Zijn werk aan de Leidse universiteit, waar hij hoogleraar, secretaris en ook assessor was, is dan weer verantwoordelijk voor handschriften van zijn stadsgenoot Frans Nans over Clenard (de 442 fol. *Annotationes*) die hij moest omzetten naar een handboek voor Leidse studenten¹³. Dit was ook de reden waarom hij de *Paroemiae Veteres* van de gevierde collega I.G. Scaliger (Vulc. 88, 1-20) bij zich had. Vulcanius stond een vlotte uitgave ervan voor ogen die als cursorische lectuur bij een eigen cursus bruikbaar zou zijn. Zo had hij ook bij Plantijn eerst de Boeken I-V van de *Ilias* uitgebracht in 1582-83, en vervolgens de Boeken VI-IX in 1588-89 bij Fr. Raphelingen te Leiden¹⁴. In 1588 bracht Vulcanius ook *De Deo Socratis Liber* van Apuleius op de markt, hetzelfde jaar waarin zijn *contubernalis* en stadsgenoot uit Brugge Peter Colve, ook bij Raphelingen, de *Opera Omnia* van Apuleius onder leiding van Justus Lipsius had uitgebracht. Vulcanius had er alleen één *vetustissimus codex* van en stelde de uitgave van het kritisch apparaat uit naar een volgende gelegenheid. Daartoe diende men uiteindelijk te wachten tot in 1594.¹⁵

13 P.C. MOLHUYSEN, *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit*, deel 1, Den Haag, 1913, 232-233.

14 A. DEWITTE, *Bonaventura Vulcanius en de Officina Plantiniana*, in : *De Gulden Passer*, 66-67 (1988-89), 592.

15 A. DEWITTE, B. *Vulcanius Brugensis. Hoogleraarambt*, 337-340.

Zo kwamen veel drukken uit de 16de eeuw over: haastig werk in functie van de Messe te Frankfurt of de toevallige cursus van het jaar. Ook de activiteiten van de concurrentie of een gewone vrienden-dienst (zie Bijlage 2) lagen aan de oorsprong van een nieuwe editie. Zo hebben ook veel handschriften die werden verworven via ondermeer J.B. Heintzel te Augsburg, J. Camerarius te Nürenberg en A. Ortelius alleen bij toeval aanleiding gegeven tot wetenschappelijke publicaties. Catalogi stonden immers nauwelijks ter beschikking. Het aankoopbedrag van de *Codices Vulcaniana* geeft overigens al duidelijk aan hoe relatief de waarde van deze handschriften voor de tijdgenoten was¹⁶.

16 De verkoop van wat aan gedrukt werk in huize Vulcanius aanwezig was ging daarna door o.l.v. L. Elsevier, 2 juni 1615 : Parijs, Bibl. Nat. O 2168.

bijlagen

bijlage 1.

Bonaventura Vulcanius aan Richard de Schildere

1589 12 00 (ná 20 december, vóór 1 januari)

Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Ms. Vulc. 36, f. 199v.

Also mijn heer van St.-Aldegonde my geschreven hadde dat hy vander meyninghe is syn psalmbouck by U.L. te laeten erdrucken, dat ick tot dien eynde daer soude willen commen, om met U van dese saecken te handelen. Ende so het my niet meugelijck geweest en es in deser tyt self daer te comen, so en hebbe ick niet willen nalaeten U.E. te schryven, ende begeere dat ghy my met desen bode wilt laeten weten wat gereescap van lettren ende sangnoten ende pampieren dat ghy hebt : ende den naesten prys die ghy soudt willen nemen van elcke rieme te drucken, so in octavo alse in 16 met den text, ende in 32 sonder text. En anders of ghy vande meyninghe sydt eenigh part ende deel in de druck te hebben ofte niet. Want ick hope so redelick (—) met U te handelen dat ghy oorsaecke sult hebben om my van dies te bedanken.

Ick hebbe vercregen een nieuw privilegii voor den tyt van zes jaeren, welck my wel gelt cost. Sodat daeromme ende om het groot verlies, dat ick in het voorige gehadt hebbe, wel reden es dat die ick laete genieten eenich deel van het privilegie, my oock eenicsinds te goede jonne; maer so ick geseydt hebbe, in alle redelickeyt. So wilt my opentlyck van alles U meyninghe schryven, omdat ick, die wetende, my daer nae voegen mach, ende met U mach accorderen voor den druck van sulcke voorme¹⁷ als men Heere van Aeldegonde sal gelieven.

B.V.

17 Ten onrechte wordt aangenomen dat de eerste tot en met vijfde druk van de Psalmen Davids, 1580, 1591, 1617 (L. Elsevier, Leiden en Adriaen vande Vivere, Boeck-vercooper, Middelburg), 1646, telkens in -8° gebeurde.

bijlage 2.

Bonaventura Vulcanius aan Jan van Meurs

1601 07 28

British Museum, Coll. Harley, Ms. 4936/136, fol. 165

B. Vulcanius J. Meursio S.P.

Misi ad te heri ante meridiem secundum quaternionem¹⁸ per aurigam mihi notum et significavi primum ad te ante triduum missum per Hondium nostrum Theologiae apud nos studiosum. Nihil interea abs te literarum accipio. Libera itaque me hac suspicione aut scrupulo potius redditae ne tibi sint literae meae, nec ne simulque fac sciam an ex animi tui sententia procedat editio et an aliquid fortasse erratorum nos fugerit. Typographus (providet) V aut amplius in universam quaterniones futuros. Si quid habes rerum novarum, fac nos quaeso certiores. Etc. Vale. Lugduni Batavorum, 3 Cal. Augusti 1601

Tuus V.B.

[Nederlandse vertaling]

Ik stuurde jou gisteren vóór de middag de tweede katern middels een mij bekende bode en liet weten dat de eerste katern drie dagen terug via de theologiestudent Hondius naar jou was verstuurd. Ik ontving van jou ondertussen geen bericht. Bevrijd me van mijn onrust of mijn schrijven je bereikte en maak dat ik weet of je vindt dat de uitgave opschiet en of eventuele fouten mij zijn ontgaan. De drukker denkt dat het totaal 5 of meer katernen zal bevatten. Als je meer nieuws weet, laat het ons weten. Groeten, Leiden, 28 juli 1601.

18 Het betreft hier de druk, 1601, van de *Libri III Jamborum* van Jan van Meurs waarvan B. Vulcanius voor J. van Meurs, die in Den Haag verbleef, zowel de drukproeven nakeek als een gedeelte van de drukkosten op zich nam. Drukker te Leiden was A. Cloucke.

Historisch-demografisch onderzoek van Wevelgem, 1754-1796

De historische demografie, die de bevolking van het verleden in haar omvang, samenstelling en ontwikkeling zo nauwkeurig mogelijk observeert en bestudeert, kent sinds de Tweede Wereldoorlog een toenemend succes. De methode van de gezinsreconstructie, ontwikkeld door Henry en Fleury, laat de onderzoekers toe dieper door te dringen in de demografische systemen die de bevolkingsgroepen in hun greep houden. De toenemende belangstelling voor de historische demografie kadert in een diepe interesse voor het leven en het verleden van de gewone man, en van de massa. Kwantitatieve methoden en technieken, statistische bewerkingen, modellen en theoretische concepten worden hierbij in grote mate aangewend. Vanaf de jaren 1970 zochten de historici aansluiting bij andere wetenschappen, waardoor nieuwe onderzoeksterreinen ontgonnen werden. Het interdisciplinaire karakter van de historische demografie vond er zijn oorsprong. In Vlaanderen werd de methode van de gezinsreconstructie onder de krachtige impuls van de Gentse sociaal-economische school gepropageerd. Ook aan de K.U.Leuven en de KULAK vond de methode geleidelijk ingang, wat resulteerde in een aantal licentiaatsverhandelingen.

De historische demografie kan slechts via lokaal en regionaal onderzoek vooruitgang boeken. Vanuit deze visie menen we dan ook te kunnen stellen dat onze studie over Wevelgem ook een bijdrage kan betekenen voor de kennis van een ruim gebied eromheen. Na een sociaal-economisch onderzoek blijkt dat het demografisch patroon, dat in onze studie tot uiting is gekomen, representatief kan zijn voor

Zuidwest-Vlaanderen.¹ Naast deze verhandeling over Wevelgem werden in 1998 nog twee andere studies over een West- Vlaamse parochie afgerond aan de Leuvense universiteit. Michaël Delange bestudeerde Oostrozebeke tijdens de periode 1729–1797²; Caroline Steelant spitste zich toe op de studie van de bevolking van Harelbeke (1740–1789)³. Deze drie studies samen schetsen een relatief helder, nauwkeurig en betrouwbaar beeld van de evolutie van de demografische componenten in de regio Zuidwest-Vlaanderen. Daarmee kunnen meteen ook de beperkte grenzen van de eigen parochie overschreden worden, en kan de blik op het historisch-demografisch gebeuren verruimd worden. We hadden enkel de bedoeling een stevige bouwsteen aan te reiken, niet om deze synthese zelf te schrijven. 1998 bleek echter een vruchtbaar jaar waar het demografische studies betreft; ook aan de universiteit van Gent werd een gelijkaardige studie afgerond⁴. Deze studie had de gemeente Petegem-aan-de-Schelde tot voorwerp.

Voor een studie van een populatie gedurende de Nieuwe Tijd vormen de parochieregisters ongetwijfeld de voornaamste bron; ze bergen een schat aan informatie. Na een langdurig en uitgebreid onderzoek ervan kunnen een aantal historisch-demografische componenten worden besproken. Na het doorvoeren van de arbeidsintensieve en tijdrovende methode van de gezinsreconstructie kan het onderzoeksveld nog breder opengetrokken worden.

-
- 1 Deze bijdrage is een samenvatting van V. Kerckhove, *Wevelgem 1754-1796. Bijdrage tot de historisch-demografische analyse van Zuidwest-Vlaanderen*, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling K.U. Leuven), Leuven, 1998. Met dank aan prof. em. dr. M. Cloet voor het wekken van de interesse voor het onderzoeksobject in het college 'Heuristiek en Oefeningen Nieuwe Tijd' in de tweede kandidatuur en aan prof. dr. L. Van Buyten voor de deskundige begeleiding bij het opstellen van de verhandeling.
 - 2 M. Delange, *Oostrozebeke (1729-1797). Een historisch-demografische analyse van een dorp op het West-Vlaamse platteland tijdens de achttiende eeuw* (Licentiaatsverhandeling K.U. Leuven), Leuven, 1998, na gedeeltelijke herwerking gepubliceerd met dezelfde titel in de reeks van het *Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis*, nr.119, Leuven, 1998, 224 p.
 - 3 C. Steelant, *Harelbeke 1740-1789. Bijdrage tot de historisch-demografische analyse van Zuidwest-Vlaanderen*, (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling K.U. Leuven), Leuven, 1998.
 - 4 D. Paemelaere, *Een historisch-demografische studie van een Zuidoost-Vlaamse gemeente: Petegem a./d. Schelde (1700-1930)*, (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling U.G.), Gent, 1998.

De te bestuderen periode werd noodgedwongen beperkt tot 43 jaar. Bij het vooronderzoek meenden we via inventarissen te mogen vaststellen dat het nodige bronnenmateriaal voor een uitgebreid onderzoek aanwezig was in het Rijksarchief te Kortrijk. Dit bleek naderhand echter niet het geval te zijn; enkel de doopregisters gingen effectief terug tot 1648, zij het dan wel in erg beperkte mate; de huwelijks- en overlijdensregisters waren slechts bewaard vanaf 1754, het beginjaar, bijgevolg, van ons onderzoek. Vanaf 1797 moesten de parochiale registers plaats ruimen voor de registers van de burgerlijke stand, wat ons deed besluiten 1796 als eindpunt te beschouwen.

Algemene inleiding

Van oudsher behoorde Wevelgem tot de kasselrij Kortrijk, en was daarbij ondergebracht in de roede van Menen. De politieke ontwikkelingen vanaf de tweede helft van de 17de eeuw zorgden echter voor grote veranderingen : de roede van Menen bleef tot 1713 onder Franse heerschappij. Nadien bleef het gebied een afzonderlijk district en dit tot de Franse Revolutie. De parochie, behorend tot de dekenij Menen, maakte tot 1801 deel uit van het bisdom Doornik, daarna ging ze over naar Gent en sinds 1834 ressorteert ze onder het bisdom Brugge.

Wevelgem was hoofdzakelijk een agrarische plattelandsgemeente, maar de textielnijverheid mag zeker niet onderschat worden. De vlansnijverheid kende er een grote bloei, de Leie heeft daarbij zeker een cruciale rol gespeeld. Tegen de talrijke verboden in, maakte men immers dankbaar gebruik van het stromende water voor het roten.

Sedert 1977 is Wevelgem (1398 ha) de pilootgemeente in de fusie met Gullegem en Moorsele.

Voor ons onderzoek naar de bevolkingsevolutie en de demografische gedragspatronen van de Wevelgemse bevolking baseren we ons op kerkelijke bronnen. De Wevelgemse parochieregisters zijn volledig bewaard voor de periode 1754-1796, fragmentarisch bijgehouden doopregisters vanaf 1648 zijn eveneens bewaard, maar werden niet in beschouwing genomen bij ons onderzoek. De bijgehouden registers verschaffen ons evenwel heel wat informatie. Over het algemeen werden de registers heel nauwkeurig bijgehouden, de bronnen waren

vaak van zeer goede, maar toch niet ideale kwaliteit. Vooral in de overlijdensregisters bleken enkele tekortkomingen te zitten; de periode 1764-1778 toont een duidelijke onderregistratie van de zuigelingensterfte. Dat heeft er ons toe aangezet voor deze periode te werken op basis van cijferreeksen die we zelf reconstrueerden.

Op basis van de gegevens uit de doop-, huwelijks- en begrafenisakten werd de methode van de gezinsreconstructie doorgevoerd. Deze methode, ontwikkeld door Louis Henry, steunt op het volgende principe : op basis van parochieregisters worden gezinsverbanden in een bepaalde plaats gereconstrueerd en dit door alle gegevens uit alle registers te verzamelen en met elkaar in verband te brengen. Deze methode laat toe nieuwe gegevens aan het licht te brengen : het patroon van trouwen en kinderen krijgen, de tijd van huwen en sterven, de levensduur... Hoewel de methode oorspronkelijk volledig manueel werd doorgevoerd, hebben wij gebruik gemaakt van de computer : de afzonderlijke akten werden ingevoerd in PRO-GEN, een genealogieprogramma⁵. Alle persoonsgegevens uit de huwelijksakten werden ingevoerd in persoonsbladen, waarna de diverse persoonsbladen aan elkaar gelinkt werden via een relatieblad. Vervolgens werden andere persoonsgegevens uit doop- en overlijdensakten aangevuld op de persoonsbladen. Als laatste stap in dit proces werden de kinderen in het gezin ingepast, dit gebeurde in eerste instantie via de doopakten. Wanneer de identiteit met volledige zekerheid kon vastgesteld worden, werden ook gegevens uit huwelijks- en overlijdensakten aangevuld. Via deze methode bekwamen we een totaal van 525 MA-fiches (huwelijksdatum en vermoedelijk alle geboorten gekend) en 352 MB-fiches (huwelijksdatum gekend, maar vermoedelijk niet alle geboorten). De meest bruikbare fiches (MA I en MA II) maakten samen slechts 7.45% of 100 fiches. Dit geringe aantal brengt ons inziens de representativiteit van de resultaten geenszins in het gedrang, aangezien heel wat bewerkingen op nog meerdere andere categorieën werden toegepast.

5 Voor meer informatie over dit programma, zie: A. Holla, *Stamboomonderzoek. Genealogie en de PC*, Soest, 1994.
<http://www.pi.net/~progen/home.html> : op deze site is informatie over het programma en de gebruikersgroepen te vinden, maar er kan eveneens een demo-versie afgehaald worden.

Analytisch onderzoek van de bevolkingsevolutie en gedragspatronen in Wevelgem 1754-1796

Zodra de parochieregisters bestudeerd en uitgeplozen zijn, kan het eigenlijke demografische onderzoek een aanvang nemen. De fiches liggen bij de aanvang van deze analyse nog in chronologische volgorde, wat de mogelijkheid biedt om de typische demografische fenomenen in hun chronologisch verloop te onderzoeken.

In de eerste plaats wordt er onderzoek verricht naar de trendbeveging en de seizoensfluctuaties. Daarnaast kan ook de eventuele correlatie tussen de overlijdens en de prijzenevoluties van de granen bekeken worden. Als hoofddoel van de historische demografie ziet men namelijk soms het blootleggen van het verband tussen de economische en demografische ontwikkelingen.⁶ Verder gaat ook aandacht uit naar de geslachtsverhouding bij de geboorte, de graad van onwettigheid, de alfabetisatiegraad van de bevolking, het natuurlijk accres en de bevolkingsomvang.

Door een sterke onderregistratie van de zuigelingen- en kindersterfte voor de periode 1764-1778 zagen wij ons genoodzaakt de cijfers in de mate van het mogelijke wat realistischer te maken. We gingen er daarbij vanuit dat de kinderen die in het overlijdensregister vaak aangeduid werden als *infans* ongeveer de helft van het totaal aantal overlijdens in een jaar uitmaakten.⁷ Vanuit deze opvatting werden de cijfers aangepast, wat ons ongetwijfeld een beeld biedt dat de werkelijkheid beter benadert, maar dat zeker niet als exacte historische werkelijkheid mag beschouwd worden. Deze cijferreeksen werden bij heel wat verdere bewerkingen als basis gebruikt; telkens is deze persoonlijke ingreep bij het eindresultaat van belang. Naar onze eigen mening kan deze operatie vooral op het vlak van de studie van de mortaliteitscrisissen niet als toereikend beschouwd worden; crisissen die in grote mate hun weerslag vinden in een sterke mortaliteit onder zuigelingen en kinderen, konden wij op deze manier niet ach-

6 A.M. Van der Woude, *De historische demografie in de ontwikkeling van de geschiedwetenschap*, in : Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis, Den Haag, 1979, I, 193-197.

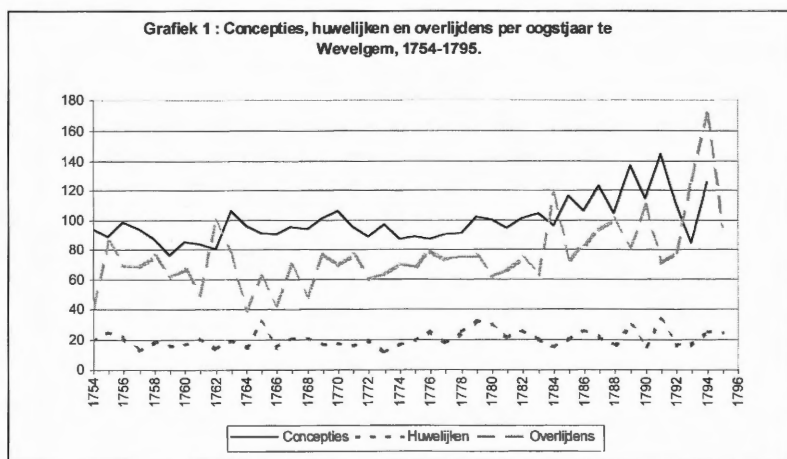
7 D. Dalle, *De bevolking in de stad Veurne in de 17-18 eeuw*, Handelingen van het Historisch Genootschap, CVI (1969) 96.

In de tweede helft van de achttiende eeuw schommelde het percentage rond 50.

terhalen, wat misschien wel het ontbreken van crisissen in de betreffende periode kan verklaren.

De trendbeweging

Gemiddeld telde Wevelgem tijdens de bestudeerde periode jaarlijks 98 geboorten, 21 huwelijken en 78 overlijdens (het aantal overlijdens berust hier echter niet op directe gegevens, aangezien we zelf door berekeningen probeerden de te sterke onderregistratie min of meer te overbruggen). De jaarlijkse schommelingen tonen aan dat voorspoedige perioden afgewisseld werden met crisisperioden, die vooral tot uiting kwamen in een verhoogde sterfte. Eventueel liet de crisis ook sporen na op het vlak van de nataliteit en de nuptialiteit. Hierbij kunnen we echter wel opmerken dat in de tweede helft van de 18de eeuw de crisissen lang niet meer zo sterk en overheersend waren als tijdens de 17de eeuw. De invloed die er van uitging, was integendeel eerder gering. Tijdens de bestudeerde periode kwam slechts één zware crisis de demografische orde flink verstoren; met name 1794 was gekenmerkt door een zware sterfte. Een sterke epidemie van dysenterie, vermoedelijk verspreid door de militaire gebeurtenissen, eiste tal van slachtoffers. De andere crisissen die we konden ontdekken, waren eerder zwak. We hebben geen zekerheid over de oorzaak van de verhoogde sterfte in 1755, 1762 en 1784.

Vermoedelijk moet ook hier gezocht worden naar één of andere epidemie, die eventueel vrij spel kreeg door de verzwakte toestand waarin heel wat mensen zich bevonden na jaren van misoogst.

De seizoenschommelingen

Concepties, huwelijken en overlijdens volgden elk hun eigen ritme volgens het verloop van de seizoenen en onder invloed van kerkelijke en sociaal-economische factoren.

Bij het onderzoek naar de seizoenschommelingen van de huwelijken bleek mei de absolute topmaand te zijn. Het kerkelijke verbod om een huwelijk aan te gaan tijdens de advent en de vasten werd strikt opgevolgd door de Wevelgemse bevolking. Slechts 1.67 % van alle huwelijken werden in de maanden maart (vasten) of december (advent) afgesloten. Naast mei bleken ook januari, februari en november favoriete maanden te zijn om in het huwelijksbootje te stappen. Niet toevallig waren dit net de maanden die aan de verboden periodes voorafgingen. Tijdens de oogst daarentegen, een periode van drukke bezigheden en zware arbeid, nam de huwelijksfrequentie eerder af.

De meeste wettige concepties vonden plaats in de maanden april, mei en juni; dit hield in dat de geboorten meestal plaatshadden tussen januari en maart, dus tijdens de maanden waarin het werk niet de volledige aandacht opeiste.

Bij het onderzoek naar de overlijdens werd een onderscheid gemaakt tussen crisisjaren en niet-crisisjaren. In de laatste categorie was er een duidelijke concentratie van het aantal overlijdens in het voorjaar, in de zomermaanden lag de mortaliteitsgraad beduidend lager. Tijdens de crisisjaren deed zich een ander patroon voor, de overlijdens waren dan geconcentreerd in de zomermaanden; ook tijdens de wintermaanden deed zich een piek voor, wat vooral het gevolg zou zijn van typische winterziekten.

Tabel 1 : Seizoenschommelingen van de huwelijken 1754 – 1795

	jan	feb	mrt	apr	mei	jun	jul	aug	sep	okt	nov	dec
1754-1768	95	96	12	148	282	86	76	91	119	76	107	12
1768-1782	105	74	4	86	226	86	90	132	117	94	183	4
1781-1795	119	139	25	78	285	108	90	79	90	54	131	0
1754-1795	113	101	14	104	259	95	90	93	104	83	138	5

Tabel 2 : Seizoenschommelingen van de concepties 1754-1795

concepties	apr	mei	jun	jul	aug	sep	okt	nov	dec	jan	feb	mrt
geboorten	jan	feb	mrt	apr	mei	jun	jul	aug	sep	okt	nov	dec
1754-1768	135	128	117	97	97	87	68	75	93	99	101	104
1768-1782	122	131	112	97	92	95	75	80	106	95	87	110
1781-1795	115	129	102	103	92	83	73	95	95	100	103	111
1754-1795	123	132	108	102	94	85	72	86	98	97	95	109

Tabel 3 : Seizoenschommeling van de overlijdens
(buiten de crisisjaren) 1754-1795

	jan	feb	mrt	apr	mei	jun	jul	aug	sep	okt	nov	dec
1754-1768	141	104	106	117	95	90	87	90	106	107	69	86
1768-1782	124	98	103	116	99	98	101	93	94	84	86	104
1781-1795	139	130	108	96	99	86	85	100	80	85	86	105
1754-1795	134	111	105	109	98	92	91	95	92	91	81	100

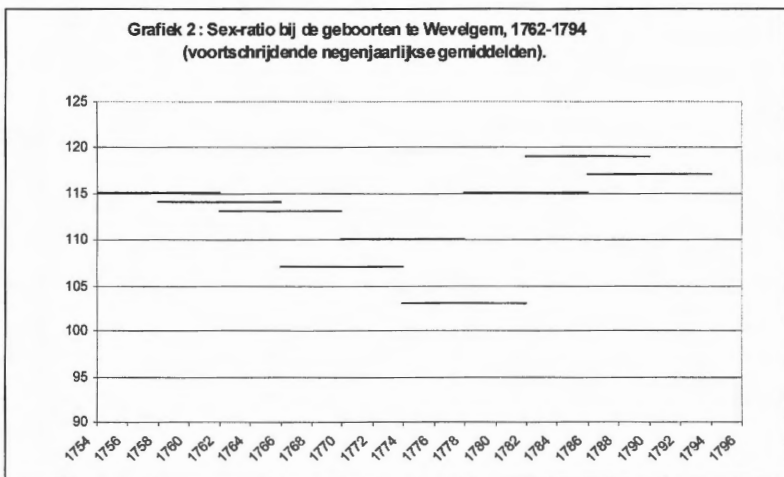
Tabel 4 : Seizoenschommelingen van de overlijdens
(crisisjaren) 1754-1795

	jan	feb	mrt	apr	mei	jun	jul	aug	sep	okt	nov	dec
1754-1795	144	95	104	100	92	75	106	169	96	77	73	69

De evolutie van de geslachtsverhouding bij de geboorte (sex-ratio)

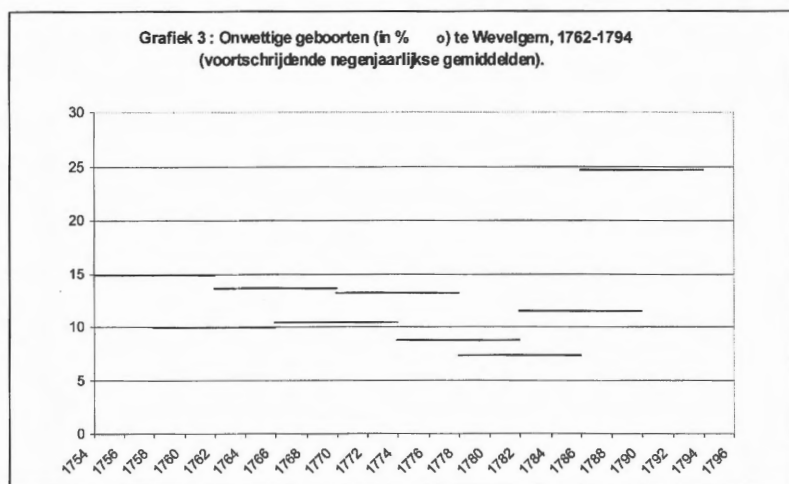
De geslachtsverhouding bij de geboorte, ook wel aangeduid als sex-ratio, week in Wevelgem niet af van het gewone patroon. Doorgaans worden meer jongens dan meisjes geboren, een waarde

van 105 jongens per 100 meisjes wordt daarbij als normaal beschouwd. In Wevelgem bedroeg de *sex-ratio* voor de volledige periode 113/100. Dit algemene cijfer maskeert echter grote schommelingen waarbij ook ettelijke jaren met een meisjesoverschot naar voren kwamen.

De evolutie van onwettige geboorten (illegitimi) en vondelingen

Bij het onderzoek naar de onwettigen kan een vertekening van het resultaat optreden, aangezien niet met zekerheid kon vastgesteld worden hoeveel aanstaande moeders de parochie verlieten om elders hun kind ter wereld te brengen. Over de volledige periode werden in Wevelgem 64 onwettige kinderen geboren. Gemiddeld waren 10 à 15 geboorten op 1000 onwettig; dit gemiddelde is echter slechts de neerslag van cijfers die schommelen tussen 7.27 en 24.6 per duizend. Naar het einde van de 18de eeuw toe kende de illegitimiteit een sterke toename, wat het resultaat zou zijn van diverse factoren. Deze sterkte stijging van de onwettigheid zou een verklaring kunnen vinden in religieus-morele (verzwakte kerkelijke controle), maatschappelijke (zwakkere positie van de vrouw) en sociaal-economische (toenemende pauperisatie) toestanden. In de bestudeerde periode werden in Wevelgem drie vondelingen aangetroffen.

Analfabetisme

De studie van de scholarisatiegraad werd op diverse manieren ondernomen. Allereerst richtten we onze aandacht op de echtelieden. Van de mannen zette gemiddeld 40 % zelf zijn naam, bij de vrouwen was dat aandeel beduidend lager (17 à 29 %). Er kon een duidelijk verband vastgesteld worden met de bevolkingsklasse waartoe de betrokken personen behoorden. Als we ook de getuigen bij het huwelijk in het onderzoek betrekken, merken we een opmerkelijk lager aandeel van vrouwen die zelf hun naam onder de akte zetten (14.02 %), bij de mannen lag het percentage bij de getuigen eerder in dezelfde grootte-orde (36.68 %) als bij de bruidegoms. Ook de doopakten verschaffen ons heel wat informatie inzake deze materie. Het onderzoek werd gevoerd op basis van alle beschikbare gegevens (vader, peter en meter); aangezien het aantal vaders dat kwam opdagen eerder gering was, hebben we besloten deze waarden te verrekenen met de gegevens voor de peters. De “mannelijke” alfabetiseringsgraad ligt hier gemiddeld op 37.93 %, de “vrouwelijke” op 23.15 %.⁸

8 Zie ook G. Algoet en C. Vandenbroecke, *Alfabetisme in Vlaanderen en inzonderheid in Zuidelijk Vlaanderen (einde 18de eeuw - ca. 1870*, in : *Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige Kring “De Gaverstreke”*, V (1977), 42-178.

Tabel 5 : Frequentie van de handtekeningen bij de echtelieden

	Mannen	Vrouwen
1779-1783	40,60	26,32
1784-1788	35,35	18,18
1789-1793	42,34	28,83
1794-1796	37,84	17,57
1779-1796	39,33	23,5

Tabel 6 : Frequentie van de handtekeningen in de doopakten

	Mannen			Vrouwen
	Vader	Peter	Totaal	Meter
1779 - 1783	33,96	41,26	39,01	21,89
1784 - 1788	83,33	38,16	39,20	23,68
1789 - 1793	77,78	35,46	36,07	23,04
1794 - 1796	100,00	35,86	36,73	24,48
1779 - 1796	39,66	37,71	37,93	23,15

Natuurlijk accres en bevolkingsomvang

Doorheen de gehele periode kende Wevelgem een gestage bevolkingstoename, evenwel af en toe onderbroken door een periode van geringe terugval. Het natuurlijk accres was meestal positief, slechts in jaren met sterk verhoogde sterfte (crisisjaren) overtrof het aantal overlijdens het aantal geboorten. De eigenlijke bevolkingsaantallen reconstitueerden we aan de hand van de geboorten- en overlijdensaantallen waarop twee verschillende coëfficiënten werden toegepast (30/40 en 25/35)⁹. Voor 1754 levert ons dat een totale bevolking van 1746 personen op, tegen 1796 is dat cijfer al opgelopen tot 3203. Dat is bijna een verdubbeling op 43 jaar tijd, waardoor de grote bevolkingstoename van de tweede helft van de 18de eeuw treffend geïllustreerd wordt.

9 Telkens werd het gemiddelde berekend van beide reeksen, waarna de gemiddelde waarden op basis van geboorten en overlijdens in aanmerking komen voor het opstellen van een totaal gemiddelde, wat we menen te kunnen beschouwen als een afspiegeling van de bevolkingsomvang.

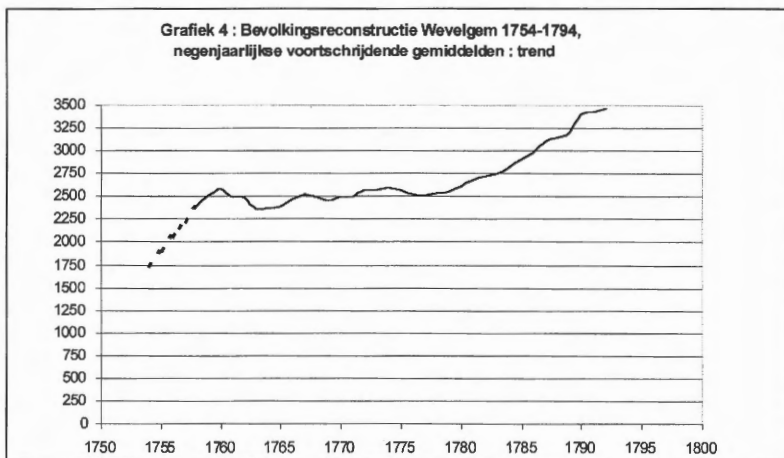
Tabel 7 : Natuurlijk accres 1754-1796

	geboorten	overlijdens	accres
1754 - 1759	548	391	157
1760 - 1764	425	354	71
1765 - 1769	474	256	218
1770 - 1774	494	352	142
1775 - 1779	446	364	82
1780 - 1784	486	347	139
1785 - 1789	529	456	73
1790 - 1796	796	755	41

De gezinsreconstructie

De gezinsreconstructie die hier doorgevoerd wordt, is volledig gebaseerd op de basisgegevens van de gezinsfiches.

Hoewel de registratie in de parochieregisters niet altijd even optimaal was, werd gebruik gemaakt van alle gegevens. In totaal bekwamen we 1343 gezinsfiches, waarvan er 466, iets meer dan een derde, behoren tot het type E (gezinnen waarvan de huwelijksdatum niet bekend is). De andere fiches behoren tot het type M, wat betekent dat de huwelijksdatum wel bekend is.

Een verdere opdeling in categorieën is afhankelijk van de volledigheid van de gegevens¹⁰:

- type MA: gezinsfiches waarbij vermoedelijk alle geboorten gekend zijn.
- type MB: gezinsfiches waarbij vermoedelijk niet alle geboorten gekend zijn.

Beide types kunnen nog in zes klassen onderverdeeld worden:

I – II – III : begin en einde van het huwelijk gekend

IV – V – VI : begin van het huwelijk gekend, het einde niet

I en IV : geboortedatum van de vrouw exact gekend

II en V : geboortedatum van de vrouw approximatief gekend

III en VI : geboortedatum van de vrouw onbekend

Tabel 8 : Classificatie van de gezinsfiches 1754-1796

type	MA	%	MB	%	E	%
I	37	2,76	0	0,00		
II	63	4,69	3	0,22		
III	166	12,36	27	2,01		
IV	93	6,92	64	4,77		
V	2	0,15	6	0,45		
VI	164	12,21	252	18,76		
totaal	525	39,09	352	26,21	466	34,70

Het grootste deel van de onderstaand bewerkingen werd uit gevoerd op basis van de MA I- en MA II- fiches (100 in totaal); bij heel wat bewerkingen werden echter één of meerdere andere categorieën in het onderzoek geïntegreerd.

Nuptialiteit

Allereerst werd een blik geworpen op de leeftijd waarop men gemiddeld voor het eerst in het huwelijksbootje stapte. Onderzoek

10 J. Dupâquier, *Introduction à la démographie historique*, Parijs, 1974, 69-70 ; ID., *Pour la démographie historique*, Parijs, 1984, 104-105.

op basis van exacte cijfers levert ons de leeftijd van 24.5 jaar op voor de vrouwen en 26 jaar voor de mannen. Op basis van benaderende waarden lag deze gemiddelde leeftijd hoger: 27 jaar bij de vrouwen en 32 bij de mannen. Het hoog houden van de huwelijksleeftijd wordt gezien als een regulator voor het kinderaantal.

Ruim 80 % van de vrouwen stapte in het huwelijksbootje vóór de leeftijd van 30 jaar, bij mannen was dit 70 %. Mannen trouwden beduidend later dan vrouwen. De leeftijdsverschillen tussen de huwelijkspartners waren echter meestal beperkt: 76 % van de huwelijken werd gesloten tussen partners die maximum vijf jaar in leeftijd verschillen.

Tabel 9 : Vrouwen : leeftijd bij eerste huwelijk 1754-1796

	Rekenkundig gemiddelde		Mediaan		Modus	
	exacte lft	approx lft	exacte lft	approx lft	exacte lft	approx lft
1754-1759		26,59		26	26 / 31	
1760-1769		27,00		26	26	
1770-1779	22,94	29,07	22	29	22 / 23	
1780-1789	24,04	33,33	24	29	24	
1790-1796	25,31	35,00	25	35	21 / 24	26
1750-1796	24,52	27,00	24	27	24	26

Tabel 10 : Mannen : leeftijd bij eerste huwelijk 1754-1796

	Rekenkundig gemiddelde		Mediaan		Modus	
	exacte lft	approx lft	exacte lft	approx lft	exacte lft	approx lft
1754-1759		31,24		31	28	
1760-1769		33,69		32	30	
1770-1779	22,71		23		22 / 23	
1780-1789	24,74	28,00	26	28	25	28
1790-1796	27,51	30,50	27	25 / 29		
1750-1796	26,06	31,97	26	31	25	28

Tabel 11 : Leeftijdsverschillen tussen beide huwelijkspartners bij een eerste huwelijk 1754-1796

Mannen	aantal	%
+ 20 jaar ouder	1	2
+ 15 jaar ouder	0	0
+ 10 jaar ouder	0	0
+ 5 jaar ouder	9	18
0-5 jaar ouder	26	52

0 - 5 jaar verschil 38 76

Vrouwen	aantal	%
0-5 jaar ouder	12	24
+ 5 jaar ouder	2	4
+ 10 jaar ouder	0	0
+ 15 jaar ouder	0	0
+ 20 jaar ouder	0	0

Bij de tweede huwelijken lag de leeftijd merkbaar hoger: bij mannen was dat gemiddeld 43 jaar, bij vrouwen 32 jaar.

De meeste echtverbintenissen werden gesloten tussen celibatairen (75.95 %), huwelijken tussen weduwen en weduwnaars vormden de kleinste categorie (3.45 %). De vrouwen hadden het iets moeilijker om een nieuwe huwelijkspartner te vinden dan mannen. 46.58 % van de mannen hertrouwde binnen het jaar na het overlijden van hun echtgenote, bij de weduwen was dit ongeveer 40 %. De kinderlast zou een rol gespeeld hebben bij het verschil in duur van het weduwschap.

De fecunditeit

Het onderzoek naar de fecunditeit is aan een aantal beperkingen onderworpen. De studie gebeurt enkel op basis van de vrouwelijke bevolking. Daarbij worden ook fysiologische grenzen in acht genomen (15 tot 49 jaar). Het onderzoek werd opgesplitst volgens leeftijdsklassen van 5 jaar. Bij de studie van de fecunditeit werd een onderscheid

gemaakt tussen algemene fecunditeit (wettige en onwettige geboorten) en specifieke of leeftijdsspecifieke fecunditeit (wat hier aan bod komt).

De relatie geboorten - huwelijken

De studie naar de fecunditeit werd in diverse facetten opgesplitst. In een eerste fase bekeken we de verhouding tussen de geboorten en de huwelijken. Deze relatie geeft aan dat tijdens de bestudeerde periode een Wevelgems gezin gemiddeld 4.30 à 5.10 kinderen telde. Dit gemiddelde schetst slechts een beperkt beeld van de reële vruchtbaarheidsgraad. Om deze te berekenen moeten ook factoren als de huwelijksleeftijd en de huwelijksduur, in rekening gebracht worden.

Tabel 12 : Relatie geboorten – huwelijken 1754-1796¹¹

	geboorten	huwelijken	relatie 1	relatie 2
1754-1759	536	119	4,50	
1760-1769	883	194	4,55	
1770-1779	941	195	4,83	5,14
1780-1789	1034	230	4,50	4,87
1790-1796	816	160	5,10	4,30

De fecunditeit volgens de gegevens van de gezinsfiches

Wanneer we de vruchtbaarheid per leeftijdsklasse bekijken, blijkt duidelijk dat deze coëfficiënt zijn maximale waarde bereikt in de leeftijdsklasse 20-24 jaar (0.602), waarna zich een gestage afname van de vruchtbaarheid doorzette, om aan de leeftijd van 45 jaar zo goed als onbestaand te worden (0.017). Toch blijft de vruchtbaarheidscoefficiënt tussen 25 en 40 jaar vrij laag en berekend volgens de klassen 25-29 en 35-39 bijna constant, vooral volgens de MA I fiches. De grootste daling zet zich pas in rond het veertigste levensjaar.

11 Relatie 1: verhouding tussen wettige geboorten en huwelijken.
 Relatie 2 : huwelijken uit voorgaande perioden worden in een aangepaste verhouding mee verrekend. Concreet betekent dit dat men de geboorten uit een bepaalde periode afzet tegenover 50% van de huwelijken uit diezelfde periode + 35% van de huwelijken uit de voorafgaande periode + 15% van de huwelijken uit de periode die daaraan voorafgaat.

Tabel 13: Vruchtbaarheidscoëfficiënten per leeftijdsklasse
1754-1796

MA I

Leeftijdsgroepen	Geboorten	Aantal jaren	Vruchtbaarheidscoëf.
15 - 19	0	0,0	0,000
20 - 24	11	17,5	0,629
25 - 29	33	70,0	0,471
30 - 34	25	57,0	0,439
35 - 39	11	24,5	0,449
40 - 44	1	5,0	0,200
45 - 49	0	3,0	0,000
totaal	81	177,0	0,458

MA I en MA II

Leeftijdsgroepen	Geboorten	Aantal jaren	Vruchtbaarheidscoëf.
15 - 19	0	0,0	0,000
20 - 24	31	51,5	0,602
25 - 29	90	185,0	0,486
30 - 34	91	218,0	0,417
35 - 39	63	163,5	0,385
40 - 44	22	88,0	0,250
45 - 49	1	59,0	0,017
totaal	298	765,0	0,390

Ook de huwelijksduur liet duidelijke sporen na; dit houdt nauw verband met het feit dat de natuurlijke vruchtbaarheid afneemt met de jaren. Tijdens de eerste vijf jaar huwelijk was de vruchtbaarheidscoëfficiënt 0.518, na 25 jaar huwelijk was die slechts 0.075.

Tabel 14 : Vruchtbaarheidscoëfficiënten volgens huwelijksduur
1754-1796

MA I

Huwelijksduur	Aantal geboorten	Aantal jaren	Vruchtbaarheidscoëf.
00-04 jaar	76	120,5	0,631
05-09 jaar	22	53	0,415
10-14 jaar	11	21	0,524
15-19 jaar	2	1,5	1,333
20-24 jaar	0	0	0,000
25-29 jaar	0	0	0,000
30-34 jaar	0	0	0,000
totaal	111	196	0,566

MA I en MA II

Huwelijksduur	Aantal geboorten	Aantal jaren	Vruchtbaarheidscoëf.
00-04 jaar	197	380	0,518
05-09 jaar	92	227	0,405
10-14 jaar	43	116	0,371
15-19 jaar	11	50,5	0,218
20-24 jaar	2	26,5	0,075
25-29 jaar	0	12	0,000
30-34 jaar	0	5	0,000
totaal	345	817	0,422

Een combinatie van beide factoren (vruchtbaarheid per leeftijds-klasse en volgens huwelijksleeftijd), wijst op een hoge vruchtbaarheid tijdens de eerste vijf jaren van het huwelijk, ongeacht de leeftijd waar-
op men in de echt verbonden werd.

Tabel 15 : Vruchtbaarheidscoëfficiënten volgens de leeftijd bij het huwelijk 1754-1796

Huwelijksleeftijd	Leeftijdsklassen die de vrouwen doorlopen						
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
15-19	2,000	0,800	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
aantal jaren	1,5	2,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
aantal geboorten	3	2	0	0	0	0	0
20-24	0,000	0,639	0,512	0,377	0,356	0,154	0,000
aantal jaren	0,0	72	121	79,5	45	13	10
aantal geboorten	0	46	62	30	16	2	0
25-29	0,000	0,000	0,442	0,440	0,394	0,269	0,000
aantal jaren	0,0	0,0	99,5	116	66	26	14
aantal geboorten	0	0	44	51	26	7	0
30-34	0,000	0,000	0,000	0,494	0,379	0,370	0,000
aantal jaren	0,0	0,0	0,0	42,5	47,5	27	15
aantal geboorten	0	0	0	21	18	10	0
35-39	0,000	0,000	0,000	0,000	0,250	0,000	0,000
aantal jaren	0,0	0,0	0,0	0,0	16	14	8
aantal geboorten	0	0	0	0	4	0	0
40-44	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,250	0,125
aantal jaren	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8	8
aantal geboorten	0	0	0	0	0	2	1
45-49	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
aantal jaren	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	6
aantal geboorten	0	0	0	0	0	0	0

Verspreiding van de contraceptie

Volgens de methode van Lachiver en Dupâquier werd een onderzoek gedaan naar het al dan niet voorkomen van contraceptieve praktijken. Ruim 80 % van de Wevelgemse gezinnen werd gekenmerkt door een kort of middellang interval, wat ons er toe doet besluiten dat contraceptieve gebruiken in Wevelgem bijna onbestaande moeten geweest zijn.

De gezinnen

Het nakomelingschap

Het onderzoek naar de gezinnen vingen we aan bij het nakomelingschap. Dit hypothetisch gemiddeld aantal kinderen dat zich zou voordoen indien de huwelijken niet voortijdig zouden verbroken worden, maakt ons duidelijk dat de Wevelgemse gezinnen na 20 jaar huwelijk gemiddeld 7.56 kinderen zouden gehad hebben. 2.59 kinderen zouden tijdens de eerste vijf huwelijksjaren geboren zijn, na 25 jaar huwelijk werden er gemiddeld nog slechts 0.38 kinderen op de wereld gezet.

Tabel 16 : Nakomelingschap te Wevelgem 1754-1796

	vruchtbaarheidscoëf.	nakomelingschap	
0 - 4 jaar	0,518	2,59	2,59
5 - 9 jaar	0,405	2,03	4,62
10 - 14 jaar	0,371	1,86	6,47
15 - 19 jaar	0,218	1,09	7,56
20 - 24 jaar	0,075	0,38	7,94
25 - 29 jaar	0,000	0,00	7,94

Kinderaantal bij volledige en voltooide gezinnen

In de volledige gezinnen (de vrouw haalde het einde van de vruchtbare periode) werden gemiddeld 7 kinderen geboren. Bij de voltooide gezinnen werden de gegevens opgesplitst naar de huwelijksleeftijd van de vrouw. Het aantal kinderen varieert er van 5 (15-19 jaar) tot 0.50 (35-39 jaar).

Tabel 17 : Kinderaantal bij volledige gezinnen volgens de huwelijksleeftijd 1754-1796

MA I en MA II

Aantal kinderen	49
Aantal vrouwen	7
Gemiddelde huwelijksleeftijd	29
Gemiddeld aantal kinderen per vrouw	7

Tabel 18 : Gemiddeld aantal kinderen per voltooid gezin overeenkomstig de huwelijksleeftijd 1754-1796

MA I en MA II

Huwelijksleeftijd	vrouwen	kinderen	gem. aant. kind.	gem. huw. leeftijd
15 - 19 jaar	1	5	5,00	18,00
20 - 24 jaar	34	142	4,18	22,38
25 - 29 jaar	33	113	3,42	26,73
30 - 34 jaar	11	30	2,73	31,18
35 - 39 jaar	6	3	0,50	36,83
40 - 44 jaar	2	3	1,50	41,00

Leeftijd van de vrouw bij de laatste bevalling

Bij de laatste bevalling was de vrouw gemiddeld 42.5 jaar; de gemiddelde periode waarin de vrouwen kinderen ter wereld brachten wordt aldus beperkt tot 18 jaar. We wijzen er op dat het hier gaat om een zeer beperkt aantal vrouwen: de toevalfactor is dus zeer groot.

Tabel 19 : Leeftijd van de vrouw bij de laatste bevalling
1754-1796

MA I en MA II

Leeftijd bij de laatste bevalling	Leeftijd van de vrouw bij het huwelijk				totaal
	20 - 24	25 - 29	30 - 34	35 - 39	
35 jaar					0
36 jaar					0
37 jaar					0
38 jaar					0
39 jaar		1			1
40 jaar					0
41 jaar					0
42 jaar		1		1	2
43 jaar	1		1		2
44 jaar			2		2
totaal	1	2	3	1	7
gem. leeftijd	43	40,5	43,67	42	42,43

Prenuptiale betrekkingen en buitenechtelijk gedrag

Het aantal prenuptialen (kinderen verwekt vóór maar geboren binnen het huwelijk) bedroeg gemiddeld tussen 21.54 % (7 maanden) en 28.86 % (8 maanden). Wanneer ook de onwettigen in het onderzoek worden betrokken, blijkt dat gemiddeld 30.58 % van de eerstgeborenen het gevolg is van een voorhuwelijkse conceptie; de onwettige geboorten maken daarvan 37.65 % uit. 43.4 % van de prenuptialen werd binnen de eerste drie huwelijksmaanden geboren¹².

12 In totaal werden er 106 prenuptialen geteld, ten opzichte van dit aantal werd 43.4 % (46 kinderen) geboren binnen de eerste drie huwelijksmaanden.

Tabel 20 : Frequentie van de prenuptialen 1754-1796

	0 - 7 m		0 - 8 m		gemid.		1ste geb.
	n	%	n	%	n	%	n
1754 - 1759	17	25,00	23	33,82	20	29,41	68
1760 - 1769	24	20,69	32	27,59	28	24,14	116
1770 - 1779	13	13,68	17	17,89	15	15,79	95
1780 - 1789	31	24,22	43	33,59	37	28,91	128
1790 - 1796	21	24,71	27	31,76	24	28,24	85
1754 - 1796	106	21,54	142	28,86	124	25,20	492

Tabel 21 : Buitenechtelijk gedrag 1754-1796

prenuptialen				onwet.	premar.	onwet.	0 - 3
0 - 3	4 - 5	6 - 7	som		gedrag	pren.+onw.	0 - 3 + onw.
46	34	26	106	64			
9,35%	6,91%	5,28%	21,54%	13,01%	30,58%	37,65%	41,82%

Geboorteinterval

Ruim de helft van de eerstgeborenen was binnen de eerste elf maanden huwelijk al op de wereld. Binnen de twee jaar is dit al 91%. Van de vrouwen die huwden tussen 25 en 29 jaar kreeg 57.58 % een kind tussen acht en elf maanden na de huwelijksdag, dit houdt verband met de hoge beginfecunditeit in deze groep.

Tabel 22 : Interval tussen huwelijk en eerste geboorte 1754-1796

Interval	aantal	%	cumul
0 - 1 maanden	8	1,63	
1 - 2 maanden	16	3,25	
2 - 3 maanden	10	2,03	
3 - 4 maanden	12	2,44	
4 - 5 maanden	23	4,67	
5 - 6 maanden	11	2,24	
6 - 7 maanden	9	1,83	
7 - 8 maanden	17	3,46	
0 - 8 maanden	106	21,54	21,54
8 - 9 maanden	36	7,32	28,86
9 - 10 maanden	84	17,07	45,93
10 - 11 maanden	62	12,60	58,54
11 - 12 maanden	37	7,52	66,06
13 - 24 maanden	125	25,41	91,46
+ 24 maanden	42	8,54	100,00

Tabel 23 : Frequentie van de geboorten tussen 8 en 11 maanden na het huwelijk volgens leeftijdsklassen 1754 - 1796

Leeftijdsklasse	15 - 19 jaar	20 - 24 jaar	25 - 29 jaar	jaar + 30 jaar
Aantal	5 / 9	31 / 78	38 / 66	9 / 28
%	55,56	39,74	57,58	32,14

Waar het gemiddelde bij het eerste interval slechts een goeie 15 maanden bedraagt, is dat bij het tweede interval al 23 maanden. Dit markante verschil vindt zijn oorsprong in de steriele periode van de vrouw na de bevalling en het uitblijven van de eisprong door het geven van borstvoeding.¹³ Voor de overige intervallen kan als alge-

13 C. Vandenbroeke, *Historische demografie*, Gent, [z.j.] 113; naar J. De Ridder, *Moerzeke 1710-1796. Een historisch-demografische analyse van een plattelandsparochie in Oost-Vlaanderen*, Leuven, 1986, 110.

mene tendens een vergroting, optredend volgens de rangorde van de geboorte, aangehaald worden. Waar het gemiddelde op slechts een beperkt aantal observaties steunt, is dit toenemend interval niet altijd even duidelijk waar te nemen.¹⁴

Tabel 24 : Interval tussen opeenvolgende geboorten 1754-1796

Normaal interval				Na overlijden			
Interval	Aantal	Gemid.	Mediaan	Interval	Aantal	Gemid.	Mediaan
1 - 2	248	23,9	23	1 - 2	157	18,6	18
2 - 3	192	27,2	26	2 - 3	148	21,1	21
3 - 4	149	28,4	26	3 - 4	134	24,8	23
4 - 5	119	28,2	28	4 - 5	112	22,5	21
5 - 6	88	32,5	30	5 - 6	89	25	22
6 - 7	68	30,4	27	6 - 7	73	23,6	22
7 - 8	38	28,2	25	7 - 8	54	22,1	22
8 - 9	17	24,1	22	8 - 9	40	24,1	23
9 - 10	9	25,8	25	9 - 10	19	22,9	20
10 - 11	6	24,2	23,5	10 - 11	10	18	15,5
11 - 12	4	22,3	22	11 - 12	8	28,4	24
12 - 13	2	22,5	22,5	12 - 13	3	21,7	23
13 - 14	1	35	35	13 - 14	1	14	14

14 A. Sauvy, *Théorie générale de la population. La vie des populations*, Parijs, 1966, 114-116.

Deze toename van het gemiddelde interval zou volgens Sauvy verband kunnen houden met het feit dat de termijn voor het terugkeren van de ovulatie -wat samenhangt met de borstvoeding- met de toenemende leeftijd zou vergroten.

Tabel 25 : Duur van het interval in normale toestand en na overlijden van een kind binnen het jaar 1754 - 1796

Kinderaantal	Gezinnen	Normaal	Gezinnen	Overleden
14	1	19,4	1	14
13	1	19,3	2	19
12	2	19,7	5	19,8
11	2	21,3	2	17,3
10	3	25,1	9	18,6
9	8	21,5	21	20,3
8	21	25,6	14	25,3
7	30	25,3	19	21,1
6	20	25,1	16	24,3
5	31	25,4	23	18,9
4	30	25	22	20,2
3	43	23,8	14	20
3 - 14	192	23,04	148	19,90

De mortaliteit

De mortaliteit tijdens de besproken periode was omvangrijk. Naargelang de leeftijd werd een opsplitsing gemaakt. Allereerst werd de kindersterfte behandeld, daartoe werd een sterftetafel opgemaakt. Hieruit bleek in de eerste plaats dat 224 % van de kinderen de leeftijd van 1 jaar niet haalde. Op basis van deze gegevens werden de sterftequotienten berekend. Een vergelijking van deze waarden met gegevens voor andere parochies, maakt duidelijk dat de zuigelingensterfte in Wevelgem eerder aan de hoge kant was.

Tabel 26 : Sterftetafel 1754 – 1796

leeftijd	S_x^{15}	$dx(x+1)^{16}$	$qx(x+1)^{17}$
0	1000	224 ‰	224 ‰
1	776	68	88
2	708	33	47
3	674	26	38
4	649	17	26
5	632	13	21
6	619	12	20
7	606	15	25
8	591	9	16
9	582	9	16
10	572	10	18
11	562	9	16
12	553	9	16
13	544	13	24
14	531	2	4
15	529		

15 S_x : aantal overlevenden.

16 $dx(x+1)$: het aantal overlijdens tussen twee leeftijden. Deze kolom wordt verkregen door $qx(x+1)$ te relateren aan het aantal overlevenden voor de diverse leeftijden.

17 $qx(x+1)$: het sterfterisico op een bepaalde leeftijd.

Tabel 27 : Sterftequotiënten te Wevelgem en elders 1754-1796

	Wevelgem	Anzegem ¹⁸	Avelgem ¹⁹	Kaster ²⁰	Z.- Vlaanderen ²¹
		1775-1797	1775-1796	1730-1796	1731-1800
q0 ²²	224‰	198‰	226‰	178‰	207‰
4q1 ²³	186‰	161‰	257‰	166‰	136‰
5q5 ²⁴	95‰	119‰	144‰	67‰	67‰
5q10 ²⁵	75‰	66‰	185‰	48‰	36‰
15q0 ²⁶	471‰	446‰	599‰		

De zuigelingensterfte (q0) houdt nauw verband met voedingsgewoonten, meer bepaald met het al of niet geven van borstvoeding. Al naargelang de doodsoorzaak kan een opsplitsing gemaakt worden in endogene en exogene sterfte. Door toepassing van de methode Bourgeois-Pichat²⁷ blijkt dat de endogene sterfte in Wevelgem 83.5 ‰ bedroeg; 37.28 % van de zuigelingensterfte zou aldus een gevolg

18 L. Wante, *Historisch-demografisch onderzoek van Anzegem 1667-1797*, in : M. Cloet en Chr. Vandenbroeke (ed.), *Tien bijdragen tot de lokale en regionale demografie in Vlaanderen*, Brussel, 1989, 133.

19 L. Vandermaelen, *Historisch-demografisch onderzoek van Avelgem 1628-1796*, in: ID., op.cit., 75.

20 G. Lasuy, *Historisch-demografische studie van Kaster 1659-1796*, in: ID., op.cit., 45.

21 ID., art.cit., 45 (cijfers van Vandenbroeke).

22 $q_0 = 1 - q_0 = 1 - \frac{L_0 + 1}{L_0}$

23 $4q_1 = 1 - \frac{L_1 + 4}{L_1}$

24 $5q_5 = 1 - \frac{L_5 + 5}{L_5}$

25 $5q_{10} = 1 - \frac{L_{10} + 5}{L_{10}}$

26 $15q_0 = 1 - \frac{L_0 + 15}{L_0}$

R. Pressat, *L'analyse démographique. Concepts, méthodes, résultats*, Parijs, 1973, 24.

$aqx = 1 - \frac{Lx+a}{Lx}$ is de formule voor de berekening van sterftequotiënten. (5q10 is de kans op overlijden van een tienjarige vóór hij de leeftijd van 15 bereikt).

27 J. Bourgeois-Pichat, *La mesure de la mortalité infantile*, in : *Population*, VI (1951), 223-248 ; 459-480.

geweest zijn endogene factoren (erfelijke belasting, bevallingsstoornissen of aangeboren afwijkingen).

De volwassenensterfte hebben we onderzocht aan de hand van een interpolatie van de type-tafels van Ledermann²⁸. Daarbij wordt meteen duidelijk dat de sterfte onder vrouwen beduidend hoger ligt vanaf 1 jaar tot en met de leeftijdsklasse 30-34 jaar. Ondanks de hogere sterfterisico's voor vrouwen tussen 1 en 35 jaar, ligt de levensverwachting voor vrouwen toch meestal een klein beetje hoger dan deze voor mannen.

Tabel 28 : Sterftequotienten als 15q0 = 471 ‰

	MV	M	V
0 - 1	242,99	255,44	230,22
1 - 4	219,02	118,03	222,73
(0 - 4)	414,02	422,10	406,24
5 - 9	50,79	49,88	53,74
10 - 14	29,61	26,70	33,03
15 - 19	41,64	35,11	45,66
20 - 24	56,77	55,76	58,08
25 - 29	59,93	59,58	62,09
30 - 34	63,66	61,91	65,34
35 - 39	69,05	69,57	68,28
40 - 44	75,68	80,86	70,40
45 - 49	84,31	94,39	73,96
50 - 54	103,37	116,20	90,42
55 - 59	134,09	148,15	120,29
60 - 64	183,36	197,79	169,82
65 - 69	254,90	270,66	241,53
70 - 74	365,15	375,67	346,62
75 - 79	484,80	498,00	465,19
80 - 84	610,46	629,24	599,17
85 - 89	763,89	777,00	756,01

28 S. Ledermann, *Nouvelles tables-types de mortalité*, Parijs, 1969.

Tabel 29 : Overlevenden en levensverwachting²⁹

	MV		M		V	
	Sx	ex ³⁰	Sx	ex	Sx	ex
0	1000	31,34	1000	34,42	1000	31,84
1	757	40,24	745	45,03	770	40,20
5	591	46,96	657	46,79	598	47,16
10	561	44,35	624	44,12	566	44,71
15	544	40,65	607	40,27	547	41,15
20	521	37,32	586	36,64	522	38,02
25	492	34,42	553	33,67	492	25,20
30	462	31,46	520	30,66	461	32,36
35	433	28,44	488	27,52	431	29,44
40	403	25,36	454	24,40	402	26,41
45	372	22,24	417	21,33	374	23,21
50	341	19,05	378	18,28	346	19,86
55	306	15,95	334	15,36	315	16,58
60	265	13,04	285	12,59	277	13,50
65	216	10,40	228	10,08	230	10,75
70	161	8,10	166	7,9	174	8,38
75	102	6,32	104	6,15	114	6,51
80	53	4,91	52	4,77	61	4,99
85	21	3,68	19	3,62	24	3,72
90	5		4		6	

Een speciaal aandeel van de sterfte onder volwassen vrouwen werd ingenomen door de kraambensterfte. Voor Wevelgem werden daarvoor opvallend hoge waarden genoteerd. Gemiddeld stierven 14.66

29 Zie grafieken 30 en 31.

30 C. Vandenbroecke, Historische demografie, Gent, [z.j.], 122; naar J. De Ridder, Moerzeke 1710-1796. Een historisch-demografische analyse van een plattelandsparochie in Oost-Vlaanderen, Leuven, 1986, 121.
formules voor de levensverwachtingen:

$$e_0 = 0,5 + \frac{2,5S_1 + 4,5S_5 + 5(S_{10} + S_{15} + S_{20} \dots)}{S_0}$$

$$d_1 = 2 + \frac{4,5S_5 + 5(S_{10} + S_{15} + S_{20} \dots)}{S_1}$$

$$e_x = 2,5 + \frac{5(S_x + 5 + S_x + 10 + S_x + 15 \dots)}{S_x}$$

tot 20.26 % van alle vruchtbare vrouwen in het kraambed, wat neerkomt op een sterfterisico van 3.13 tot 4.32 % per bevalling. Dit ongevoen hoge cijfer stelt ons voor problemen en doet vragen rijzen in verband met het bronnenmateriaal. De sterftekans bedroeg normaliter slechts 1.5 % per geboorte en 6 à 7 % per gehuwde vrouw³¹. Ruim 20 % van de kraambedsterfte zou het gevolg geweest zijn van omstandigheden die in een nauw verband stonden met de feitelijke bevaling.³²

Tabel 30 : Kraambedsterfte te Wevelgem, 1754 – 1796

	0 - 1 m	1 - 2 m	2 - 3 m	3 - 4 m	4 - 5 m	5 - 6 m	6 - 7 m	7 - 8 m
aantal	28	4	2	4	3	1	4	1
%	59,57	8,51	4,26	8,51	6,38	2,13	8,51	2,13

Tabel 31 : Verloop van de kraambedsterfte te Wevelgem 1754-1796

	Sterfterisico per vruchtbare vrouw			Sterfterisico per bevalling		
	minimum	middenwaarde	maximum	minimum	middenwaarde	maximum
aantal	34	41	47	34	41	47
%	14,66	17,67	20,26	3,13	3,77	4,32

Tabel 32 : Interval tussen bevalling en overlijden van de moeder

		0 - 1 dag	2 - 6 dagen	7 - 13 dagen	14 d - 1 m	1 - 4 m
Wevelgem	aantal	8	10	8	2	10
	%	21,05	26,32	21,05	5,26	26,32
Vlaanderen ³³	%	20,7	15,1	24,5	15,1	24,5

31 C. Vandenbroeke, *Zuigelingensterfte, bevallingsstoornissen en kraambedsterfte (17e-19e eeuw)*, in : Bijdragen tot de geschiedenis, LX (1977), 151-152.

32 R. Castelain, *Kinderen en hun opvoeding in de Kasselrij Oudenaarde tijdens het Ancien Régime (1500-1800)*, Oudenaarde, 1979, 25-26.

Bij een kort interval (maximum een dag) tussen de bevalling en het overlijden van de moeder zou het overlijden het gevolg zijn van omstandigheden die in onmiddellijk verband staan met de bevalling. Bij een langer interval moet de oorzaak eerder gezocht worden in kraambedkoorts, infecties, ontoereikende hygiëne of het onvolledig en minder zorgvuldig verwijderen van de placenta.

Productieve gezinnen

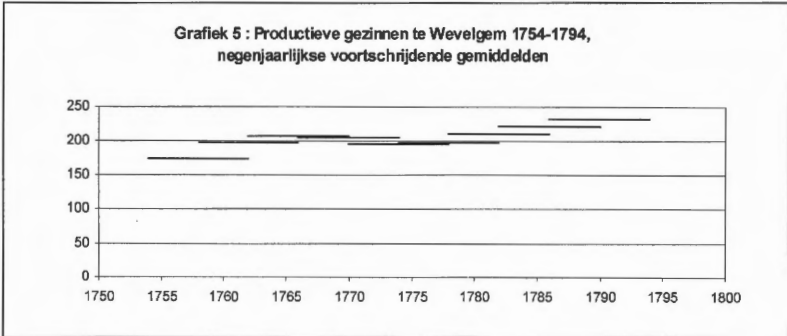
De hier gebruikte methode bestaat erin alle productieve gezinnen op te sporen via de gezinsfiches. Daarvoor hebben we alle gezinsfiches in aanmerking genomen waarop kinderen of een overlijdensdatum van één van beide huwelijkspartners vermeld worden (zowel gezinnen die we konden reconstrueren via het huwelijk als via de geboorten van de kinderen). Alle beschikbare gegevens werden op een tijdslijn uitgezet, waarna jaar per jaar alle gegevens gesommeerd werden. Op die manier bleek het mogelijk een -naar onze mening- relatief nauwkeurige trend te geven van het aantal gezinnen te Wevelgem. Ook hier is een volledig nauwkeurig beeld niet mogelijk en dienen we ons te beperken tot het aangeven van een trend. Bij de uittekening van de jaarlijkse gegevens, dient opgemerkt te worden dat de begin- en de eindperiode (5 à 10 jaar) buiten beschouwing moeten worden gelaten; voor deze jaren beschikken we namelijk niet over voldoende gegevens.

Wanneer we de negenjaarlijkse voortschrijdende gemiddelden bekijken, zien we als algemene evolutie een gestage toename van het aantal gezinnen. De periode 1774-1782 wordt evenwel gekenmerkt door een lichte terugval van het aantal gezinnen, die echter onmiddellijk weer hersteld wordt. De trendlijn brengt deze algemene tendens nog duidelijker in beeld (ook hier dient men de begin- en eindperiode buiten beschouwing te laten); vanaf 1775 zet zich duidelijk een toename van het aantal gezinnen in.

De waarden voor het aantal productieve gezinnen werden samen met de gegevens omtrent de bevolkingsaantallen op een logaritmische schaal uitgezet. Op deze manier werd het mogelijk het relatieve verloop van deze uiteenlopende cijferreeksen te vergelijken. Deze methode liet ons toe de toename van het aantal productieve gezinnen en de bevolkingstoename met elkaar te confronteren. Eén blik op deze grafische voorstelling was voldoende om een sterke gelijkenis in groeiritme tussen beide reeksen vast te stellen. We menen dan ook te kunnen stellen dat de toename van het aantal productieve gezinnen duidelijk de motor achter de bevolkingstoename is.

33 C. Vandenbroecke, *art.cit.*, 157.

De evolutie van het aantal productieve gezinnen, opgespoord via de gezinsfiches, toont duidelijk aan dat Wevelgem een geleidelijke groei doormaakte. Waar eerder al werd gesteld dat er een gestage bevolkingsaan groei opgemerkt kon worden, zien we ook het aantal productieve gezinnen toenemen.

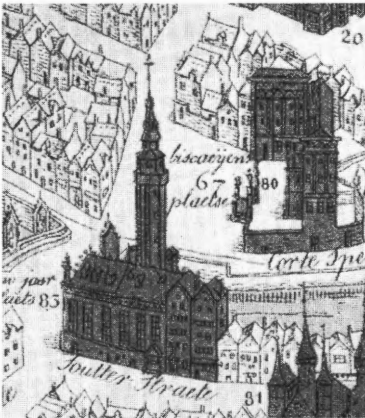

Slot

We zijn ons bewust van de beperkingen van deze bijdrage. We bleven niet stilstaan bij de bestaansmogelijkheden en de levensomstandigheden die aan de basis lagen van de demografische ontwikkeling. Evenmin hebben we aandacht besteed aan de belevingswereld van het modale gezin, vader, moeder en de kinderen. Dit alles zou ons veel te ver voeren en de toegemeten ruimte voor een artikel fel overschreden hebben. We dachten er beter aan te doen alle basisinformatie van onze verhandeling, geconcentreerd op de demografie van Wevelgem, op te nemen en voor een ruimer publiek ter beschikking te stellen. We hopen aldus een bouwsteen aangebracht te hebben voor een latere geschiedenis van Wevelgem en voor een bijgewerkte synthese van de demografische geschiedenis van Vlaanderen.

Van “Diamant” tot huis “Vanden Abeele” en Rijksarchief: bijdrage tot de huizengeschiedenis in Brugge

Het huis “Vanden Abeele”, Academiestraat 14, werd in 1911, als laatste uitbreiding, in het Brugse Rijksarchief geïntegreerd. Eerder maakten daar deel van uit: de Poortersloge en de aanpalende nummers 16 (huis “Cottem”) en 18 (huis “Delarue”), gewezen locatie van de Brugse “Academie voor Schone Kunsten”. De laatste restauratie van het Rijksarchief (1994) en de restauratie van het merkwaardig ‘Cordoeaans’ leder op de eerste verdieping van het huis nr. 14 waren voor ons de aanleiding tot een kleine studie van dit huis. Daar komt bij dat onze belangstelling reeds geruime tijd gericht was op de figuur van dokter François Vanden Abeele, Brugs psychiater *avant-la-lettre* en, beter bekend, politicus en lid van de Brugse Academie¹.

Detail uit kaart van Marcus Gerards (1562) met Poortersloge, en de rechts aanpalende huizen “Delarue” (nr. 18; Zestendelen nr. 34), “Cottem” (nr. 16; Zestendelen nr. 33) en “Vanden Abeele” (nr. 14; Zestendelen nrs 32 en 31)].

1 Met veel dank aan Jan D'hondt, wetenschappelijk medewerker Stadsarchief Brugge die ons liet delen in zijn grondige kennis van de Brugse huizengeschiedenis én van de figuur van F. Vanden Abeele.

Gouden Lelie en Diamant (1579-1712)

In het oude kadaster (Zestendelen, Carmers, folio 31) van 1579² is er in de *Zouterstrate, zuydzijde gaende oostwaerts* sprake van een huis, vroeger één geheel vormend met 32 (den Diamant), en genaamd de Gouden Lelie, dat in bezit was van Robert Dominicle. Hieruit kunnen we afleiden dat vermoedelijk sedert enkele tientallen jaren beide huizen (31-32) als “Gouden Lelie” in het bezit waren van de zilversmidfamilie Dominicle, midden de 15de eeuw vanuit Reims naar Brugge overgekomen³. Jan Dominicle, Roberts grootvader, gestorven in 1492, droeg als zilversmidsmerk *une billette surmontée d'une fleur de lys* en Roberts volle neef Guillaume Dominicle, dichter en zilversmid, gebruikte als merk een *vase surmonté d'une fleur de lys*. Guillaume staat in de registers van de zestendelen als eigenaar vermeld van de “Goude Gheete”⁴, een huis rechtover de huizen 31-32, thans nr. 19 in de Academiestraat. Aan te stippen valt dat de familie Dominicle vanaf de 16de eeuw een gouden lelie in haar wapen droeg. *La bonne fleur de lys* werd reeds in 1420 in de juweleninventaris van Filips de Goede vermeld en toen Maximiliaan van Oostenrijk rond 1480 Portinari als raadgever aannam, schonk hij hem de tol van Grevelingen en gaf hem in pand de *bonne fleur de lys* die hij meenam naar Firenze⁵.

Robert Dominicle was ook eigenaar van twee huizen in de Peerdenstraat, een huis in de Meestraat en medeëigenaar van het ambachts-huis van de goudsmiden (hoek Hoogstraat-Meestraat). Robert Dominicle zelf was eerder dan een zilversmid een juwelenhandelaar en makelaar. De situering aan de *zuytzijde* van de Zouterstrate houdt in dat de kelders van kantoren of factorijen uitgaven op de Kraanrei, een belangrijke verkeersader tussen Spiegelrei en Waterhalle.

In 1581 verkocht Robert Dominicle “de Lelie” (31) en “de Diamant” (32) aan Joos Spillebeen, met ondermeer een lopende

2 BRUGGE, STADSARCHIEF, *Carmerszestendeel* F1, Zouterstraat 31.

3 J.J. GAILLIARD, *Bruges et le Franc*, Brugge, 1857, II, p. 170-176.

4 BRUGGE, STADSARCHIEF, nr. 208: *Wezengoederen, Carmerszestendeel 1497-1528*, fol. 92, n° 1; nr. 120: *Hallegeboden 1542-1543*, fol. 172, 2 en nr. 182: *Verkopingen bij decreet 1561-1581*, fol. 58, 3.

5 J. VAN DER ELST, *L'âge d'or Flamand*, Parijs, 1951, p. 30, 239. In 1502 zouden de Habsburgers het juweel terugwinnen.

schuld⁶ t.v.v. Robert Dominicle. In 1618 verkochten zoon Joos Spillebeen en echtgenote beide huizen aan hun broer en schoonbroer Alphonse Spillebeen⁷, die ze meteen verbonden in een lopende schuld t.v.v. Joos Spillebeen. De families Spillebeen en Schapelynck waren zilversmeden. Jacques (zoon van Alphonse Spillebeen) was meester-zilversmid in 1631; in 1571 was Christian Schapelynck zilversmid en François Schapelynck in 1619⁸. In 1643 bezetten Alphonse Spillebeen en echtgenote op beide huizen een lijfrente t.v.v. Franciscus d' Aranda⁹ en *ten lijve* van Beernaert d'Aranda en echtgenote Anna de Brehault¹⁰. In 1650 was er opnieuw een rentenbezetting, nu ten voordele van Marie d'Aranda¹¹. In 1651 tenslotte vond de verkoop van “de Lelie” en “de Diamant” aan Laureins Gavette (Gassette? vermoedelijk Cassetta !) plaats.

Vanaf 27 maart 1652 wordt in de registers van de zestendelen voor het huis “de Lelie” telkens verwezen naar het huis “de Diamant”; op die datum werd de lijfrente van 1643 omgezet in een erfelijke rente ten voordele van Anna de Brehault, de echtgenote van Beernaert d'Aranda, ter acceptatie van zijn zuster, de jezuïetes Maria. Intussen overleed Laureyns Gavette (Cassetta ?); zijn weduwe Joanna Roose werd de nieuwe eigenares en hertrouwde met Louys du Flos. In januari 1657 verkochten L. du Flos en echtgenote nrs. 31 en 32, vermoedelijk nog steeds een handelskantoor, aan Frans van Wymeersch die met zijn echtgenote de twee huizen in een lopende schuld verbond ten voordele van het echtpaar du Flos. Ondertussen noteren we in een reeks transacties de namen van Baudeloo, Gregorius en Jan Cornelis, Jacques en Guillaume vander Helle, Pieter Maes en weduwe, namen die voorkwamen in 1686, toen meester Jan Cornelis Roelof 1/40ste en vervolgens 3/40ste van 3/4de deel aankocht en via erfenis beide huizen volledig in bezit kreeg.

6 Een lopende schuld was een kortlopende lening waarbij een deel van de koopsom van een huis (meestal) in drie schijven en op drie vastgestelde tijdstippen terug betaald werd.

7 Geboren in 1589, gehuwd met Barbe Schapelynck, wiens grootvader Jacques Schapelynck raadslid van de stad Brugge was.

8 J.J. GAILLIARD, *De ambachten en neringen van Brugge*, Brugge, 1854, p. 116-11: resp. merknummer 158, 118, 115.

9 F. VAN DYCKE, *Recueil généalogique*, Brugge, 1851, p. 11 ; G. VAN RENYNGHE DE VOXVRIE, *Het Sint-Franciscus-Xaveriusziekenhuis*, Brugge, 1985, p. 28.

10 F. VAN DYCKE, *o.c.*, p. 12.

11 F. VAN DYCKE, *o.c.*, p. 12.

Jan Cornelis Roelof¹² - zo lezen we in zijn staat van goederen¹³ - was oud-schepen en thesaurier van de stad Brugge, ontvanger van de watering Groot Reijgarsvliet en van de dis van Sint-Walburga. Hij woonde in de Korte Winkelstraat, in het oud huis Franciscus del Rio - de la Torre¹⁴.

Volgens de verkoopakte¹⁵ van 4/11/1712 aan Louis Vleys werd J.C. Roelof eigenaar enerzijds als erfgenaam van Anna-Catharina Willemart, fa. meester Anthone¹⁶ en zijn eerste echtgenote, anderzijds door uitgroting tegenover Anna dela Neve, weduwe van Anthone Willemart en de erfgenamen van Joannes Nicolais, kind van Jan Roelof met zijn eerste vrouw. De eerste echtgenote van J.C. Roelof stierf in 1676 en was voordien dus ook eigenares van nr. 31 en 32. Zo begrijpt men de aankoop van een deel van die huizen in 1686. In 1687 werd hij thesaurier van de stad Brugge en was hij ook advocaat bij de Raad van Vlaanderen geworden. In 1682 had hij een derde huwelijk aangegaan, nu met Maria-Jacoba de l'Espée¹⁷ bij wie hij negen kinderen had. Eén van deze kinderen, Anna-Isabella, huwde in 1710 met Louis Vleys. Op 8 augustus 1711 stierf de jonge Anna Roelof; op 3 januari 1712 hertrouwde L.F. Vleys met Anna Arents.

Huis Vleys (1712-1765)

Op 4 november 1712 verkochten Meester Jan Cornelis Roelof en echtgenote Marie Jacoba de l'Espée aan meester Louis Vleys een huis gelegen in de Zouterstrate, vroeger bestaande uit *twee huysen, de Diamant en de Lelie, en is gelegen naast het huis "de witte cruyce"* (een tijd drukkerij en later huis "Cottem", thans nr. 16) behorende aan Joos Spillebeen¹⁸ (deze familie vroeger ook in 31-32!) *aan de oostzijde, en naast het huis, Sint Sebastiaen, behorende aan Salomon Boyens,*

12 A. DE SCHIETERE DE LOPHEM, in : *Tablettes des Flandres*, dl. 10, Familie Roelof, p. 32-36, zoon van Thomas (lakenhandelaar).

13 BRUGGE, STADSARCHIEF, nr. 207: *Staten van Goed*, 2de reeks, nr. 7314.

14 G. VAN RENYNGHE DE VOXVRIE, *o.c.*, p. 35: huis del Rio-dela Torre, Korte Winkel (thans nr. 9).

15 BRUGGE, STADSARCHIEF, nr. 198: *Klerken van de Vierschaar, Steyaert*, nr. 873, fol. 78-80.

16 Chirurgijn.

17 A. DE SCHIETERE DE LOPHEM, *art. cit.*, p. 33.

18 BRUGGE, STADSARCHIEF, nr. 138: *Zestendelen, Carmers*, fol. 33.

aan de westzijde ... Het huis met zijn vaulten ende kelderen strekte zich uit tot aan de Kraanrei en omvatte ook ene platse liggende tus- sen de salette ende keucken...?

We mogen veronderstellen dat de Diamant werd heringericht door L.F. Vleys, die bijgevolg de bouwheer is van het herenhuis, zoals het er nu ongeveer uitziet. Drie weken na de aankoop door Louis Vleys stierf zijn schoonvader J.C. Roelof in zijn huis in de Korte Winkel en hij nam aldaar zijn intrek met zijn tweede vrouw (A. Arents). Louis Vleys was een jurist die verschillende overheidsfuncties opnam: ontvanger van de renten (1725) en algemeen ontvanger (1727) van de stad Brugge en directeur du Timbre voor Vlaanderen¹⁹. Verder trad hij op als gouverneur van de Bogarden- school (1716), was hij proost van de rederijkerskamer van de H. Geest en proost van de Edele Confrerie van het Heilig Bloed (1743). Hij stierf in “de Diamant” in 1752. Op 11 februari 1760 volgde de liquidatie van het sterfhuis²⁰: *aen d’erfgenaemen d’heer en mw. Simoen P. van Overloop*²¹, *magtig bij procuratie over M. de Villegas, douariè- re van Mher J. Baptiste Pangaert ende hoirs, mitsgaders magtig over Mher J. Baptiste, graeve van Wynants en consoorten...; procuratie voorts Jor. Frans Vleys, broer van Louis*²², *zich sterckmakende voor syne suster (Catharine, echtgenote van J.B. de Villegas), ook voogd van nicht Marie (echtgenote van Frans Gilliodts) en neef Frans Willaëys (echtgenoot van Anne Vleys, dochter van J. B. Vleys, oudere broer van Louis), voogd over de kinderen van Pierre-Joseph Pangaert en M. Anne Vleys*²³. Anne Arents, weduwe van Louis Vleys, bleef in het huis wonen tot aan haar dood in 1762.

19 E. VANDEN BUSSCHE, *Inventaire des Archives de l’Etat à Bruges, 1881-1884*, dl. II.

20 BRUGGE, STADSARCHIEF, nr. 207: *Staten van Goed, 2de reeks*, nrs. 11482, 1760.

21 F. VAN DYCKE, *o.c.*, p. 316.

22 A. MERGHELYNCK, *Recueil des généalogies inédites de Flandre*, [s.a.], 1877, I, p. 45.

23 F. GOETHALS, *Dictionnaire généalogique*, dl. IV, 1852, p. 66.

24 BRUGGE, STADSARCHIEF, nr. 138: *Zestendelen, Carmers*, fol. 32, klerk J.J. Logghe

Huis Donny (1765-1807)

Op 31 januari 1765 werd het huis verkocht²⁴ door meester Simon-Pieter van Overloope in naam van Frans J. Pangaert (echtgenote M.T. de Grand-Ry) en van zijn broers Karel en Petrus-Joseph, en drie zusters, aan Charles Donny²⁵. Het echtpaar Donny bleef met hun kinderen dit huis tot het einde van de 18de eeuw bewonen. Op 13 februari 1783²⁶ verbonden Charles Donny en echtgenote Isabelle van Eechautte dit huis tot de som van 15.000 gulden die werd belegd in een compagnie die zich toeleigde op maritieme verzekeringen en werd gedragen door de ridders D'Hont de Nieuwburgh (Oostkamp)²⁷, van Outryve de Merckem²⁸ en deelgenoten.

De Brugse zeeverzekeringsmaatschappij (*Société d'Assurance maritimes établis à Bruges*)²⁹ werd in juni 1782 opgericht, kende een groot succes, maar verdween in de Franse tijd. In 1791 kochten Charles Donny en zijn echtgenote ook "Het Schild van Portugal"³⁰ (nu : Spinolarei nr. 3) maar deden het twee jaar later opnieuw van de hand aan Louis Gilliodts. Dit huis bleef overigens tot in 1919 eigendom van de familie Gilliodts; de bekende stadsarchivaris Louis Gilliodts-van Severen woonde er tot de dood van zijn eerste echtgenote. Jan Baptist Gilliodts, een oom van de stadsarchivaris³¹, had een participatie in het handelshuis "Messieurs Merckem (J. van Outryve), Gilliodts et Compagnie" en veel aandelen in de hoger genoemde zeeverzekeringsmaatschappij. Rond 1799 stierf Charles Donny en zijn weduwe verhuisde met haar vier kinderen in 1800.

In 1801 werd het huis bewoond door Pierre de l'Escluze, hout-handelaar en vader van de gekende Brugse reder Jean-Baptiste³², echtgenoot van Francine Serweytens.

25 Notaris in 1791, ook eigenaar van Spinolarei, huidig nr. 3.

26 BRUGGE, STADSARCHIEF, nr. 138: *Zestendelen, Carmers*, fol. 1055.

27 Charles-Jean d'Hont de Nieuwborgh, Thesaurier-ontvanger van Damme, Hoeke en Monnikenrede, gehuwd 1. met Isabelle Claesman, 2. met Anne le Bailly de Tillegem, stierf in 1798.

28 Jacques van Outryve, heer van Merckem (1740-1810), broer van Louis; beide vennoten van hun oom koopman en zakenman Augustyn van Outryve (1710-1795).

29 Y. VANDEN BERGHE, *Jacobijnen en tradionalisten in de revolutietijd (1780-94)*, Brussel, 1972, p. 27-29.

30 BRUGGE, STADSARCHIEF, rapport werkgroep huizengeschiedenis "de Patientie".

Huis Savage (1807-1853)

In 1807³³ werd de ontvanger (*receveur de l'enregistrement*) François Savage eigenaar van het huis nr. 40 (thans nr. 14). Hij was afkomstig uit Moerbeke (Nord; ° 1770) en gehuwd met Marie de Baenst uit Steenvoorde (Nord); meteen kreeg dit huis opnieuw de functie van een particuliere woning. Het gezin Savage telde één zoon, geboren te Steenvoorde in 1798, en twee dochters geboren te Brugge, respectievelijk in 1800 en 1803. In 1824 huwde dochter Eugénie (°1800) met Désiré Bouvy, zoon van Petrus Bouvy (1773-1856)³⁴, een achterkleinzoon van Dominicus Bouvy³⁵. In 1842 trok Désiré Bouvy-Savage bij zijn schoonouders in. Hun dochter Anaïse Bouvy (1830-1904) huwde te Brugge in 1851 met Eugeen Brand, verhuisde naar Gent, en huwde als weduwe een tweed maal met Karel Vander Beek uit Nijmegen. Zij woonde toen in Brussel waar ze in 1904 overleed. In 1909 ontving de stad Brugge als legaat³⁶ een kofferpaneel met de wapens van Burgos, afkomstig uit het vroeger Spaans Consulaat. Het huis van het Consulaat had Petrus Bouvy toebehoord, nadien huis Fraeys (Spanjaardstraat 14), nu deel uitmakend van het Sint-Franciscusziekenhuis.

In januari 1852 stierf François Savage. In maart 1852 vertrok zijn weduwe en in 1853 werd het huis nr. 40 – nadien nr. 14 – openbaar verkocht en verworven door dokter François Vanden Abeele³⁷.

Huis Vanden Abeele (1853-1906)

Midden in de 19de eeuw werden de aanpalende huizen (zestendeel Carmers fol. 33/858 en fol. 34/859; vanaf 1856 resp. nrs. 16 en 18)

31 A. VANDEWALLE, *100 jaar Gilliodts*, Brugge, 1980, p. 10.

32 CH. VAN RENYNGHE DE VOXVRIE, *Tablettes des Flandres*, dl. 8, p. 110.

33 BRUGGE, STADSARCHIEF, *Bevolkingsregisters 1792-1809*.

34 Eigenaar 1824-1854 van vroeger Spaans consulaat, thans Spanjaardstraat 14.

35 Lakenverver in 1738, wonend in de Oude Steen, Wollestraat 29; *Le parchemin*, n° 27, 1938, p. 390-393.

36 J. MARECHAL, *L'armoire aux privilèges et titres du consulat de Castille-Léon à Bruges en 1441*, in: Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, 98 (1961), p.109.

37 J. D'HONDT, Frans Vanden Abeele, politicus,(onuitgegeven), 1982, p. 11.

door de Vrije Academie voor Schone Kunsten (1720-1883) – vroegere Poortersloge – ingepalmd. Het eerste huis (Carmers fol. 34; “den Slyncken Keyser”) staat bekend³⁸ als “Huis Notaris Delarue” en werd in 1847 door de stad Brugge aangekocht. In 1852 werd ook het andere huis (Carmers fol. 33; “t Witte Cruyce”) door de stad Brugge aangekocht. In de 18de-eeuw was hier drukkerij Verplancke³⁹ gevestigd; vanaf 1840 stond dit huis bekend als “Huis Cottesm”. Op deze manier wilde de stad Brugge het gebrek aan klasruimte in de aanpalende Academie (Poortersloge) oplossen. Hierbij willen we aanmerken dat A. Duclos⁴⁰ het huis nr. 14 fout aangeeft als zijnde “t Witte Cruyce” en het aanpalende huis “Cottesm” als de vroegere “Slyncken Keyser”. Johan Ballegeer⁴¹ neemt deze fouten over. In 1854 kreeg stadsarchitect J.B. Rudd⁴² de opdracht nr. 18, gebouwd als “verlenging” van de Poortersloge, en nr. 16, huis “Cottesm”, voor gebruik door de Academie te verbouwen.

Deze korte uitwijding over de huizen nrs. 16 en 18 laat ons toe de komst van de jonge arts François Vanden Abeele (1824-1900) in het huis nr. 14 te begrijpen. Inderdaad had Vanden Abeele reeds enkele jaren tekenlessen in de Academie gevolgd. De jonge dokter werd in 1853 secretaris benoemd van de Vrije Academie voor Schone Kunsten (schilder-, beeldhouw- en tekenkunst); van 1853 tot 1875 was hij er ook professor “Anatomie en Historiën”⁴³.

Dit alles verklaart waarom dr. Vanden Abeele als huurder van huis nr. 14 de kans te baat nam om dit pand aan te kopen⁴⁴. In het koopcontract van 29 juni 1853⁴⁵ - hier nemen we de tekst over van Jan D’hondt⁴⁶ - wordt het beschreven als een groot kloek woonhuis dat voortijds bestond uit twee huizen, namelijk “den diamant” en “de

38 M. VANDERMAESEN, in: *Van Poortersloge tot Rijksarchief, De Poortersloge te Brugge*, Algemeen Rijksarchief, Brussel, 1995, p. 23. Delarue was eigenaar; meubelmaker Frans Van Troostenbergh bewoonde het huis tussen 1828 en 1847 (BRUGGE, STADSARCHIEF, *Bevolkingsregisters 1809-1830, 1830-1846, 1846-1866*).

39 M. VANDERMAESEN, *o.c.*, p. 26.

40 A. DUCLOS, *Bruges. Histoire et Souvenirs*, Brugge, 1910.

41 J. BALLEGEER, *Gids voor Oud Brugge*, Antwerpen, 1983, p. 278.

42 M. VANDERMAESEN, *o.c.*, p. 23.

43 Almanak van de Provincie West-Vlaanderen, jaren 1854-1875.

44 BRUGGE, A.D.H.B., *Répertoire des Formalités Hypothécaires*, 135.

45 BRUGGE, RIJKSARCHIEF, *Registre de transcription*, acte 562/3.

46 J. D’HONDT, *o.c.*, p. 11.

lenie". Op de benedenverdieping bevonden zich de gang, de spreekkamer, kantoor, twee volgende salons, een eetplaats, een keuken, een schottelhuis, een hof, een schoongewelfde kelder; op de eerste etage bevonden zich zes slaapkamers en op de tweede etage, drie slaapkamers; en daarboven een grote zolder.

Deze beschrijving uit 1853 geeft aan dat zich op de eerste verdieping enkel zes slaapkamers bevonden. F. Savage, de vorige bewoner, zal wel geen "zaal met cordoeaans leder" als slaapkamer hebben ingericht. Ook M. Vandermaesen⁴⁷ maakt aannemelijk dat het lederbehang door dr. Vanden Abeele werd aangebracht. Het Brugse stadsarchief bewaart de toelating tot verbouwing van de muur en de poort aan de Kraanrei uit 1857⁴⁸.

Geschilderd portret van Dr. François Vanden Abeele, met op de achtergrond het borstbeeld van Hippocrates, door F. Wallacys, 1857 (Gent, familiebezit Vanden Abeele)

François Vanden Abeele, hier putten we gegevens uit het familiearchief⁴⁹, werd op 6 oktober 1824 te Brugge geboren als zoon van Bernard (1788-1854) en diens tweede echtgenote Clémence

47 M. VANDERMAESEN, *De 'zaal met Cordoeaans leder' op het Rijksarchief te Brugge*, in: Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, 131, 1994, p. 189-194.

48 BRUGGE, STADSARCHIEF, *Bouwvergunning Kraanrei F22/1857*: « n° 22 est autorisé pour être exécuté d'après le présent plan, sans saillie ou emprise sur la rue. Bruges, le 6 mars 1857, Le Bourgmestre. signé Boyaval.»

49 A. VANDEN ABEELE, *François Vanden Abeele, un médecin d'il y a 100 ans*, 6 getypte bladzijden, Gent, 1967, kopij in ons bezit.

Missiaen (1790-1837), in de brouwerij “De Hert”, Sint-Annarei 14⁵⁰. In 1840 verhuizen zijn ouders (Bernard en zijn derde vrouw R. De Tollenaere) naar de Molenmeers⁵¹ en in 1848 terug naar het huis Sint-Annarei 14⁵². In 1842 ging de jonge François geneeskunde studeren in Leuven en behaalde in 1846 de grootste onderscheiding. In 1848 verkreeg hij zijn diploma en werd uitgeroepen tot laureaat van de interuniversitaire prijskamp van geneesheren⁵³ met zijn verhandeling *De la structure des artères et des veines*⁵⁴. De Brugse gemeenteraad haalde hem vervolgens feestelijk in en hij werd op het stadhuis door de burgemeester ontvangen⁵⁵. Zijn aanleg voor de ‘teekenkunst’ bleek voor Vanden Abeele bijzonder nuttig in de Brugse kunstacademie en bij de inrichting van zijn huis, na zijn huwelijk te Diksmuide op 25 oktober 1849 met Sylvie Dautricourt⁵⁶. Uit dit huwelijk had hij 12 kinderen⁵⁷, geboren tussen 1851 en 1870. Frans Vanden Abeele (1865-1951), echtgenoot van Irma Soenen, was arts te Brugge (Joost de Damhouderstraat); het is zijn zoon, Albert (° 1892) voorzitter van het Hof van Beroep te Gent, die de biografische notitie over zijn grootvader samenstelde⁵⁸. Alexander, de halfbroer van François Vanden Abeele, was legerarts te Brugge en woonde eveneens in nr. 14.

Kleinzoon Albert⁵⁹ herinnert zich als kind de inkomhal, met het borstbeeld van Hippocrates en het portret van zijn grootvader. Zijn summiere beschrijving van het dokterskabinet van François Vanden Abeele⁶⁰ is als het ware de bevestiging dat het ‘Cordoeaans’ leder wel

50 BRUGGE, STADSARCHIEF, *Bevolkingsregister 1809-1830*, A3.

51 BRUGGE, STADSARCHIEF, *Bevolkingsregister 1830-1846*, A5, A6, A7.

52 BRUGGE, STADSARCHIEF, *Bevolkingsregister 1846-1866*, A8.

53 *Annuaire de l'université Catholique de Louvain*, 1863, p. 175.

54 *Biographie nationale*, dl. 29, p. 6-7; J. D'HONDT, o.c., p. 13.

55 *Bulletin Communal de la ville de Bruges*, 1848, p. 409; *Gazette van Brugge*, 27 sept. 1848.

56 A. VANDEN ABEELE, o.c., p. 1; W. VAN HILLE, *Généalogie Rabaut*, in: *Familles de Westflandre*, Tablettes des Flandres, Document 6, Brugge, 1972, p. 239.

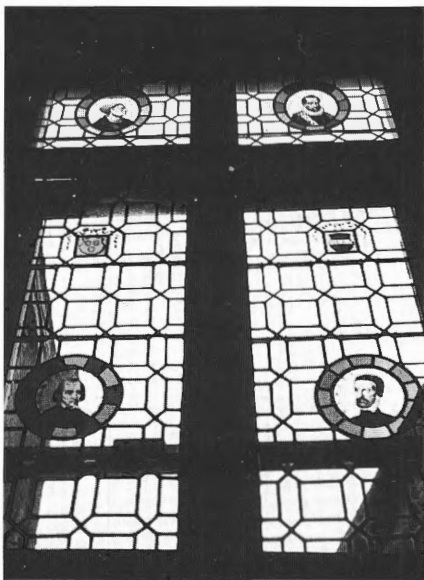
57 W. VAN HILLE, o.c., p. 239-245.

58 Zie noot 49.

59 A. VANDEN ABEELE, o.c., p. 2: “Quand nous entrions dans le grand vestibule d'entrée, notre imagination fut frappée par le buste d'Hippocrate placé dans une haute niche, sur une stèle de granit et servant d'arrière-plan au portrait de mon grand-père en 1857 par Wallaëys, directeur de l'académie des beaux-arts”.

60 A. VANDEN ABEELE, o.c., p. 5: “Son somptueux et sévère cabinet de travail, dont il avait dessiné lui-même et fait sculpter les grands meubles en chêne massif était un sanctuaire. Les murs en étaient tapissés de cuir de Courdoue”.

degelijk door zijn toedoen werd aangebracht. Uit de periode 1860-1870 dateren de huidige Renaissanceschouw en de acht gebrandschilderde glasramen met portretten en wapens van acht geleerden (A. Vesalius, C. van Baersdorp, Fr. Rapaert, R. Dodoens, L. Blondeel, J. B. van Helmont, S. Stevin en A. Willaert).

Glasraam met de afbeelding van Lancelot Blondeel (links boven), Simon Stevin (rechts boven), Jan van Helmont (links onder) en Frans Rapaert (rechts onder).

François Vanden Abeele bouwde een indrukwekkende medische loopbaan uit. We beperken ons tot enkele richtpunten uit zijn carrière. In 1852 werd hij adjunct van dr. Retsin in het Sint-Juliaansgesticht in de Boeveriestraat; van 1860 tot 1899 was hij er hoofdgeneesheer. Van 1860 tot 1899 werkte hij eveneens in het Sint-Janshospitaal als diensthofd van de vrouwenzaal; in die tijd waren er 8 artsen in het hospitaal, onder wie 4 chirurgen. Van 1855 tot 1891 was hij ook hoofdgeneesheer in het Sint-Janshospitaal te Damme⁶¹. Zoals de meeste dokters uit zijn tijd, ontving hij geen patiënten thuis, maar hij ging op thuisbezoek. Tijdens de zware cholera-

61 A. VANDEN ABEELE, *o.c.*, p. 2: "Il se rendait plusieurs fois par semaine à l'hospice de Damme. Accompagné de son domestique Edouard, il conduisait lui-même son coupé le long du mauvais pavé cotoyant le pittoresque canal de l'Ecluse".

epidemie in Brugge in 1866 bezocht hij dag en nacht patiënten aan hun ziekbed; hij ontving naderhand een gedenkpenning “Voor diensten bewezen gedurende de cholera-ziekte 1866 – Het Dankbaar Brugge”⁶².

Dr. Vanden Abeele was ook de eerste befaamde “psychiater” te Brugge. Zijn 48-jarige loopbaan in Sint-Juliaans getuigt hiervan. Hij was een vurig aanhanger van de beroemde Gentse professor J. Guislain. In 1869 stond hij mee aan de wieg van de “Société Médecine Mentale de Belgique” en een jaar later werd Vanden Abeele corresponderend lid van de “Academie Royale de Médecine de Belgique”⁶³. Eén van zijn grote verdiensten was de oprichting in 1866 van een “Section agricole” op het domein van het in 1910 opgerichte O.-L.-Vrouw Instituut te Sint-Michiels⁶⁴. De stad Brugge liet toe 260 niet geagiteerde patiënten uit Sint-Juliaans, Sint-Anna (Kortrijk) en Sint-Jozef (Kortenberg) naar dit domein over te brengen. Dokter Vanden Abeele lag op deze manier in Brugge aan de basis van de eerste arbeidstherapie voor mentaal gehandicapten. Tevens was hij een groot mecenas: met eigen middelen kocht hij in Wenduine vier hectaren grond, waarop hij het “Hôpital Maritime” liet bouwen. Dit “eerste Vlaams sanatorium” met 165 bedden, bestemd voor kinderen lijdend aan tering en huidziekten ging in 1881 open maar werd in 1900 evenwel opgedoekt⁶⁵.

Dokter Vanden Abeele bouwde te Brugge ook een politieke loopbaan uit⁶⁶. Van 1864 tot 1898 was hij provincieraadslid; in 1891 werd hij lid en zelfs voorzitter (tot 1897) van de Bestendige Deputatie. Vanaf 1878 – na de brand van het Provinciaal Hof – zetelde hij in de Commissie die de plannen voor de heropbouw onderzocht.

Van 1872 tot 1891 was hij lid van de Gemeenteraad en vond men hem steeds in de Commissie van Onderwijs en Schone Kunsten, en van Openbare Werken. Zo kwam hij regelmatig tussen in discussies rond restauratie van gebouwen en wees hij dikwijls op mogelijke architectu-

62 J. GELDHOF, *Pelgrims, Dulle lieden en Vondelingen te Brugge*, Brugge, 1975, p. 276.

63 G. VAN RENYNGHE DE VOXVRIE, in: *Acta Psychiatrica Belgica*, 1995, nr. 6, p. 279.

64 J. GELDHOF, *o.c.*, p. 276.

65 J. GELDHOF, *o.c.*, p. 280-281; A. VANDEN ABEELE, *o.c.*, p. 3-4.

66 J. D'HONDT, *o.c.*, p. 16-26.

rale fouten in het stadsbeeld. In 1877 werd hij voorzitter van de Raad van de Stadsbibliotheek en zorgde hij voor de verhuis van de bibliotheek van het stadhuis naar de Jan van Eyckplaats. In 1882 werd hij voorzitter van de Raad van de Stedelijke Muziekschool. Meteen herhalen we dat hij achtereenvolgens secretaris was van de Academie voor Schone Kunsten (1853-1875) en van de Stedelijke Academie (1883-1898).

In tal van andere dossiers is zijn tussenkomst aan te wijzen. Hij was voorstander van de verhuizing van het Brugse Stadsarchief van de oude Civiele Griffie (oostzijde van het Stadhuis) naar de Poortersloge⁶⁷. Punt was evenwel dat ook het Rijksarchief in deze locatie geïnteresseerd was. Toen de discussie over de bestemming van het Postgebouw (Breidelstraat, eigendom van het Rijk) dit dossier werd binnengeloodst, vond een ruil plaats, waarbij het Stadsarchief naar het Postgebouw (Breidelstraat) verhuisde en het Rijksarchief, later, naar de Poortersloge, huis Cottem en huis Vanden Abeele⁶⁸.

Ook in zijn huis had dr. Vanden Abeele belangrijke verbouwingen laten uitvoeren. In de jaren 1870 gaf hij aan Hendrik Pickery (1827-1894), zijn collega van de Academie, de opdracht zijn gevel te versieren: onder de vensters van de eerste verdieping bevinden zich vier gebeeldhouwde reliëfs, met voorstelling van de vier jaargetijden⁶⁹.

Begin 1900 stierf dr. François Vanden Abeele. Zijn echtgenote verbleef verder in dit huis tot haar overlijden in 1906. Na haar dood werd nr. 14 aangekocht door het "Staatsarchief", tussen 1907 en 1910 verbouwd en in 1912 door het Rijksarchief (Poortersloge en huis Cottem) ingenomen. Blijkbaar had zoon Frans⁷⁰, huisarts in de Joost de Damhouderstraat, geen interesse in het ouderlijk huis⁷¹.

Uiteindelijk werd Academiestraat nr. 14 – nog steeds bekend als "huis Vanden Abeele" – de ingang van het Rijksarchief, dat zijn eerste uitbouw kende in de Academiestraat onder leiding van baron Albert van Zuylen van Nyevelt, conservator van het Rijksarchief van 1907 tot 1935.

67 *Bulletin Communal de la ville de Bruges*, 1887, p. 42-43.

68 A. SCHOUTEET, in: *Archief en Bibliotheekwezen in België*, dl. XXXV, n° 1 (1964), p. 67-79.

69 M. VANDERMAESEN, *o.c.*, p. 29.

70 W. VAN HILLE, *o.c.*, p. 239-245.

71 Zoals hoger vermeld schreef zijn zoon Albert, magistraat te Gent, herinneringen aan zijn grootvader neer. Het zijn deze notities die wij verkregen van zijn zoon Jean – psychiater te Gent – en waarvoor wij hem hartelijk danken.

Monique SOMMÉ, *Isabelle de Portugal, Duchesse de Bourgogne. Une femme au pouvoir au XVe siècle.* Villeneuve d'Ascq : Presses Universitaires de Septentrion, 1998. - 575 p. (ISBN 2-85939-549-0)

Isabella van Portugal, derde echtgenote van de Bourgondische hertog Filips de Goede, is tot hiertoe vooral bekend omwille van haar actieve rol aan het hof en in de diplomatie en omwille van haar terugtrekking uit het wereldse leven aan het einde van haar loopbaan. Uit kunsthistorisch oogpunt herinnert men zich vooral dat Jan van Eyck in 1428 in Lissabon het portret ging schilderen van de toekomstige bruid van hertog Filips, een helaas niet bewaard kunstwerk. In de Brugse musea bezit men echter wel het latere portret van de geknielde Isabella in gezelschap van haar patrones, door Petrus Christus. De schitterende huwelijksplechtigheid van Isabella en Filips in Sluis en Brugge begin 1430, bij welke gelegenheid de beroemde Orde van het Gulden Vlies werd gesticht, is eveneens een markant feit in de 15de-eeuwse geschiedenis.

Deze beperkte gegevens over de levensloop en de betekenis van Isabella van Portugal worden door het hier te bespreken boek van Monique Sommé met een diepgaande biografische studie aangevuld. Het is de neerslag van een doctoraal proefschrift waarmee de auteur in 1995 promoveerde aan de Université de Lille III. Nog in hetzelfde jaar gaf mevrouw Som  als spreker op het internationaal historisch colloquium «Vlaanderen-Portugal 15de-18de eeuw » (georganiseerd door ons genootschap) een voorsmaakje ten beste uit haar toen nog niet gepubliceerde studie. Zij lichtte meer bepaald de bevoorrechte relatie van de hertogin met Brugge toe (zie Handelingen jg. 132, 1995, afl. 3, p. 261-280). Brugge bekleedde als residentiestad van Isabella de tweede plaats na Brussel en voor Rijsel. De hertogin hechtte zich intens aan de kosmopolitische havenstad die Brugge toen was en had een goed contact met de bevolking. Tijdens de Brugse opstand van 1436-1438 trad zij bemiddelend op en zij stimuleerde de handelsbetrekkingen met haar vaderland Portugal.

Dr. Sommé stelt als voornaamste doel van haar boek recht te doen aan de naar haar zeggen te lang onderschatte hertogin en haar gezag en invloed aan te tonen op verschillende domeinen, van het familiaal milieu over de hofhouding en de politiek tot de bescherming van de religieuze orden. Dit verhaal strekt zich uit over een periode van 42 jaar, nl. van 1430 tot 1471, een periode waarin het hertogdom zijn hoogste bloei bereikte. De afkomst en jeugd van Isabella tot aan haar huwelijk worden slechts onderzocht als aanloop naar die periode van machtsuitoefening. De studie is opgebouwd in vier delen, elk bestaande uit verschillende hoofdstukken, met doorlopende voetnoten per hoofdstuk ; het corpus is gevolgd door een paar bijlagen, een opgave van bronnen en bibliografie, een index op persoonsnamen en een index op plaatsnamen, kortom zoals een echt wetenschappelijk werk hoort te zijn.

In het eerste deel wordt het familiaal milieu besproken : de afkomst van Isabella, haar relatie met haar man en zoon, en haar relatie met de bredere familiale omgeving, zowel van Portugese als van Bourgondische kant. Isabella ging prat op haar Portugese en koninklijke afkomst en bleef steeds nauw verbonden met haar land en familie. Zij gaf de fierheid over haar origine trouwens door aan haar zoon Karel, die zich graag Portugees noemde. Voor haar echtgenoot Filips was deze hoge afkomst een troef temeer die hij toevoegde aan de Bourgondische grandeur. Isabella was trouwens even fier over deze alliantie. Haar verhouding met de nochtans overspelige Filips (33 maitresses en 26 erkende bastaardkinderen) was er een van wederzijdse affectie en respect. De band met haar zoon Karel is altijd heel innig geweest, en werd nog versterkt tijdens de periode van onenigheid van de erfopvolger met zijn vader in de periode 1457-1465. Karel had een onbegrensd vertrouwen in zijn moeder, wat onder meer bleek toen hij haar de onderhandelingen over zijn huwelijk met Margareta van York liet voeren. Isabella beschermde ook steeds haar talrijke familieleden en zelfs de bastaardkinderen van Filips. Ze trok zich pas terug uit het hof toen haar zoon en neven en nichten hun juiste plaats gevonden hadden.

Het tweede deel van de studie behandelt de financiën van de hertogin. Zij beschikte over overvloedige fondsen die voornamelijk gebruikt werden om er haar hofhouding mee te betalen en voor persoonlijke uitgaven. Voor het eerste ontving zij jaarlijks een aanzienlijk

ke som uit de staatskas, die opliep tot 15 % van de totale inkomsten van deze kas. Vanaf 1455 werd dit echter vervangen door een vast pensioen. Voor haar persoonlijke uitgaven beschikte zij over de inkomsten van haar talrijke en uitgestrekte domeinen. Onder meer de kasselrij Kassel zorgde voor een permanente geldstroom. De hertogin had ook inkomsten van fiscale aard, nl. supplementen bij heffingen door de hertog en in Vlaanderen speciale bedden als dank voor haar diplomatieke tussenkomsten. In bepaalde omstandigheden diende zij leningen aan te gaan, o.m. aan Italiaanse financiers die in Brugge opereerden. Haar uitgebreide geldmiddelen bezorgden Isabella een werkelijke financiële macht en een hoge mate van onafhankelijkheid.

In het derde deel wordt ingegaan op de organisatie en het personeel van het hof van de hertogin. Er waren in totaal 114 functies aan verbonden, niet inbegrepen een twintigtal eredames, wat aanleiding gaf tot een dagelijkse aanwezigheid van meer dan 100 personen (zonder de knechten en dienaressen) in het hof van de hertogin. Haar hofhouding en die van de hertog, die het driedubbele bedroeg, waren geen strikt gescheiden werelden. De hoogste ambten werden vergeven aan edelen uit de meest vooraanstaande families. Die van Bourgondische afkomst vormden het overwicht, maar er waren ook Portugezen en Vlamingen aanwezig. Velen konden er een levenslange en invloedrijke carrière op bouwen. De Bruggeling Paul Deschamps (eigenlijk van Overtvelt) was gedurende 19 jaar secretaris van de hertogin. Jean Vasques, die met haar was meegekomen uit Portugal, twee maal met een Brugse huwde en er zijn nog bewaarde woning had, fungeerde gedurende een lange periode als haar secretaris voor Portugese zaken, tot hij als *fin-de-carrière* nog tot *maître d'hôtel* werd bevorderd. Isabella voerde een ware « patronage » over haar hovelingen, wat hen bescherming en allerlei voordelen opleverde. Van haar kant kon zij dan ook rekenen op trouwe dienaren en toegewijde raadgevers.

Het vierde en laatste deel van de studie is gewijd aan de politieke en religieuze actie van de hertogin. Ze werd van meetaf aan in de regering van de staat betrokken en voor haar echtgenoot Filips betekkende haar activiteit een daadwerkelijke steun. Dit werd al duidelijk in de politiek moeilijke periode 1430-1437, toen de spanningen in de driehoeksverhouding Frankrijk-Bourgondië-Engeland ten top ste-

gen. Net zoals Isabella meerdere keren een efficiënte vervangster bleek van de hertog tijdens diens afwezigheden trad ze ook gezagvol op in de verdesonderhandelingen en was ze – zoals hoger aangestipt – de toevlucht van de Vlamingen in de jaren van de opstand 1436-1438. In de periode die hierop volgde en die belangrijke gebeurtenissen voor het Bourgondische rijk meebracht, leefde Isabella zich tenvolle uit als diplomaat, vervangster van de hertog en «minister» van financiën (ze was zeer competent in financiële zaken en ving het gebrek aan interesse van hertog Filips op zakelijk gebied helemaal op). Na 1445 werd de politieke toestand stabiel en kende de hervorming van de financiën haar uitwerking, zodat Isabella dat werk meer aan anderen kon overlaten. Toch bleef zij tot het einde van haar leven betrokken in de betrekkingen met het buitenland, bijvoorbeeld met Engeland waarmee zij familiale banden had. En opmerkelijk : nooit week haar politieke optreden af van de lijn die de hertog zelf uitzette.

Toen ook haar zoon Karel voldoende rijpheid had om aan de regering deel te nemen ging Isabella denken aan haar afzondering in het Noord-Franse kasteel van la Motte-au-Bois. Opmerkelijk was dat deze terugtrekking uit de wereld gebeurde bij leven van de hertog, dus niet wanneer zij weduwe was geworden zoals anderen het haar hadden voorgedaan. De auteur gaat niet in - waarschijnlijk bij gebrek aan bronnen – op de houding van de hertog tegenover dit gebeuren. Mogen we veronderstellen dat daar geen onenigheid over was ? Volgens de bevindingen van mevrouw Sommé heeft de ruzie tussen haar man en haar zoon, voor wiens kant zij gekozen had tot ongehoegen van Filips, wellicht niets met haar vertrek te maken. Mevrouw Sommé loopt hoog op met de deugdzaamheid en de vroomheid van Isabella, zodat we er maar van uitgaan dat de «scheiding van tafel en bed» in onderlinge afspraak tot stand gekomen was en voor Isabella geen gewetensbezwaren opleverde. Overigens was de afzondering van de hertogin niet totaal : zij bleef er een schare dienaren op na houden, hield zich nog bezig met diplomatie en financiën en ondernam nog af en toe verplaatsingen. De laatste keer dat zij in Brugge kwam was ter gelegenheid van het huwelijk van Karel met Margareta van York, een huwelijk dat zij trouwens tot stand gebracht had. Tijdens deze aanwezigheid in Brugge legde Isabella de eerste steen van een nieuw franciskanenklooster op de Sint-Jacobsparochie. Het

document dat dit feit attesteert werd uitgegeven in de hogervermelde Handelingen. Het begunstigen en stichten van kloosters en hospitalen behoorde tot de hoofdbezigheden van de teruggetrokken doch immer dynamische hertogin. Zij steunde bijzonder de hervorming van de kloosterorden zoals de clarissen en de franciskanessen. Zij interesseerde zich sterk voor de moderne devotie.

Uit deze studie komt Isabella van Portugal naar voren als een grote dame. Niet alleen een vrouw aan de macht, zoals de titel van het boek weergeeft. Isabella nam inderdaad op een bijzondere wijze deel aan de machtsuitoefening in een van de belangrijkste staten van Europa op een hoogtepunt van zijn bloei. Op die manier komt haar een eigen plaats toe op het Europese politieke schaakbord. Maar naast haar politiek talent blijkt zij nog diverse andere kwaliteiten in haar persoon te hebben verenigd: grootmoedigheid, deugdzaamheid, vroomheid, liefdadigheid, onthechting, liefde voor land, volk, kinderen en familie ... Uiteindelijk gaat men zich de vraag stellen of deze vrouw dan geen gebreken had. Tevergeefs gaat men er in het boek naar op zoek. Tenzij men zelf conclusies gaat trekken uit het zeer gedetailleerde verhaal van haar optreden op diverse domeinen. Mevrouw Sommé heeft zelf in haar afsluitende beschouwingen toch gemeend tot enige koppigheid bij Isabella te moeten besluiten (p. 479). Misschien zou bemoeizucht er kunnen aan toegevoegd worden : er was geen terrein waar ze geen vinger in de pap had. Sluwheid en berekendheid in sommige acties, zoals het uithuwelijken van familieleden, was evenmin uit te sluiten (p. 479-480). Ook de gemengde gevoelens betreffende de echtelijke verhouding, die wij hierboven uitten ter gelegenheid van haar terugtrekking, blijven hangen, blijkbaar ook bij de auteur (p. 479). Maar dit doet weinig af van de uitzonderlijke persoonlijkheid die Isabella was. Het is de grote verdienste van het boek daarvan een overtuigend beeld te hebben gegeven. Tevens is een blijvende bijdrage geleverd tot de kennis van de 15de-eeuwse Europese geschiedenis.

André Vandewalle

Gilbert DEHON, *L'université de Douai dans la tourmente (1635-1765). Heurs et malheurs de la Faculté des Arts*. Villeneuve d'Ascq : Presses Universitaires du Septentrion, 1998. - 303 p.

De universiteit van Dowai is ook bij vele Vlamingen met historische belangstelling vrijwel onbekend. Ten onrechte. Een iets uitgebreidere bespreking van het voorliggende boek moge daaraan een beetje verhelpen. De universiteit van Dowai was een creatie en een bastion van de Contrareformatie. Het is in dit opzicht veelbetekend dat paus Paulus IV in 1559 niet alleen besloot tot de oprichting van een reeks nieuwe bisdommen in de Nederlanden, maar terzelfder tijd tot de stichting van een universiteit in Dowai. De bedoeling was immers dezelfde: de verdediging van het katholiek geloof tegen het opkomende protestantisme. De nieuwe universiteit werd plechtig geopend op 5 oktober 1562. Filips II had op 19 januari van dat jaar "les lettres d'érection de l'université" ondertekend. Tot dan toe was de Leuvense universiteit (gesticht in 1425) de enige in de Nederlanden. Dowai behoorde tot de Spaanse Nederlanden, maar werd in 1667 door de Fransen veroverd en in 1713 door de Vrede van Utrecht definitief aan Frankrijk toegewezen.

De universiteit telde vanaf haar oprichting vijf faculteiten: de theologie, het kerkelijk recht, het burgerlijk recht, de geneeskunde en de vrije kunsten (*les arts libéraux*). De student diende *maître ès arts* te zijn (normale studieduur twee jaar) om tot de vier hogere faculteiten toegang te krijgen. De statuten van de artesfaculteit verschilden globaal beschouwd niet van die van Leuven. De jezuiten speelden in die faculteit een zeer belangrijke rol ; de decaan was bijvoorbeeld dikwijls een jezuïet. Er was een groot verschil met Leuven, waar de orde geheel buiten de universiteit gehouden werd.

Dehons boek bestaat uit twee delen, resp. genoemd *La faculté des arts: De la guerre de trente ans au départ des Jésuites* en *La faculté des arts: Esquisse d'une géographie et d'une sociologie historiques*. Het eerste deel bestudeert de lotgevallen van de faculteit in chronologische volgorde (na een verhelderende algemene inleiding). Het grondig verhaal begint met de periode 1635-1678. Volgens Dehon was de universiteit van Leuven precies in die periode bedreigd door het jansenisme, wat de rekrutering van Dowai ten goede kwam: "... le mouvement janséniste [à Louvain] ... lui [= Douai] apporte une large

moisson d'étudiants, flamands surtout, qui ne veulent pas d'un catholicisme contristé par une doctrine sévère".

Sinds 1635 kwam Frankrijk rechtstreeks tussenbeide in de zgn. Dertigjarige Oorlog. De auteur beschrijft van jaar tot jaar de zeer ellendige gevolgen voor de universiteit, die het in die jaren ook financieel zeer moeilijk had. ("... des années terribles: pendant quarante-trois ans, la guerre a ravagé la contrée, semé la mort et la peur". Het resultaat: "La France hérite d'une université en très mauvais état". Pas in 1677 was de financiële situatie in zover geregeld dat opnieuw waardevolle docenten konden worden aangetrokken.

Het verhaal over de jaren 1682-1739 is er een van theologische twisten, aangewakkerd door de strijd om een grotere plaats of meer invloed in de faculteit theologie. Tot 1692 ging het vooral om conflicten rond de bekende «Vier gallicaanse artikelen» en over het benoemen van jansenistische professoren waardoor hevige discussies over moraaltheologische kwesties ook de volgende jaren bleven aanhouden. In het eerste decennium van de 18de eeuw werden de jezuïeten er zeer machtig, maar de dood van Lodewijk XIV (1715) gaf de jansenisten de kans om weer sterker naar voren te treden. Ook de concurrentie onder de kloosterorden en allerhande particuliere belangen en karakters maakten de strijd tot een soms onontwarbaar kluwen. De intriges van het professorenmilieu waren praktisch niet bekend bij de studenten en hadden vrijwel geen negatieve weerslag op de rekrutering, aldus Dehon.

Na 1740 lijken de aanhangers van de jezuïeten en de jansenisten te berusten in een zeker evenwicht en kan er gedacht worden aan een hervorming van de gecompliceerde universitaire structuren. In het zeer vernieuwende reglement van 1749 valt vooral de vermindering van de rectorale macht ten voordele van de faculteiten op. De supervisie van de Franse staat nam sterk toe. Voor het decreet van Maria Theresia van 1755 dat haar onderdanen verbood nog universitaire leergangen in de filosofie te volgen behalve te Leuven of aan een andere universiteit onder haar gezag, koestert de auteur een groot misprijzen: "... Cette législation contraignante était aussi un aveu d'impuissance. La faculté des arts de Louvain, toujours proche des jansénistes, ne parvenait pas à retenir les sujets de l'impératrice dans ses écoles et la piètre réputation de Louvain amenait cette université à user de la coercition en s'appuyant sur la personnalité autoritaire et

fanatiquement anti-jésuite du comte de Neny” (p. 152). En wat verder “L’université [de Douai] avait perdu son influence sur plus d’un million d’habitants”. De afschaffing van de jezuïetenorde in heel Frankrijk (1764) bracht de universiteit helemaal aan het wankelen. De jezuïeten (leerlingen en professoren) hadden er immers bijna 200 jaar een primordiale rol gespeeld. Het was als het ware een ‘jezuïetenuniversiteit’ geweest.

De universiteit van Dowaii was altijd vrij arm; haar studenten kwamen meer uit de middenklasse dan uit de stand van rijke burgers en adel. De instelling kon wegens geldgebrek geen vermaarde professoren aantrekken. De aantrekkingskracht en de al bij al goede reputatie van de universiteit van Dowaii zijn verbazend voor wie de zeer slechte financiële toestand van de instelling voor ogen houdt. De financiële basis was bijzonder zwak, de wedden van de professoren waren zeer gering en konden vaak niet eens uitbetaald worden. De auteur verklaart het succes van Dowaii door de toewijding van de docenten en de kwaliteit van het verstrekte onderwijs. Hij citeert meermaals een getuige uit 1725: “on peut dire que la plupart des professeurs de Douay travaillent apostoliquement”.

De universiteit bleef bestaan tot de Franse Revolutie er in 1795 een einde aan maakte.

Het tweede deel betreft de interne geschiedenis van de artesfaculteit en handelt achtereenvolgens over *La vie des étudiants*, *La vie scolaire*, *Le nombre des élèves* en *Les maîtres*. Het aantal en vooral de identiteit van de studenten kunnen niet behoorlijk meer achterhaald worden, omdat de inschrijvingsregisters, op een fragment na, verloren gegaan zijn. Informatie over colleges en sodaliteiten en enkele getuigenissen en andere losse gegevens maken enige becijfering wel mogelijk. Zo komt de auteur aan “1250 élèves pour toute l’université” in 1702, onder wie “100 juristes et médecins, 200 théologiens, 600 philosophes et 350 humanistes”.

Omstreeks 1720-1725 verbleven er, volgens Dehon, te Dowaii, 1500 à 2000 studenten, van wie 550 in een van de talrijke seminaries en circa 200 in twee colleges (internaten). Vele studenten verbleven op kamer bij particulieren. Sommige seminaries bereidden direct voor op het priesterschap, zo b.v. het seminarie de la Torre, in 1617 gesticht door Gaspar de la Torre, proost van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge en het Henninseminarie opgericht door de

Ieperse bisschop Antoine de Hennin in 1626 met de bedoeling te kunnen beschikken over goede en bekwame priesters. Dit seminarie herbergde zowel 'filosofen' als theologen. Daarnaast waren er talrijke 'petits séminaires', een soort studententehuizen voor humaniorastudenten, maar met nauwkeurig omschreven leefregels. Een bewaard reglement wijst op een strikte, veeleisende dagorde en op strenge straffen voor overtredingen van het reglement. Voor klachten over spijs en drank of het meenemen van voedsel naar de kamer waren zware sancties voorzien ... Cafébezoek en kaartspel waren streng verboden.

Stippen we nog aan dat het leerlingenaantal daalde vanaf het tweede kwartaal van de 18de eeuw, een neergang die vrij algemeen was in Frankrijk en ook te Leuven. De auteur geeft meteen de reden aan: "parce qu'on se rend compte de plus en plus, que les études classiques ne sont pas l'instrument privilégié des affaires qui se développent, et qu'il serait préférable d'apprendre les langues, la comptabilité, dans des institutions privées" (p. 208).

In *La vie scolaire* schetst Dehon o.a. het verloop van het schooljaar en het weekschema. Het schooljaar begon op 1 oktober en eindigde op 27 augustus.

De auteur die ruim dertig jaar geleden een licentiaatsverhandeling voorlegde (Lille 1967) over de universiteit van Dowai in de 17de en 18de eeuw en nadien verscheidene artikelen over dit onderwerp publiceerde, stelt ons thans het resultaat voor van veel lectuur en vooral van veel, dispaaraat en verdienstelijk bronnenonderzoek. De lezer voelt aan dat de auteur thuis is in zijn onderwerp en als een echte onderzoeker de intriges van de professoren heeft uitgepluisd. Hier is het verhaal soms meer gedetailleerd dan nodig (b.v. p. 45-93). We hadden liever gezien dat dit eerste deel van het boek wat korter ware geweest om wat meer bladzijden te kunnen besteden aan het tweede deel, aan de complexe universitaire structuren: "En fait, l'université, aux XVIIe et XVIIIe siècles, est beaucoup plus hétérogène qu'aujourd'hui. Plus que le droit et la médecine, les arts et la théologie sont des facultés complexes. A côté des professeurs royaux qui enseignent dans les écoles académiques, il y a des collègues qui délivrent des diplômes de licencié et de docteur ès arts reconnus par l'université. Le problème est différent pour la théologie, où seule l'université confère des diplômes ayant leur valeur en dehors des ordres religieux

qui les ont délivrés. L'université est donc un centre de rayonnement intellectuel, en partie constituée d'institutions publiques, mais aussi d'écoles privées, tantôt reconnues, tantôt parfaitement extérieures aux structures" (p. 222).

De auteur heeft over verscheidene kwesties uitgesproken visies, ze zullen door de specialisten van de universiteitsgeschiedenis en het jansenisme beslist niet allemaal bijgetreden worden. Dehon typeert het jansenisme vooral als een extreem rigorisme, terwijl er heel wat meer aan de hand was. Veel recente literatuur over het jansenisme in de Zuidelijke Nederlanden en vooral aan de Leuvense universiteit lijkt hem niet bekend te zijn. Hij is daardoor des te gemakkelijker pro-jezuïet en anti-jansenist. Ook recente literatuur over Nény over wie hij meermaals spreekt, ontbreekt. Het valt op dat Nederlandstalige publicaties over deze onderwerpen niet gebruikt werden. Voor de Leuvense universiteit, de grote concurrent vanaf de stichting tot 1765, heeft hij geen goed woord over. De auteur beweert nogal gemakkelijk dat de studenten uit de Spaanse Nederlanden 'en masse' naar Dowai kwamen tot 1755 ; eigenlijke bewijzen ontbreken en kunnen bij gebrek aan bronnen o.i. ook moeilijk gegeven worden.

De oorlog wordt beschreven als oorzaak van veel ellende, maar het Franse imperialisme wordt niet aangestipt als een hoofdoorzaak van die strijd. De Fransen lijken eerder de bevrijders van Dowai te zijn en de redders van een universiteit in verval.

Over dit boeiende boek valt nog veel meer te zeggen. Het is geschreven met zeer veel sympathie voor de universiteit en inzonderheid voor haar onwankelbare trouw aan Rome waaraan hij haar succes toeschrijft (*C'est la qualité de la catholicité douaisienne qui a fait le succès de cette université ...*" (p. 227)). Het boek leert veel over een weinig bekende universiteit die voor onze regio een niet geringe betekenis heeft gehad. Het verdient een kritische lectuur.

Michel Cloet

Paul VANDEPITTE (red.), *Wreeck geen quaedt, maer dwing tot goed. Het Sint-Pietersveld, Kruispunt van historische en maatschappelijke ontwikkelingen in Vlaanderen. 150 jaar Gemeenschapsinstelling Bijzondere Jeugdbijstand in Ruiselede. 1849-1999. Ruiselede. 'De Zande' Gemeenschapsinstelling voor Bijzondere Jeugdbijstand. 1999. – 160 p. : ill.*

Het fenomeen 'jeugdcriminaliteit' genoot de laatste decennia heel wat aandacht. Aan Waalse zijde was M.S. Dupont-Bouchat de eerste die zich over deze problematiek boog¹. Aan Vlaamse zijde wierpen enkele licentiestudenten zich op deze thematiek². Voorts werden er enkele tijdschriftenartikels aan gewijd en werd de these delinquent kind-verwaarloosd kind naar voor geschoven³. In de loop van het jaar 1999 legde J. Christiaens een algemeen werk over jeugdcriminaliteit neer⁴.

- 1 M.S. DUPONT-BOUCHAT. *De la prison à l'école. Les pénitenciers pour enfants en Belgique au XIXe siècle (1840-1914)*. Kortrijk-Heule. U.G.A.. 1996; M.S. DUPONT-BOUCHAT. L'invention de la prison moderne. *Paedagogica Historica*. 1990. XX. 2. p. 63-99. en F. ALEXANDRE. *Les prisons pour enfants en Belgique au XIXe siècle. Le cas du pénitencier pour jeunes délinquantes de Namur (1864-1890)*. Louvain-la-Neuve. U.C.L.. 1987.
- 2 W. COPPENS. *Geschiedenis van de hervormingsschool te Ruiselede van 1848 tot 1866*. Leuven. KUL (onuitgegeven licentiaatsverhandeling). 1980; P. DELEU. *De minderjarige delinquent russen straf en heropvoeding. Een dossieranalyse met betrekking tot de uitvoering van de Wet op de kindbescherming van 15 mei 1912 tijdens de periode 1912-1940*. Leuven. KUL (onuitgegeven licentiaatsverhandeling). 1999; A. GOEMAN. *Geschiedenis van de hervormingsschool van Beernem van 1853-1911*. Leuven. KUL (onuitgegeven licentiaatsverhandeling). 1983; E. ROEGIERS. *Jeugdcriminaliteit in Gent, 1881-1913. Onderzoek naar het sociaal verweer tegen deviante jongeren*. Gent. RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling). 1998; P. VANDAELE. *Geschiedenis van de hervormingsschool van Ruiselede 1866-1911*. Leuven. KUL (onuitgegeven licentiaatsverhandeling). 1983; R. VAN MOL. *De historische evolutie van de heropvoedingsgedachte in België 1800-1945*. Brussel. VUB. 1984.
- 3 J. CHRISTIAENS. Stoute kinderen achter slot en grendel. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*. 1994. XX. 2. p. 149-170. J. CHRISTIAENS. De zware jongens van Gent: praktijk en betoog omtrent de 'incorrigibles' aan het einde van de negentiende eeuw (1875-1921). *Comenius*. 1996. XVI. 1. p. 28. C. STEVERLYNCK. *Kleine martelaren. Een historisch document over misbruik te kinderen, kindermishandeling, incest en prostitutie*. Antwerpen. Icarus. 1997.
- 4 J. CHRISTIAENS. *De geboorte van de jeugddelinquent*. Brussel. VUBPress. 1999.

In een klimaat van groeiende belangstelling voor jeugd-delinquentie kon het honderdvijftigjarig bestaan van de jeugdinstituting te Ruiselede niet onopgemerkt voorbij gaan. O.l.v. van Paul Vandepitte werd deze verjaardag gevierd in de vorm van een publicatie. Zijn redactie nam het werk van M.S. Dupont-Bouchat als voorbeeld en ambieerde een evenwaardige instellingenstudie voor het Vlaamse landsgedeelte af te leveren⁵. In 1999 resulteerde dit in deze publicatie waarop we verder uitvoerig wensen in te gaan.

Opzet

Een studie is geslaagd wanneer een heldere probleemstelling of doelstelling geformuleerd wordt en wanneer het vooropgestelde doorheen de lectuur ingevuld wordt. Wat wilden de auteurs bereiken? De opzet van dit werk is driedelig. De centrale vraag die R. Vanlandschoot naar voor schuift luidt: *Hoe gaat een samenleving om met jongeren die in aanraking zijn gekomen met het gerechtelijk apparaat...*⁶ En enkele pagina's verder specificceert de auteur de opzet: *De lezer krijgt een ruim uitgewerkte en vernieuwde institutionele geschiedenis waarbij over anderhalve eeuw de aandacht toegespitst wordt op die aspecten die inzicht verschaffen in de gebouwen, de bevolking, de leiding en omkadering, het levensritme en het regime?*⁷

Daarnaast opteert de redactie om methodologisch vernieuwend te werken. Zij kiezen voor een 'multidisciplinaire' aanpak waarmee ze bedoelen dat ze de regionale geschiedschrijving, de heemkunde en de geschiedschrijving de handen in elkaar willen laten slaan⁸. Hoewel deze drie takken zeer nauw bij elkaar aansluiten, stellen we toch vast dat de combinatie van de drie veeleer een rareiteit dan een realiteit is. We vinden het dan ook bewonderenswaardig dat de redactie voor zulk een ambitieuze methodologische opzet koos⁹.

5 Wij vermoeden dat de redactie geen wetenschap had van de werkzaamheden van J. Christiaens. In deze publicatie vinden we immers geen verwijzingen naar J. Christiaens.

6 P. VANDEPITTE (red.). *Wreeck geen quaedt, maer dwing tot goed. Het Sint-Pietersveld, Kruispunt van historische en maatschappelijke ontwikkelingen in Vlaanderen*. Ruiselede. 'De Zande' Gemeenschapsinstelling voor Bijzondere Jeugdbijstand. 1999. p. 9.

7 P. VANDEPITTE (red.). *op.cit.* p. 11.

8 *Op.cit.* p. 11.

9 *Op.cit.* p. 8.

Dit werk kwam tot stand door de samenwerking van de heemkundige kring 'De Roede van Tielt', de Gemeenschapsinstelling Bijzondere Jeugdzorg 'De Zande' te Ruiselede en de vzw 'Open Sint-Pietersveld'. Zes auteurs uit verschillende disciplines werkten mee aan de realisatie: Rudi De Brabandere (scheikundige), Michaël Delange (historicus), Ignace Gryspeerd (psycholoog), Vera Nys (historica) en Robrecht Stock (voorheen tewerkgesteld in de jeugdinstelling Ruiselede) leverden een bijdrage. P. Vandepitte (historicus) verzorgde de eindredactie.

Als kers op de taart wil de redactie een werk afleveren dat voor het publiek toegankelijk is¹⁰. Deze extra doelstelling maakt het er niet eenvoudiger op. Iedereen weet dat een degelijk historisch werk voor een groot publiek niet de evidentie zelve is. We zijn dan ook benieuwd of deze studie zowel de historicus, de heemkundige als de geïnteresseerde kan bekoren.

Realisatie

Inhoudelijk opteerde de redactie dit werk in twee grote delen op te delen. Het eerste deel behandelt in 60 pagina's de ontginningsgeschiedenis van de site en de architectuur van het gebouwencomplex. R. De Brabandere bespreekt in zijn ontginningsgeschiedenis de omgeving waarin de gemeenschapsinstelling gelegen is, nl. het 'Bulskampveld', het Sint-Pietersveld, twee natuureservaten en het radio maritiem zendstation. V. Nys pluis de geschiedenis en evolutie van de gebouwen uit.

Het tweede luik behandelt in 80 pagina's de eigenlijke institutionele geschiedenis en valt uiteen in drie hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk brengt Michaël Delange de evolutie van de instelling van 1849 tot 1965. Hij onderscheidt daarin vier verschillende fases: het ontstaan (1849 tot 1866) en de evolutie (1866 tot 1891) van de hervormingsschool, de reorganisatie van een hervormingsschool tot een rijksweldadigheidsschool (1891 tot 1912) en later tot een rijksopvoedingsgesticht (1912 tot 1965). In het tweede hoofdstuk bespreekt Robrecht Stock de geschiedenis van de jeugd-delinquent, de figuur Ducpétiaux, zijn gedachtegoed en de geboorte van de jeugdinstellingen. Verder brengt hij de zoektocht naar een vesti-

10 *Ibid.*

gingsplaats voor een jeugdinstelling te berde. Tot slot licht hij het leven binnen de instelling toe. Stocks omzwervingen hebben betrekking op de jaren 1849-1925. In een derde hoofdstuk licht Ignace Gryspeerdt de evolutie van de instelling van 1965 tot 1999 toe. Hij stipt ten eerste het belang van het jaar 1965 als keerpunt aan. Daarna behandelt hij de markantste veranderingen in de periodes 1980 tot 1990 en 1990 tot 1999.

Vormelijk slaagde men er in een fraai boek te brengen. De kافت en lay-out zijn zeer verzorgd, ogen mooi en de teksten lezen vlot. De auteurs bieden de lezer mooie illustraties aan waaronder plattegronden, tekeningen en foto's, die de tekst versterken. R. Vanlandschoot haalt terecht aan dat een aantal unieke foto's, kaarten en plattegronden de historische waarde van dit werk verhoogt¹¹. Vormelijk is deze publicatie een ware streling voor het oog!

Toch dringen zich in dit werk storende elementen op waarop we dieper willen ingaan. Inhoudelijk zitten we gewrongen met twee zaken. Enerzijds hebben we onze bedenkingen bij wat deze 'instellingenstudie' geworden is. Anderzijds willen we reageren op de manier waarop de instelling in het Belgische en Vlaamse landschap geplaatst wordt. Voorts stellen we ons ook vragen bij de uitwerking van de vooropgestelde methodologische werkwijze.

Inhoud

Instellingenstudie?

Hoewel de centrale vraag een antwoord zoekt op het reilen en zeilen van de instelling, wordt in de publicatie buitenproportioneel aandacht besteed aan de ontginningsgeschiedenis. Debrabandere kadert de site zowel in ruimte als in tijd te ruim. Wat bedoelen we daarmee?

Ruimtelijk zet de auteur de geschiedenis van het Bulskampveld, d.i. de regio Brugge-Torhout-Aalter uiteen om vervolgens het Sint-Pietersveld, de site waar de jeugdinstelling ligt, grondig uit te spitten. Daarenboven besteedt de auteur ruim aandacht aan twee natuurreervaten. Het is ons ook niet duidelijk waarom hij in het hoofdstuk 'ontginningsgeschiedenis' het radio maritiem zendstation bespreekt. Dit zendstation heeft evenmin iets te maken met de ontginningsge-

11 *Op.cit.* p. 11.

schiedenis als met het 150-jarig bestaan van de instelling. In een institutionele studie mag en kan de bestudeerde instelling ruimer gekaderd worden, maar alleen als de auteur ook de invloed die de omgeving op de activiteiten en de organisatie van de instelling uitoefende, aanstipt. We stellen vast dat enkele van zijn collega's daar beter in slaagden¹².

Ten tweede stellen we ons de vraag hoever men mag afdalen in de tijd om een hedendaags fenomeen, de Gemeenschapsinstelling, te duiden. De Britse historicus Barraclough meent dat: *Contemporary history begins when the problems which are actual in the world today first take visible shape*¹³.

Ons inziens is het niet te verantwoorden dat de studie van een instelling die 150 jaar oud is, aanvangt in het Pleistoceen. Wij durven stellen dat het fenomeen 'jeugddelinquentie' zich toen nog niet manifesteerde¹⁴. Wij sluiten niet uit dat de auteur de stelling van Barraclough ruimer interpreteerde zoals G. Castryck dit ook pleegde te doen. Castryck stelt dat de onderzoeker bij de studie naar een hedendaags fenomeen zelfs tot voor het punt waarop het actuele probleem zichtbaar wordt mag afdalen in de tijd. In dit geval dient het exposé naar vandaag toe wel te verfijnen en mag dat verre verleden alleen dan behandeld worden, wanneer het relevant is voor de verklaring van het hedendaagse fenomeen. Dit betekent dat de eigentijd gedetailleerder besproken moet worden dan het verleden en dat een continue samenhang in het betoog moet zitten¹⁵. Wanneer we deze these toetsen stellen we vast dat het ook hier spaak loopt. I. Gryspeerdt, die de eigen tijd bestudeert, schrijft slechts de helft van het aantal pagina's die R. De Brabandere neerpent. Samenhang tussen de delen 'Pleistoceen' en 'Gemeenschapsinstelling Bijzondere Jeugdbijstand' kunnen we evenmin ontwaren.

Voorts durven we ons de vraag stellen of de specifieke bodemgesteldheid en vegetatie van de streek wel een verklaring biedt voor de

12 *Op.cit.* p. 8, 104.

13 G. BARRACLOUGH. *An introduction to contemporary history*, London. 1990. p. 20.

14 R. Stock meent dan weer de eerste vormen van jeugddelinquentie terug te kunnen brengen tot de eerste christenen. P. VANDEPITTE. (red.). *op.cit.* p. 99.

15 G. CASTRYCK. *Ha Tiqwah. De houding van de Joodse pers in België tegenover de staat Israël, 1965-1980*. Gent. Universiteit Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling). 1997. p. 15.

vestiging van de jeugdinstelling te Ruiselede. Stond er niet bij toeval een suikerfabriek leeg die de inplanting van de instelling bewerkstelligde? We vermoeden dat de overheid geen minuut zou gearzeld hebben om de jeugdinstelling in een andere leegstaande en meer geschikte fabriek of kazerne onder te brengen indien de mogelijkheid zich aangeboden had.

R. Debrabandere is er ons inziens niet in geslaagd de lezer te overtuigen van het belang van een ontginningsgeschiedenis in een instellingenstudie en heeft ze ook niet goed in het geheel geïntegreerd. En dit is jammer, want het is juist in deze studie dat men voor een multidisciplinaire aanpak pleit.

Een 'stukje' Vlaanderen

Tevens willen we reageren op de uitspraken van L. Martens, voormalig minster van Cultuur, die het voorwoord verzorgt. Hij brengt een lofzang aan dit 'stukje' Vlaanderen¹⁶. De Ruiseleedse jeugdinstelling, dit stukje Vlaanderen, functioneert echter niet op zich. Het neemt een plaats in in een gemeenschap. Sinds kort vervult deze jeugdinstelling een opdracht in het kader van de 'Vlaamse' samenleving. De geschiedenis wil echter dat de instelling jarenlang ingeschakeld werd in de werking van de Belgische staat.

Hoewel de auteurs deze nuance wel maken, laten ook zij een steek vallen. Er wordt nergens melding gemaakt van de andere Belgische en Vlaamse jeugdinstellingen. Welke specifieke rol deze verschillende instellingen op zich namen, en welke categorieën delinquenten ze ontvingen, wordt evenmin aangehaald. Daarnaast is het frappant dat het bestaan van het Penitentiair Lanbouwcentrum, dat naast de huidige jeugdinstelling gelegen is, volledig verzwegen wordt. Het is nochtans een gevangenis waarvan de geschiedenis nauw verbonden is met die van de jeugdinstelling. Enkel I. Gryspeerdt verwijst naar het Penitentiair Lanbouwcentrum en stipt aan dat dit een hoogst ingewikkelde problematiek is¹⁷. Dit verklaart mogelijkerwijze de desinteresse van de redactie.

16 P. VANDEPITTE (red.) *Op.cit.* p. 6-7.

17 *Op.cit.* p. 148.

Multidisciplinaire aanpak - geslaagde aanpak?

Bronnen: een ongelukkige keuze?

Een multidisciplinaire aanpak moedigt de onderzoeker aan om het bronnenarsenaal verregaand te exploreren en te exploiteren. Door meerdere invalshoeken in een werk aan bod te laten komen wordt het mogelijk met meerdere soorten en vernieuwende bronnen in contact te treden. De confrontatie van de meest verscheidene bronnen levert veelal verrassende ontdekkingen op en vaak een bevredigend resultaat.

We begrijpen de keuze van het bronnenmateriaal –in de mate dat dat aangegeven werd- in deze ‘multidisciplinaire’ publicatie niet.

Het integreren van plannen en kaarten in de studie is, zoals we reeds aanhaalden, een meesterlijke zet en zeer verhelderend. Maar waarom beperkte Michaël Delange, de auteur die de instelling tijdens de jaren 1849-1965 toelichtte, zich tot het synthetiseren van licenti-aatsverhandelingen en tot het doornemen van o.a. *Recueil des circulaires du Ministère de la Justice*? Met alle respect voor studenten en afgestudeerde historici, maar elke historicus weet toch dat de kwaliteit van de verhandeling varieert van student tot student. Daarenboven is geen enkele geraadpleegde scriptie gebaseerd op authentiek bronnenmateriaal van de instelling. Daarnaast weet elke onderzoeker dat in officiële reeksen als de *Recueil des circulaires* niet alle maatregelen werden opgenomen en dat de theoretische instructies in de praktijk meermaals werden genegeerd. Daarenboven betwijfelen we of M. Delange de *Recueil des circulaires* wel grondig heeft doorgenomen. Het aantal inhoudelijke fouten dat we in de tekst terugvinden is aanzienlijk.

Aan bronnenmateriaal ontbreekt het echter niet! In het *Bulletin van het Bestuur (van de) Strafinrichtingen* vindt de vorser voortreffelijke informatie. En waarom hebben de auteurs het archief van de gemeenschapsinstelling niet geconsulteerd? Het argument dat dit archief niet raadpleegbaar zou zijn, raakt kant noch wal. Een deel van het archief van de instelling was reeds in te kijken in het Rijksarchief te Beveren. Er bestond zelfs een voorlopige inventaris waarop men zich kon baseren. Mocht Beveren voor de West-Vlaamse vorser te ver af gelegen zijn dan kon die gemakkelijk aankloppen bij de G.B.J. ‘De Zande’ zelf. Daar bewaarde men tot kort het resterende archief¹⁸. En

18 Sinds maart 2000 bevindt dit archief zich ook in het Rijksarchief te Beveren.

aangezien de directeur van de bestudeerde jeugdinstantie aan deze publicatie meewerkte, kunnen we ons niet inbeelden dat hij de toegang tot dit archief zou geweigerd hebben.

Tot hiertoe overliepen we de bronnen die de instelling 'van boven' benaderen. Om de studie vanuit het kikvorspectief te bekijken en zo de lokale en regionale geschiedenis in deze publicatie te integreren dient de vorser ten eerste de publicaties op regionaal niveau uit te pluizen. We betwijfelen of daar rustig de tijd voor genomen is.

Naast lokale publicaties kan de vorser op andere manieren vat krijgen op de regionale geschiedenis. De materiële cultuur en mondelinge bronnen kunnen bvb. een nieuwe wind doen waaien¹⁹. Het onderzoeken van materiële cultuur stelt de onderzoeker in de mogelijkheid om het dagdagelijkse leven en de sociale verhoudingen binnen de instelling te bekijken. Het archief van de jeugdinstantie kan ook hier zijn diensten bewijzen. Aan de hand van interviews is het mogelijk hypothesen te staven en vernieuwende elementen aan te brengen. Er leven nog steeds bejaarde opzichters of 'oude jeugdleden' die de jaren 1940 en later meegemaakt hebben. Deze anekdotes zouden een gedetailleerder en pittiger beeld kunnen geven van het leven binnen de instelling. Tevens fleurt het de studie op en leest het vlotter voor een buitenstaander...

En hier begint de redactie een grove flater. Zij gaf aan R. Stock, die de instelling als 'binnenstaander' kende, een vrije tribune. Het is inderdaad een unieke kans om 'een insider' te laten meewerken aan deze publicatie. Maar hem een hoofdstuk terbeschikking stellen is toch wel zeer riskant. R. Stock zelf valt niets te verwijten. Hij geeft grif toe dat hij wat persoonlijke hersenspinsels, die verre van wetenschappelijk zijn, neergeschreven heeft²⁰. Het stoort hem ook niet dat hij reeds besproken feiten nogmaals de revue laat passeren. De persoon E. Ducpétiaux, de verklaring voor de naam 'Sint-Pietersveld', ...komen tot vervelens toe aan bod²¹. En hoewel hij in dit hoofdstuk de jaren 1845-1925 toelichtte, vermoeden we dat hij meermaals zijn

19 B. DE WEVER. Mondelinge geschiedenis. p. 51-78. In: J. Art. *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente. deel 1*. Gent. Centrum voor geschiedenis Universiteit Gent - Stichting Mens en Cultuur. 1993.

20 P. VANDEPITTE. (red.). *op.cit.* p. 138.

21 Bvb. *op.cit.* p. 76-77 en 100-103 en p. 76-77 en p. 64-65.

eigen ervaringen op de door hem bestudeerde periode projecteerde²². Het was veel verstandiger geweest indien de redactie R. Stock uitvoerig geïnterviewd had en deze resultaten in de studie verwerkt had²³.

Ig. Gryspeerdt, psycholoog en huidig directeur van de instelling, slaagde als 'insider' wel in zijn opzet. Hij deed de jongste 35 jaar - de moeilijkste jaren nota bene - uit de doeken en schreef het meest ruimdenkende, het intelligentste en volledigste stukje instellingenstudie neer. Hij was overigens de enige die er openlijk voor uitkwam dat hij het geen gemakkelijke opdracht vond om dit hoofdstuk te schrijven. Daarenboven durft hij toegeven dat hij zijn hoofdstuk door meerderen heeft laten nalezen. Het resultaat mag er dan ook zijn! Het is enkel jammer dat ook hij zeer vaag vermeldt waar hij de mosterd vandaan haalde. En zo belanden we bij het volgende knelpunt.

Voetnoten en bibliografie

De auteurs maakten, zoals dat in een historisch werk hoort, gebruik van een voetnotenapparaat. Dit apparaat werd echter aangewend om 'weetjes' te fulmineren. Bronverwijzingen vinden we nauwelijks terug. Het is best mogelijk dat de redactie het belang van een voetnotenapparaat en een degelijke bronverwijzing niet inzag, aangezien dit werk voor het 'publiek' bestemd is. De historicus blijft echter op zijn honger zitten...en dit werk is ook voor hem of haar geschreven. Door het gebruik van een degelijk eindnotenapparaat zou dit gemor verholpen zijn. Eindnoten storen het 'publiek' minder dan voetnoten en de historicus komt toch aan zijn trekken.

Om toch een vaag idee te hebben welke publicaties en bronnen aan de basis van dit werk lagen raadpleegden we de bibliografie. Het is een selectieve bibliografie die werd samengesteld door Romain Vanlandschoot, de auteur van de inleiding. Waarom hij opteerde voor een selectieve bibliografie is onduidelijk. Stond hij onder druk van de uitgeverij? Hadden de auteurs te veel of te weinig bronnen en publicaties geraadpleegd? Het blijft een open vraag... En waarom deze selectieve bibliografie opgeluisterd wordt met de bijdragen die de zes auteurs in dit werk leverden is eveneens onduidelijk en hoogst ongebruikelijk.

22 Bvb. verklaring van het dialect 't gesticht. *op.cit.* p. 105-106.

23 Zie de theorie in B. DE WEVER. *op.cit.*

Een wetenschappelijke studie?

Verdient deze studie de stempel 'wetenschappelijk werk', zoals gepretendeerd wordt²⁴? Ook hier willen we enkele bemerkingen kwijt. Een wetenschappelijk werk wordt normaliter afgerond met een algemeen besluit. Dit algemeen besluit is in dit werk niet aanwezig. Daarnaast voegden slechts drie van de vijf auteurs een 'tussenbesluit' aan hun hoofdstuk toe. De lezer die algemene tendensen, grote lijnen en een blik op de toekomst en slotbedenkingen verwacht zal, teleurgesteld dit boek aan de kant leggen. Het is duidelijk dat het team niet of nauwelijks samenwerkte en zichzelf nauwelijks bijstuurde. Ieder schreef zijn ding, zonder oog te hebben voor de materie van de collega-schrijver, laat staan dat er rekening mee gehouden werd. We noteerden tal van overlappingsen die storend overkwamen en vermeden konden worden indien de samenwerking tussen de verschillende auteurs vlotter verlopen was²⁵.

Besluit

De opzet van dit werk is spitsvondig, uitdagend en vernieuwend. Voor de eerste maal wil men de geschiedenis van een instelling schrijven waarbij men ruim aandacht schenkt aan de omgeving, de gebouwen, de jeugd, het bestuur, enz. Na lezing van deze publicatie blijft echter niets overeenind van de mooie beloftes die bij aanvang gemaakt werden. Zo ambitieus de opzet van dit project was, zo minimaal is de invulling ervan. De drieledige opzet die de redactie naar voor schoof, verdwijnt helemaal in het niets.

Allereerst stelden we vast dat deze instellingenstudie geen evenwicht vindt tussen de aandelen 'instelling' en 'omgeving'. Daarnaast weet de redactie geen blijf met het feit dat de instelling jarenlang in een Belgisch kader functioneerde en sinds kort 'Vlaams' geworden is. Een geslaagd huwelijk tussen heemkunde, regionale geschiedschrijving en historiografie kunnen we dit werk ook niet noemen. Een degelijke bronnenprospectie werd duidelijk niet nodig geacht. Men wekt zelfs de indruk dat dit overbodig was. Zonder visie heeft men hier en daar gegevens over de jeugdinstelling bij elkaar gesprokkeld zonder na te gaan wat het belang van deze bronnen is en er een kri-

24 P. VANDEPITTE. (red.), *op.cit.* p. 8-11.

25 Bvb. *op.cit.* p.76-77 en 100-103 (de persoon Ducpétiaux) en p. 76-77 en p. 64-65 (nieuwe technische snufjes in de instelling).

tische houding tegenover aan te nemen. Daarnaast is de bronverwijzing zeer schamel en ergerlijk voor de geschiedenis­liefhebber. Tevens worden tal van inhoudelijke overlappingsen en ergerlijke herhalingen aan de lezer opgedrongen. Uit dit alles blijkt dat de verschillende auteurs niet of nauwelijks met elkaar overlegd hebben en dat de studie niet werd bijgestuurd op het ogenblik dat dit mogelijk was. De eindredacteur heeft ons inziens meerdere steken laten vallen.

Of dit werk het 'publiek' bereiken en bevredigen zal, is onduidelijk. We weten allemaal dat kwaliteit veelal het onderspit delft indien er genoeg publiciteit rond gemaakt wordt. Tevens stellen we vast dat de kritische geest wel eens durft te verzwakken zodra de lezer iets over 'de eigen streek' voorgeschoteld krijgt...

Toch willen we met een positieve noot eindigen. De opzet van dit werk kan zeer waardevol ingevuld worden. We moedigen dan ook iedereen aan om er effectief werk van te maken. De Ruiseleedse jeugdinstelling en het Sint-Pietersveld zijn meer waard dan dit!

Isabel Rotthier

Kurt RAVYTS en Jos RONDAS, *Het Brugse 1940-1945, deel I : Collaboratie en verzet*, Kortrijk : Uitgeverij Groeninge, 2000. - 664 p. : ill.

In 1985 publiceerde Luc Schepens zijn doctoraatsthesis onder de titel *Brugge Bezet, het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen*, waarin hij een vergelijking maakte tussen de bezettingsjaren 1914-1918 en 1940-1944. Hij ging hierbij op een aantal punten uitgebreid in, op andere slechts in geringe mate. Eén daarvan was de collaboratie waaraan hij maar enkele bladzijden wijdde. Het terrein was dus nog in ruime mate onontgonnen en met hun boek hebben Ravyts en Rondas, voor wat Brugge en omstreken betreft, pionierswerk verricht.

Weliswaar is het werk eerder ongelijk van inhoud. In een eerste deel (135 blz.) wordt, in grote mate buiten de context van wat de titel aankondigt, aandacht besteed aan de gemeente Sint-Kruis, (lang) vóór en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Tussendoor wordt ook over de politieke en socio-culturele situatie in Brugge tijdens het Interbellum gehandeld, voornamelijk op basis van enkele min of meer recente licentiaatthesissen. Dit deel heeft duidelijk geleden onder het dubbele auteurschap. Wat er staat over de geschiedenis van het Maleveld, zou wellicht beter opgenomen zijn in het aangekondigde vierde deel van hun werk, dat zal gewijd zijn aan het interneringskamp in Sint-Kruis. Van de 180 blz. waarin foto's en documenten worden weergegeven, hebben méér dan 150 betrekking op dit eerste deel, wat het geheel onevenwichtig maakt. Het derde deel, gewijd aan het verzet, beslaat amper twintig bladzijden, en bevat eigenlijk niets nieuw, na de publicaties die al eerder aan dit thema in Brugge werden gewijd.

Het zou ongetwijfeld een krachtiger boek zijn geworden, hadden de auteurs zich beperkt tot wat ze over de collaboratie schreven. Dit gedeelte is immers boeiend en vernieuwend. De verschillende vormen van collaboratie en van collaborerende organisaties worden er systematisch en verhelderend in behandeld. Men hoeft het slechts met het Brugge Bezet van Luc Schepens te vergelijken, om vast te stellen wat een massa aan gegevens werden verwerkt. De auteurs hebben hierbij niet gearzeld het pad van de algemeenheden te verlaten, door telkens naam, toenaam en activiteiten te vermelden van velen die in de collaboratie verwickeld waren. Méér dan een halve eeuw na de gebeurtenissen is dit een verdedigbare optie. Hoe kan men immers de geschiedenis van die bewogen tijd duidelijk maken, als men de acteurs in de anonimiteit laat? Nu ongeveer alle betrokkenen overleden zijn, en een behoorlijke tijd is verstreken, kon hiertegen geen fundamenteel bezwaar meer bestaan.

Het is de totaliteit aan gegevens, aan gebeurtenissen en aan namen die een levendig beeld oproept van wat die oorlogsjaren wel waren en hoe zich dit deel van de bevolking gedroeg dat in de collaboratie stapte. In de voorbije decennia heeft men, in publicaties over de collaboratie, nogal de nadruk gelegd op de naoorlogse repressie en op de uitwassen ervan, waarbij de collaborateurs in algemene zin als idealisten werden voorgesteld en als slachtoffers van een partijdige en

onrechtvaardige rechtspraak. Dat zich idealisten onder de collaborateurs bevonden, valt niet te betwijfelen. Dat er “klein grut” nutteloos en te zwaar werd aangepakt na de oorlog, al evenmin.

De lezing van het boek toont evenwel aan dat de meesten onder hen met open ogen in de collaboratie stapten, niet zozeer omwille van hun Vlaams idealisme, maar, zoals Bruno De Wever duidelijk heeft aangetoond, omdat ze al vóór de oorlog de fascistische en Duitsgezinde richting waren ingeslagen¹. De auteurs tonen aan dat ook in Brugge nogal wat mannen en vrouwen zich zodanig lieten meeslepen, dat naarmate de oorlog vorderde ze steeds dieper in de collaboratie verstrengeld geraakten. Een voorbeeld hiervan is de Rex-militant, die in 1940 of 41 nog kon afhaken, maar niettemin aansloot bij het VNV, kort daarop bij de DeVlag, om weldra te werken voor de Abwehr, te verklikken en zelfs mee te werken aan nachtelijke razzia's op vermeende weerstanders. Een waarachtige “descente aux enfers”, waarbij een achtenswaardig man stapsgewijs een boef werd. Men kan hierbij besluiten dat, ook al waren de uitgesproken straffen aanvankelijk zeer zwaar, de werkelijk in de gevangenis doorgebrachte tijd, gelet op de motieven tot veroordeling, in de meeste gevallen nogal meeviel.

Deze geschiedenis mag en moet verteld worden en ook al is het laatste woord hierover niet gezegd, is het duidelijk dat het boek van Ravyts en Rondas, voor wat Brugge en omstreken betreft, een aanzienlijke bijdrage levert en voor nieuwe generaties stof biedt tot betere kennis over en appreciatie van dit “verdrongen verleden”.

Hier en daar hebben de auteurs zich wat vergaloppeerd. Een dispuut ontstond rond de paragraaf waarin ze insinueerden dat ook erburgemeester Pierre Vandamme bereid zou zijn geweest zich in 1941 in de collaboratie te begeven, door zich als kandidaat-burgemeester voor te stellen en hiervoor de steun van Rex Vlaanderen te vragen. We hebben aangetoond dat dit een onjuiste conclusie was uit een onvoldoende bewijskrachtig gegeven² en de auteurs hebben dit rui-

1 B. DE WEVER, *Van wierook tot gaslucht. De beeldvorming over de Vlaams-nationalistische collaboratie tijdens de Tweede wereldoorlog in de Vlaamse historiografie*, in: *Docendo discimus, Liber amicorum Romain Van Eenoo*, Gent, 1999, blz. 604-614.

2 Brugsch Handelsblad van 22 december 2000, “Een erg vermetele bewering”.

terlijk toegegeven en er zich voor verontschuldigd³.

Hoewel het boek de algemene indruk geeft goed gedocumenteerd te zijn, is het jammer dat de bronnen niet duidelijker werden aangegeven. De vaak voorkomende referentie "privé-archief van de auteur", betekent dat hij over fotokopieën beschikt. Het aanduiden van de vindplaats van het origineel, zou voor belangstellenden en voor aanvullende geschiedschrijving natuurlijk nuttiger zijn. Anderzijds zou in een boek waar massaal namen worden genoemd, een personenregister geen overbodige luxe betekenen. Hopelijk wordt dit op het einde van de aangekondigde volgende delen goedgemaakt.

Andries Van den Abeele

3 Brugsch Handelsblad van 22 december 2000, *Het interpretatierecht van de auteur...* en vooral De Streekkrant van 9 januari 2001, *Pierre Vandamme niet in opspraak!*

PERSONALIA

Nieuw bestuurslid. - In 2000 is Kurt Priem (°1963) tot het bestuur van het Genootschap toegetreden. Hij is licentiaat in de theologie en in de geschiedenis (KU Leuven), met verhandelingen, resp. over de Brugse clerus ten tijde van Jozef II (prom. Jan Rogiers) en over het religieuze leven in Brugge in het eerste decennium van het Frans bewind (prom. Michel Cloet). Als nr. 9 in de reeks Vlaamse Historische Studies publiceerde hij in 1996 "God of de keizer ? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)". K. Priem is verbonden aan het Grootseminarie te Brugge als docent en als archivaris; hij is tevens conservator van het Bisschoppelijk Archief.

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Licentiaatsverhandelingen Geschiedenis betreffende het oude graafschap Vlaanderen en de provincie Oost- en West-Vlaanderen

Universiteit Gent (2000)

ADRIAENSSENS Annik, *'Bethune & fils': linnenhandel Kortrijk 1735-1856. Voorbereidend onderzoek van het handelsarchief, bewaard op het kasteel de Bethune te Marke.* (C. Vandenbroeke).

BACKS Jeroen, *Mortaliteitsonderzoek van Gent tijdens de 2e helft 19e eeuw - 1e helft 20e eeuw. Opmaak van een sociale differentiatie voor de dood.* (C. Vandenbroeke).

BAELE Christophe, *Lovendegem: een socio-economische evolutie (begin 14e - medio 19e eeuw). Onroerend goed in beweging op het Vlaamse platteland.* (C. Vandenbroeke).

BEAURAIN Yves, *Het klooster van Boudelo in de zeventiende en de achttiende eeuw in het Land van Waas. Visualisatie grondbezit en relicten. Evolutie pachtprizen en inkomsten.* (E. Thoen).

- BLOCKEEL Caroline, *Bijdrage tot een gezinssociologische studie ten zuidoosten van Gent op het einde van de 18e eeuw*. (C. Vandenbroeke).
- BOSSUYT Frederik, *'Vlaanderen hernieuwen in Christus'. De katholieke studentenactie in West-Vlaanderen en de Tweede Wereldoorlog*. (J. Art).
- BOTERBERGH Tom, *Burgers, boeren en soldaten. Militaire lasten in de twee steden en het Land van Aalst, 1621-1648*. (R. Vermeir).
- BOUDIA Yasmina, *Mortaliteit en Pest in het kwartier van Gent. Testregio: de kasselrij Kortrijk, de Oudburg en de stad Gent (ca. 1350-1500)*. (E. Thoen).
- CAROEN Johan, *De doodstraf in Oost-Vlaanderen (1811-1914)*. (J. Art).
- CAUWELS Jeroen, *De naoorlogse smokkel aan de Belgisch-Nederlandse grens, in de regio van het Meetjesland, 1945-1970*. (L. François).
- CHAVATTE Katrien, *Armoede en bedelarij in Oudenaarde. Achttiende eeuw*. (H. Soly).
- D'HOORE Baudouin, *De familie Le Bailly, studie van een ambts-adellijke familie in de 18e eeuw, 1718-1807*. (H. Soly).
- DE BOECK Hans, *De criminaliteit te Nieuwpoort en Oostende in de 17e eeuw (met aandacht voor het sociale aspect en de mentaliteit)*. (J. Everaert).
- DE BOLLE Stijn, *Een studie over de bedrijfspacht in het Meetjesland, 1351-1940*. (C. Vandenbroeke).
- DE COCKER Frederik, *Textielindustrie in Eeklo (1794-1914)*. (E. Vanhaute).
- DE CONINCK Birger, *Kanegem (1647-1797). Een historisch-demografische studie van een West-Vlaamse plattelandsgemeenschap*. (C. Vandenbroeke).
- DE ROOCK Inge, *De Aalsterse magistraat van 1621 tot 1648*. (H. Soly).
- DE RYCKE Karl, *Armenzorg aan de poorten van de Sint-Salvatorsabdij te Ename. Een socio-economische studie in het Oudenaardse van de 15e en 16e eeuw*. (L. Milis).
- DEHAECK Sigrid, *Voedselconsumptie te Brugge in de Middeleeuwen. Casestudy: het Sint-Janshospitaal en het hospitaal van de Potterie (1280-1440)*. (E. Thoen).

- DELAMEILLEURE Frédéric, *Tracé, aanleg, financieel beheer en economische betekenis van de steenweg Brugge – Menen, 1737-1765*. (E. Thoen).
- DEMEYERE Petra, *Analyse en situering van het verzet in de stad Kortrijk, 1940-1944*. (B. De Wever).
- DILLEN Katleen, *Migranten en migratiebewegingen in het arrondissement Gent tijdens de tweede helft van de 19e eeuw. Casus: de emigratie naar de Noord-Franse textielstad Armentières*. (E. Vanhaute).
- GABRIËL Hans, *Evolutie van het boekenaanbod in Brugge (15e – 19e eeuw) op basis van veilingcatalogi*. (C. Vandenbroeke).
- HEIRBAUT An, *Het lompverwerkend bedrijf P. F. De Nayer te Lebbeke: een wisselwerking tussen een kunstwolfabriek en zijn omgeving (1850-1963). Een industrieel-archeologische bijdrage*. (E. Vanhaute).
- HEIRMAN Mieke, *Onzichtbare slachtoffers. Een micro-onderzoek naar kindermoord in de 19e eeuw in Oost-Vlaanderen op basis van assisendossiers*. (G. Deneckere).
- HOSTEN Frank, *Sociale heropbouw van Ieper na de Eerste Wereldoorlog. Casus Rijselstraat 1914-1930*. (E. Vanhaute).
- HUYS Nele, *Trouwen in Lebbeke (1700-1900). Een nuptialiteitsstudie van een Oostvlaamse plattelandsgemeente*. (C. Vandenbroeke).
- LAGROU Klaas, *Damme, 1600-1900. De havenstad wordt een polderdorp*. (C. Vandenbroeke).
- LAMBRECHT Katrien, *De nuptialiteit van Destelbergen, 1800-1950*. (C. Vandenbroeke).
- LUST Nele, *Historisch geografische studie te Houtave 1550-1850. Een onderzoek op basis van ommelopers en kaartmateriaal van de Blankenbergse Watering*. (E. Thoen).
- MAES Rhanie, *De misdadigers in het Land van Waas in de tweede helft van de achttiende eeuw op grond van de criminele sententies van het leenhof*. (H. Soly).
- ROELKENS Jan, *Het verloren goed. Oosterzele, landschap en toponymie van de 7e tot de 17e eeuw*. (E. Thoen).
- ROETS Lieve, *Het Gentse brouwersambacht en de brouwnijverheid in de zeventiende en de achttiende eeuw*. (H. Soly).
- ROGGE Wendy, *De 'ledichgangers' van Oudenaarde. Een onderzoek naar de politieke elite van Oudenaarde tijdens de Bourgondische periode (1453-1500)*. (M. Boone).

- SCHEPENS Thomas, *Georganiseerde misdaad in Zuidoost-Vlaanderen, 1831-1867*. (G. Deneckere).
- STEVENS Wouter, *De kiezerslijst van 1845 in Gent, een methodologisch onderzoek*. (E. Vanhaute).
- STRUBBE Elke, *De magsiraat van het Schependom Roeselare, 1578-1626*. (H. Soly).
- TIELS Kathelijne, *Weeskinderen in Sint-Niklaas in de achttiende eeuw*. (H. Soly).
- TIMMERMAN Hilde, *Vrouwen uit Izegem getroffen door de repressie na de Tweede Wereldoorlog. Een case-study in genderperspectief*. (G. Deneckere).
- TIMMERMAN Jorg, *Brugse haveninfrastructuur in de 18e eeuw (1700-1790)*. (J. Everaert).
- VAN DAMME Inge, *Jeugdcriminaliteit te Gent, 1750-1784*. (H. Soly).
- VAN DE CAPPELLE Sarah, *Een Brugs kantje: de Brugse kantwerkers, 1875-1910*. (E. Vanhaute).
- VAN DER MEIREN Kaatje, *Transport in Oudenaarde in de achttiende eeuw*. (H. Soly).
- VAN DER MYNSBRUGGE Kris, *De pamflettenoorlog rond de Oostendse Compagnie*. (J. Everaert).
- VAN MAELZAKE Bart, *De domaniale organisatie van het Onze-Lieve-Vrouwehospitaal van Oudenaarde (1202-1572). Goederenverwerving, goederenbeheer en pachtpolitiek*. (E. Thoen).
- VAN NIEUWENHUYSE Liesbet, *Verzet of integratie? De politiek van de Franse administratieve overheden met betrekking tot de volkscultuur in het Leiedepartement tussen 1795 en 1814*. (L. François).
- VANDENBROUCKE Martijn, *De familie de Bersacques: landmeters in de kasselrij Kortrijk, 17e – 18e eeuw*. (E. Thoen).
- VANDERHAEGHE Elke, *Gentse huwelijkscontracten, einde achttiende – begin negentiende eeuw*. (C. Vandenbroeke).
- VANDEVELDE Daan, *De middeleeuwse administratie van Gent: een diplomatische en paleografische studie van de stedelijke akten (1178-1350)*. (Th. de Hemptinne).
- VANHOUTTE Valerie, *Het ambacht van de zilversmeden te Kortrijk in de tweede helft van de 18e eeuw*. (H. Soly).

- VANHOYE Katia, *De fecunditeit in Vlaanderen: een synthese en overzicht van het voortplantingspatroon, 1650-1950*. (C. Vandenbroeke).
- VERBEKE Thomas, *De Duivensport: ontstaansgeschiedenis en analyse van de wedvluchten tijdens het interbellum*. (L. François).
- VERFAILLIE Anneleen, *Bioscopen en exploitatievergunningen: Aalst, Geraardsbergen en Oudenaarde*. (B. De Wever).
- VERGAUWEN David, *Contra Decentiam Ordinis Sacerdotalis: Priesterlijk falen in de vijftiende-eeuwse bisdommen Doornik en Kamerijk*. (M. Van Melkebeek).
- VERHAEGHE Chris, *De benoeming van de voorzitters en raadsheren van de Raad van Vlaanderen (1598-1633)*. (R. Vermeir).
- VERMASSEN Hannelore, *De problematisering, conceptualisering en benadering van psychopathologie in de 19e eeuwse psychiatrie van België. Casus: het 'ziekhuis' te Sint-Niklaas*. (G. Deneckere).
- VERSTRAETEN Puck, *Omgaan met oorlog. Onderzoek naar de verwerking van het oorlogsverleden in de Oost-Vlaamse gemeente Stekene*. (B. De Wever).
- VOGELAERS Elisabeth, *Nieuwpoortse kaapvaart in de zeventiende en achttiende eeuw*. (J. Everaert).
- VRIELYNCK Jesse, *De wandkaart van Vlaanderen door Nicolaes Visscher I, 1656. Een blik op het cartografisch landschap in de Lage Landen, 17e eeuw*. (E. Thoen).
- WILLEMS Floris, *Het openbare leven in Gent, 1386-1540*. (M. Boone).
- WOUSSEN Ward, *Historisch-geografische relictkaart van Elene*. (E. Thoen).
- WYSEUR Jeroen, *De familie Utenhove en de Bourgondische staatsvorming (ca. 1384 – ca. 1460)*. (M. Boone).

Luc François

Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, Universiteit Gent

Katholieke Universiteit Leuven (2000)

BEKAERT Ruben, *Bijdrage tot het Kortrijkse ambachtswezen in de middeleeuwen. Het schoenmakers- en vleeshouwersambacht tot ca.1580* (P. Trio)

- BOSSUYT Stijn, *Rijke stinkerds. Editie en analyse van de middeleeuwse grafinscripties te Ieper (1118-1566)* (P. Trio)
- DAVID Dieter, *De Vlaamse Beweging in Roeselare na Wereldoorlog II (1944-1968)* (L. Vos)
- DE SMET Marjan, *'Ter lavenessen mynre zielen'. Middeleeuwse jaargetijdenstichtingen in de Sint-Niklaaskerk te Gent* (P. Trio)
- HEMERYCK Aleid, *Het verleden in Brugge. Een bijdrage tot de geschiedenis van het historisch besef 1870-1914* (J. Tollebeek)
- HUYGHE Ben, *De adellijke familie van Lalaing-Oudenaarde in de Nieuwe Tijd* (L. Duerloo)
- MOREELS Renilde, *Een web van verbaaldraden. Een onderzoek van lokale Ieperse stadskronieken over de middeleeuwse stadsgeschiedenis: historiek, verwantschap en uitgave* (P. Trio)
- PAEPS Rogier, *Voortaan is er geen dood meer voor Gezelle. De cultusvorming van Guido Gezelle in Vlaanderen (1899-1949)* (J. Tollebeek)
- VAN BORTEL Tine, *Chirurgijns, geneeswijzen en gilden; met bijzondere aandacht voor het graafschap Vlaanderen in de achttiende eeuw* (J. Verberckmoes)
- VANDEKERKOVE Dimitri, *Kortrijk als garnizoenstad 1830-1914* (E. Van Ermen)

Zie ook de brochure *Samenvattingen van licentiaatsverhandelingen en proefschriften in 1999 aangeboden in de Studierichting Geschiedenis van de KU Leuven*, Leuven 2000. (Nr. 13 in deze reeks uitgegeven door het departement Geschiedenis en de vereniging Historici Lovanienses). Ook te consulteren via een website van de faculteit Letteren van de KULeuven (<http://millennium.arts.kuleuven.ac.be/geschiedenis/>).

Michel Cloet

West-Vlaamse gemeentearchieven. – Over de toestand van de West-Vlaamse gemeentearchieven publiceerde de Archiefdienst van de Provincie West-Vlaanderen een brochure getiteld : *Uit de vergeethoek. Archiefbeheer en archiefzorg in de West-Vlaamse gemeenten*. Het is een actualisering van de archievenoverzichten die in 1978 en 1988 door de provinciale Dienst voor Cultuur werden gepubliceerd. De gegevens die erin verwerkt zijn werden verzameld aan de hand van een enquê-

te die naar de 64 West-Vlaamse gemeenten werd verzonden.

De nieuwe West-Vlaamse archiefconsulente Isabelle Verheire publiceert de resultaten van het onderzoek, dat werd afgesloten op 1 april 2000.

Als er iets uit deze verzorgde brochure blijkt, dan is het dat de toestand in het laatste decennium enorm is geëvolueerd. In 16 gemeenten is er thans een georganiseerde archiefdienst werkzaam. Het betreft de gemeenten Blankenberge, Brugge, Diksmuide, Ieper, Knokke-Heist, Koksijde, Kortrijk, Menen, Middelkerke, Oostende, Poperinge, Roeselare, Torhout, Veurne, Wervik en Zedelgem. Men stelt ook vast dat de grote en historisch belangrijke steden, die van oudsher al over een archiefdienst beschikken, voornamelijk gericht op het oud archief, nu toch ook de nodige aandacht schenken aan het hedendaags archief en aan de recente administratie bescheiden. Tevens komen in kleine gemeenten initiatieven voor de moderne aanpak van het documenten- en archiefbeheer tot ontwikkeling.

Natuurlijk – zoals provinciaal archivaris Johan Vannieuwenhuysse in zijn beschouwingen terecht opmerkt – staan we daarmee nog ver van het sluitend archiefnet dat wordt nagestreefd. In feite beschikken slechts 25% van de West-Vlaamse gemeentebesturen over een min of meer adequate archiefaanpak, of een aanzet daartoe. Het provinciebestuur blijft zich in elk geval – onder meer door middel van een subsidiepolitiek voor opstartende archieven – verder inzetten om het archiefnet in West-Vlaanderen verder uit te bouwen.

Voor meer inlichtingen over de brochure of voor bestelling kan men zich wenden tot de Archiefdienst Provincie West-Vlaanderen, Koning Leopold III-laan 41, 8200 Sint-Andries. Tel. 050/34.62.77, fax 050/34.90.79, e-mail archiefdienst@west-vlaanderen.be. De brochure omvat 103 blz. en de kostprijs bedraagt 120 BEF (180 BEF verzendingskosten inbegrepen).

André Vandewalle

Keizer Karel geboren te Eeklo? - In Eeklo wist men het reeds in de 1^{9de} eeuw : keizer Karel is daar in 1500 geboren, en niet in Gent. Overtuigende bewijzen werden daarvoor echter niet gegeven. Romano Tondat, sinds jaren bezig met historisch en bouwhistorisch onderzoek in Eeklo en in het Meetjesland, heeft nu eindelijk de docu-

menten samengebracht in een brochure "Keizer Karel te Eeklo geboren", door het stadsbestuur van Eeklo uitgegeven en op 8 juli in het stadhuis aldaar voorgesteld. Opmerkelijk is dat het boekje niet enkel de bijdrage van Tondat bevat, maar ook de tegenargumenten van prof. dr. René Vermeir, evenals de eerder positieve "epiloog" van dr. Johan Decavele, voormalige stadsarchivaris van Gent. Op de voorstelling op 8 juli lichtten de auteurs hun stelling nog eens in het kort toe, waarna o.l.v. prof. dr. Jan Roegiers een geanimeerd debat plaats had.

Waar en wanneer werd keizer Karel geboren? Op 24 februari 1500 in Gent of op 20 februari in Eeklo?

Posten uit de Eeklose stadsrekening 18 februari 1500-30 maart 1501 n.s. (Brussel, ARA, Rekenkamer, nr. 34430) betreffende de betaling i.v.m. een vreugdevuur op 20 februari *als onse gheduchte vrouwe ghelegen was*, een betaling (zonder datum) aan boden die de tijding brachten *dat onse gheduchte vrouwe ende prinsesse ghelegghen was van eenen zone* en betalingen voor zaken die gebeurden op 22 februari (*den xxiiien in sporcle*): voor het maken van een groot vuur, aan klokkenluiders en speellieden, evenals aan overheden en notabelen in het schepenhuis vergaderd verblydende dat onse voornoemde gheduchte vrouwe ghelegen was. Op dezelfde dag heeft de burgemeester uit de stadskas voor 3 pond parisis geld *ghestroyt ende gezaeyt uut blyscopen ende omme de ghedinckenesse vander gheborten van onsen voornoemden jonghen prinche*. Ook op 22 februari komt Jacop de Ketelboetere, ontvinger-generaal van Vlaanderen naar Eeklo. Dat alles gebeurde te Eeklo, enkele dagen vóór 24 februari, de officiële geboortedatum van Karel.

Deze uitgavenposten zijn echter voor Vermeir geen afdoend bewijs. Volgens hem zou de datering xxii februari wel eens een fout kunnen zijn voor xxvi februari en het vreugdevuur op 20 februari had misschien een andere reden. Volgens Vermeir is het op het ARA bewaarde register met de stadsrekening 1500-1501, opgemaakt voor de Rekenkamer van Vlaanderen te Rijsel, eigenlijk een kopie van het register dat de stad zelf bewaarde en opgemaakt werd aan de hand van de bewijsstukken van uitgaven en inkomsten. Dus, een kopie van een kopie ("met alle onzorgvuldigheden die dat met zich meebrengt", p. 22). Decavele merkte echter op dat het ene register niet een kopie van het andere is, maar dat beide evenwaardige gecontroleerde stukken waren, waarvan het ene bewaarde exemplaar zeer zorgvuldig opgemaakt is.

Te Gent woonden Filips de Schone en Johanna van Castilië reeds sinds oktober 1499 in het Prinsenhof – een juridische enclave binnen Gent – waar Filips' ouders Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië in 1477 huwden. Op 8 februari nam de Stad schikkingen voor de feestelijkheden i.v.m. de aanstaande geboorte van het vorstenkind in het Prinsenhof. Uit de Gentse stadsrekeningen citeert Decavele betalingen i.v.m. de geboorte. Een eerste post aan twee personen omdat zij aan de *scepenen brochten de eerste blyde nieuwaere ende tidinghe vanden gheboorte van onsen jonghen prince binnen deser stede gheboren up Sente Matthys avont anno xcix*¹. Een volgende uitgavenpost betreft een betaling voor het maken van een galerie voor de doopstoet *van onsen jonghen prince hertoghe Karel, gheboren binnen dese stede up Sente Matthys avont xcix*.

Dus, geboren op 24 februari (Sint-Matthysavond) in Gent, maar de Eeklose uitgaven dateren van vóór 24 februari ! En Decavele besluit : “De stelling van Romano Tondat, zich baserend op correcte lezing en mijns inziens juiste interpretatie van de Eeklose rekeningen, is op zijn minst plausibel” (p. 31).

De vraag blijft : Wat is er juist gebeurd ? Is de geboorte vroeger gekomen dan verwacht en kon men – bv. van Brugge komend – Gent niet meer tijdig bereiken en is de bevalling onderweg – in Eeklo – gebeurd om daarna zodra het mogelijk was in de wintertijd naar Gent door te reizen ? En daar de geboorte officieel te registreren op een latere datum ?

En ook Devavele blijft met de vraag zitten waarom “Gent 24 februari 1500” als officiële geboorteplaats en –datum geboekstaafd

1 I.v.m. de geboortedatum *up Sente Matthys avont* merkt Decavele (p. 30) op dat het feest van de H. Matthias op 24 februari valt en dat Sint-Matthysavond dan de 23ste zou zijn. “Voorbeelden van avond in de zin van daags tevoren zijn talrijk” schrijven E. Strubbe en L. Voet in *De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden*, p. 12. Nu nog bekend zijn o.a. Kerstavond, Dertienavond, Vastenavond, Paasavond. Maar Strubbe en Voet schrijven op p. 32 ook dat in de Middeleeuwen de feestdag van de H. Matthias in een schrikkeljaar op 25 i.p.v. 24 februari wordt gevierd. Dat blijkt o.m. ook uit de geboortedatum 23 februari 1432 van Jan van Dadizele *sanderdaechs naer Sinte Pietersdach* [22 februari] *ende sdaechs voor Sinte Mathys avent* [24 februari] *twelke maer en gebuert te vier jaren eens, dat es alst scrickeljaer es* (Strubbe en Voet, o.c., p. 32; E. Strubbe, *Tsrickeljaer ghenaeemt trom trom*, in Bickorf, 54, 1953, p. 192-196. 1500 was toen nog een schrikkeljaar.

staat ? Karel zelf heeft verscheidene malen naar zijn Gentse afkomst verwezen en 24 februari bewust “gevierd”, o.m. door de keizerskroning door paus Clemens VIII te Bologna op 24 februari 1530 te laten plaats grijpen ².

Luc Devliegheer

Karel V 1500 – 2000. - De vijfhonderdste verjaardag van de geboortedag van Karel V werd in ons land herdacht met verscheidene tentoonstellingen. De belangrijkste was ongetwijfeld “Carolus” in de Sint-Pietersabdij te Gent, als eerste van een internationale reeks van vier die na Gent te zien was in Bonn, Wenen en Toledo. Karel V – één van de belangrijkste vorsten uit de geschiedenis van Europa – heerste over “een rijk waar de zon nooit onderging”, van de Nederlanden tot in Amerika. Tijdens zijn regeerperiode vonden culturele, religieuze en economische omwentelingen plaats die van blijvend belang zijn geweest.

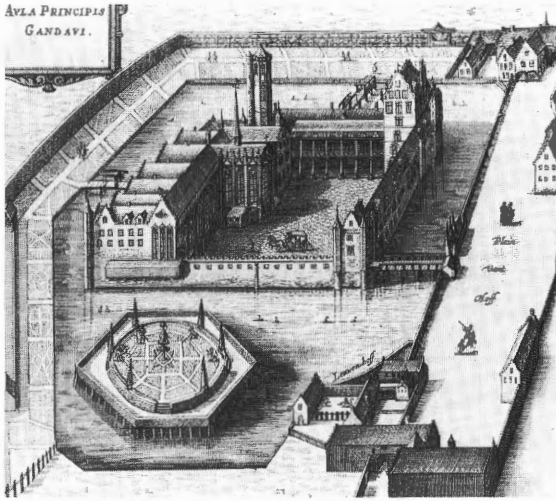
Kleinere tentoonstellingen hebben één of ander aspect uit de omgeving van de keizer belicht. Te Mechelen werden in de prestigieuze tentoonstelling “Los Honores. Vlaamse wandtapijten voor keizer Karel V” de beroemde tapijtenreeks getoond die in 1520 e.v. geweven werd in het atelier van Pieter van Aelst te Brussel. In Leuven was er de tentoonstelling “Wereldwijs. Wetenschappers rond Keizer Karel”. Grote namen als Erasmus, Vesalius, Mercator en Dodoens waren op het appel om te illustreren welke grote wetenschappelijke activiteit had plaats gevonden in de 16de eeuw, in een wereld in beweging. Wetenschap kwam ook aan bod in Antwerpen in “Ziek of gezond ten tijde van keizer Karel. Vesalius en de gezondheidszorg in de 16de eeuw”.

Elke tijd keek met eigen ogen naar Karel V. Het is boeiend om na te gaan hoe in het 19de-eeuwse België opdrachtgevers en kunstenaars de grote keizer zagen. Dat onderwerp behandelde de tentoonstelling “Mise-en-scene. Keizer Karel en de verbeelding van de 19de eeuw” te Gent.

2 De geboorte van don Jeronimo, de latere don Juan van Oostenrijk, zoon van keizer Karel en Barbara Blomberg, te Regensburg op 24 februari 1547, zal wel een toevalstreffer zijn geweest.

Te vermelden is ook dat reeds in 1999 te Leuven was te zien “De schatkamer van Alamire. Muziek en miniaturen uit Keizer Karels tijd (1500 – 1535)”.

Tegenover het rijke aanbod aan tentoonstellingen over kunst, cultuur en wetenschap is het verwonderlijk dat in ons land geen historisch colloquium over Karel V heeft plaats gevonden, zoals er bijv. verscheidene in Spanje plaats grepen.

Het Prinsenhof te Gent, waar Karel V in 1500 werd geboren: toestand in de 17de eeuw (A. Sanderus, *Flandria Illustrata*, 1641)

De herdenking in Spanje van de vijfhonderdste verjaardag van de geboorte van Karel V. - In 1997 besliste de Spaanse regering een vereniging op te richten die de culturele en wetenschappelijke activiteiten zou coördineren die n.a.v. het afsterven van Filips II (1598) en de geboorte van Karel V (1500) beide vorsten en hun activiteiten zouden bestuderen. Deze stichting “Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V” werd voorgezeten door Juan Elorza Guinea. Naast de activiteiten die in 1998 plaats vonden ter herdenking van Filips II en in 1999 i.v.m. de erfenis van beide heersers – zoals de tentoonstelling “*Los Siglos de Oro en los Virreinos de América*” en “*El arte en la corte de los archiduques Alberto e Isabel Clara Eugenia: un reino imaginado*”, gehouden in

Madrid en in México D.F. – vonden in de loop van 2000 talrijke wetenschappelijke congressen, concerten en tentoonstellingen plaats om de geboorte van Karel V in 1500 in Gent te herdenken.

In vergelijking met de activiteiten in 1998, kenden deze van 2000 een grotere en meer gevarieerde weerklank, zowel geografisch als thematisch.

Meer dan gelijk welke andere herdenking heeft de 500ste verjaardag van Karel V in Spanje een ware stortvloed van publicaties teweeggebracht: biografieën, syntheses over het betreffende tijdperk, monografieën over specifieke onderwerpen, heruitgaven van klassieke werken en historische romans. Onder de biografieën blinkt deze uit van prof. Manuel Fernández Álvarez (Salamanca) "*Carlos V, el César y el Hombre*" die met gezag de diverse aspecten van het leven en het werk van de Keizer belicht; hij is eveneens de auteur van een minder omvangrijk werk "*Carlos V: Un hombre para Europa*". Daarnaast zijn te vermelden de biografie door de Franse hispanist Joseph Pérez "*Carlos V*" dat meer de politieke ideeën bestudeert, het werk "*Carlos V y su tiempo*" van de Engelse hispanist John Lynch, dat een tijdsbeeld schetst vanuit een duidelijk Spaans oogpunt en tenslotte de studie van Alfred Kohler (Wenen) "*Carlos V (1500-1558). Una biografía*" dat een nieuw licht werpt op het "Spaans zijn" (de "españolidad") van de Keizer en op zijn rol als voorloper van de Europese eenheid. Onder de Spaanse heruitgaven van klassieke werken over de persoon van Karel V, zijn deze van Brandi, Chabod en Madariaga, de biografie van Philippe Erlanger en bekende werken over specifieke vraagstukken, zoals deze van Maravall ("*Carlos V y el pensamiento político del Renacimiento*"), Kellenbenz ("*Los Fugger en España y Portugal hasta 1560*") of García Simón over de laatste jaren van de Keizer in Yuste.

De vele herdenkingen hebben geleid tot een confrontatie en een vergelijking van de regeringen van Karel en zijn zoon Filips, wat geleid heeft tot de publicatie van o.m. "*Un Imperio en transición: Carlos V, Felipe II y su mundo*" van M. Rodríguez-Salgado, "*Carlos I y Felipe II frente a frente*" van J.A. Vaca de Osma en "*Carlos V y Felipe II*" van F. Braudel. Tenslotte zijn - naast de tentoonstellingscatalogen - onder de meer luxeuitgaven te vermelden "*Carolus V Imperator*" (red. Pedro Navascués), "*Carlos V y su época: arte y cultura*" door J.R. Triadó, "*Carlos V: la imagen del poder en el*

Renacimiento” uitgegeven door Fernando Checa en “*Carlos V y las artes: promoción artística y familia imperial*” van M.J.Redondo en M.A.Zalama.

Van de verschillende initiatieven ter herdenking van Karel V, is het internationaal project “*Carolus*” wel het belangrijkste. Spectaculair was de rondreizende tentoonstelling met vaste en wisselende kunstwerken langs vier steden verbonden met het leven van Karel V. Na de eerste tentoonstelling in de Sint-Pietersabdij te Gent, kwamen Bonn en Wenen aan de beurt, om als orgelpunt te eindigen in het gerestaureerde Palacio de Santa Cruz – het oude hospitaal bij het Alcázar – in Toledo, de Spaanse keizerlijke hoofdstad die nog steeds het keizerlijke wapen als stadswapen voert. Deze laatste tentoonstelling werd op 5 oktober door het Spaanse koningspaar geopend in aanwezigheid van verscheidene staatshoofden van landen die eertijds deel uitmaakten van Karels Rijk.

De tentoonstelling te Toledo (commissaris Fernando Checa Cremades, directeur van het Prado), was het koninginnestuk van het project; het bracht 430 kunstwerken samen, waarvan nauwelijks 10 % te zien waren op de tentoonstellingen in de drie andere steden. Het mooie Renaissance-gebouw van Alonso de Covarrubias toonde kwaliteitsvolle werken, afkomstig uit prestigieuze Spaanse en buitenlandse instellingen als daar zijn: het Kunsthistorisches Museum en de Österreichisches Nationalbibliothek te Wenen, het Louvre te Parijs, het Metropolitan Museum te New-York, het Prado en het Patrimonio Nacional. De werken toonden hoe alle kunsten uit de eerste helft van de 16de eeuw - schilderkunst, beeldhouwkunst, tekeningen, tapijten, miniaturen, edelsmeedwerk, numismatiek, prenten, wapenuitrustingen, juwelen...- hebben bijgedragen tot het scheppen van het artistiek beeld van Karel V en tot de verspreiding van zijn keizerlijk imago. Terzelfdertijd werd een selectieve rondgang gemaakt doorheen zijn regering via zijn familie, de landstreken van het Keizerrijk, de strijd tegen Frankrijk, de protestantse vorsten en het Ottomaanse Rijk, zonder de religieuze hervorming te vergeten, of de kunst als instrument van het machtsimago of de wetenschappelijke, economische en technische aspecten. Zowel het keizerlijk portret – vanaf de vroegste in Vlaanderen op last van zijn tante Margareta van Oostenrijk tot aan de laatste door Titiaan en Leoni- als de architectuur en de samenhang met het vertoon van de antieke Romeinse kei-

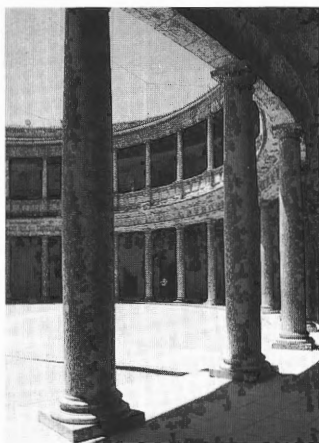
zers - feesten en triomfantelijke intochten, het Romeinse beeld van de keizer in portretten, tapijten en medailles of de nieuwe voorstelling van de moderne oorlog - hadden een afzonderlijke plaats in de tentoonstelling. Dat was ook het geval met de godsdienst en het probleem van de religieuze voorstellingen met de onderscheiden alternatieven voorgesteld vanuit de ideologie van Erasmus, de protestantse reformatie en de katholieke geloofsbelijdenis die Karel V veranderde in "soldaat van Christus", "vorst van de vrede", "verdediger van het geloof" en "christen Hercules". De spectaculaire tentoonstelling eindigde met voorstellingen van de veldslagen die de rondtrekkende vorst vergezelden en met zijn uiteindelijke terugtrekking in Yuste. Kunstenaars als Cranach, Berruguete, Juan de Flandes, Juan de Juni, Machuca, Titiaan, Leoni, Mor, Dürer en van Orley getuigden van de krachtingspanningen die de inrichters – met de enthousiaste hulp van de pers – hadden geleverd om het beeld van de Keizer te herzien en de schittering en de pracht van zijn tijd op Spaanse bodem terug op te roepen.

De viering van de geboorte van Karel V, georganiseerd door de Sociedad Estatal, begon in het Italiaanse Bologna, dit jaar Europese cultuurhoofdstad. In maart werd er een kleine maar suggestieve tentoonstelling geopend "*La imagen triunfal del emperador: la jornada de la coronación imperial de Carlos V y el friso del ayuntamiento de Tarazona*" (commissaris Gonzalo Borrás) in het Real Colegio de San Clemente de los Españoles, in 1365 gesticht door kardinaal Gil de Albornoz. Op de tentoonstelling waren de originele olieverfschilderijen te zien van de Vlaming Juan de la Corte, evenals reproducties van frescos van Italiaanse schilders die de dag van de keizerlijke kroning uitbeeldden, alsook drie series gravures waaronder deze van Hogenberg door Margareta van Oostenrijk besteld en tenslotte reproducties op ware grootte van de prachtige gebeeldhouwde fries (1560), toegeschreven aan Alonso González, die de gevel van het stadhuis van Tarazona versiert. Nadien is deze tentoonstelling in verscheidene Spaanse steden te zien geweest, o.m. te Madrid in de Capilla del Hospicio, nu het Museo Municipal de la Villa.

De eerste van de grote Karel V- tentoonstellingen op Spaanse bodem werd in april geopend in het Hospital Real te Granada, getiteld "*Carlos V, las Armas y las Letras*" (commissaris Fernando Marías en Felipe Pereda). De tentoonstelling wilde de tegenstellingen van de

geboorte van het moderne Westen in het licht stellen en mengde de uitstalling van wapentuig (wapenrustingen, kanonnen, pistolen, haakbussen, zwaarden en helmen veroverd op machtige tegenstanders als de Franse koning Frans I en sultan Soleyman) met boeken uit Karels tijd, samen met de originele plannen door Pedro Machuca van het paleis van Karel V in het Alhambra, met kunstwerken als het beroemde schilderij van Titiaan en het portret van Cosimo I de Medici door Bronzino of het mooie grafbeeld van Garcilosa de la Vega.

Parallel daarmee had in mei in de universiteit van Granada het belangrijke congres plaats over de figuur van de keizer, "*Carlos V, europeísmo y universalidad*", waar men, met de woorden van de coördinator Juan Luis Castellano, de bedoeling had "om de meningen van de onderzoekers te vergelijken en te komen tot de historische waarheid, die vele gemeenplaatsen zou doen verdwijnen, die door de intellectuele luiheid van de onderzoekers bestaan over Karel V". Het congres dat een grote weerklank kreeg in de Spaanse pers, bracht bekende wetenschappers als Manuel Fernández Álvarez, Sir John Elliott of Antonio Domínguez Ortiz samen. Ze onderzochten de machtsgroepen en elites rond Karel V, zijn hoedanigheid als voorloper van de Europese eenheid, het vermeende anachronisme van zijn regering, zijn onverdraagzaamheid tegenover de protestanten en de Castiliaanse opstandelingen ("los comuneros"), de rol van zijn Spaanse bezittingen in het geheel van het keizerrijk, de eenheid en verscheidenheid in het toenmalige Europa.

Binnenkoer van het in 1526 begonnen paleis van Karel V in het Alhambra te Granada

Vóór en na het congres van Granada hadden nog andere wetenschappelijke bijeenkomsten plaats, waaronder het internationaal congres "*De la Unión de Coronas al Imperio de Carlos V*", gehouden in de Universiteit van Barcelona en ingericht door prof. Ernest Belenguer; de Spaans-Nederlandse bijeenkomst van historici in de Grote Raad in Den Haag, geleid door Jan Lechner (Universiteit Leiden) en Carlos Martínez -Shaw van de UNED (Open Universiteit) te Madrid, met medewerking van de professoren García Cárcel, Martínez Millán, Yun en Morales; de Spaans-Oostenrijkse samenkomst "*Karl V. 1500-2000*" o.l.v. Alfred Kohler; en tenslotte het congres "*Carlos V y la quiebra del humanismo político en Europa*" (georganiseerd door José Martínez Millán) in de Universidad Autónoma van Madrid, die de bedoeling had nieuwe wegen te openen in het onderzoek naar een weinig begrepen koning en die in de historiografie van elk land volgens hun eigen voordeel werd behandeld.

Twee kleinere tentoonstellingen mogen niet onvermeld blijven. Ter herdenking van de klassieker "*La Celestina*" van Fernando de Rojas had de tentoonstelling "*El jardín de Melibea*" (commissaris Carmen Añón) in het Monasterio de San Juan te Burgos, de ontwikkeling van de Spaanse letterkunde in het begin van de 16de eeuw tot onderwerp. De tweede tentoonstelling "*Carlos V y la Alhambra*", in het paleis van Karel te Granada, besloot de reeks tentoonstellingen in de tweede helft van 2000 door de Sociedad Estatal ingericht in La Coruña, Sevilla, Pontevedra, Cáceres, Barcelona en Toledo. In La Coruña, de stad waar Karel inscheepte om naar de keizerskroning in Duitsland te gaan en waar de Cortes in 1520 de toelating voor de reis gaven, liep de tentoonstelling "*El arte de la plata y de las joyas en la España de Carlos V*" (commissarissen Fernando Martín en Jesús Sáenz de Miera); men kreeg er een overzicht van het Spaanse zilver- en edelsmeedwerk uit de 16de eeuw, met zijn invloed op andere kunsten en het aannemen van stijlen en invloeden van de Europese en Vlaamse kunst.

In de zalen van het Real Alcázar te Sevilla, waar Karel en Isabel van Portugal hun huwelijk vierden, stelde Alfredo Morales een tentoonstelling samen "*La fiesta en la Europa de Carlos V*". Door middel van afbeeldingen van feesten tijdens het leven van Karel, werd het feest getoond als machtsdecor in de Renaissance en de navolging van

het Karelmodel aan andere Europese hoven. Het feest was een instrument in dienst van de staat en van de monarch; beide gebruikten schilders, musici en beeldhouwers als middel tot communicatie met de maatschappij, die zo de eigen instellingen versterkten. Karel V werd in Sevilla ontvangen als de “Nieuwe Hercules” en in de veldslag tegen Tunis veranderde hij in “El Africano”. In een spectaculaire opstelling door architect Juan Pablo Rodríguez Frade toonde de tentoonstelling schilderijen van Juan de la Corte, jachtwapens, wapenuitrustingen van don Juan de Austria, Vlaamse tapijten, triomfwagens, een banket van Veronese, tekeningen van Vasari, een theater van Vignola, liturgische gewaden en voorwerpen gebruikt in de Inquisitieprocessen, voorafgegaan door de beelden van Karel V en Isabel van Portugal door Pompeo Leoni (voor de eerste maal buiten het Prado getoond).

De stad Pontevedra, met de keizer verbonden door zijn intense maritieme bedrijvigheid in de 16de eeuw, maakte een tentoonstelling “*Carlos V: la náutica y la navegación*” (commissaris José Ignacio González-Aller, ex-directeur van het Museo Naval te Madrid) waarop de originele stukken worden getoond die kenmerkend waren voor het maritieme aspect van de regering van Karel V, met de technieken en de studies die de veldtochten in Europa, de geografische ontdekkingen en de overzeese handel mogelijk maakten. De tentoonstelling vormde een opmerkelijke uitdaging door de schaarste aan iconografische voorstellingen van de zeevaart en door de originaliteit van de getoonde werken, waaronder de schilderijen van Pantoja de la Cruz, de complete reeks tapijten van de Sferen, documenten van Columbus, Magehlaen, Cortés en Pizarro, registers van de gilden van de zeevaarders en van de handel van de Indische vloot..

Cáceres, niet ver van de plaats waar de keizer zich op ’t einde van zijn leven terugtrok, onthaalde in de Iglesia de la Preciosa Sangre, de tentoonstelling “*El linaje del Emperador*” (commissaris Javier Portús) met portretten van de familieleden van Karel V, vanaf de Katholieke Koningen tot de kinderen van Filips II. Deze tentoonstelling gaf een beeld van het dynastieke gevoel dat de keizerlijke politiek stuurde en van het begrip “familie” als belangrijk aspect van de ideologie van deze tijd, innig verbonden met het begrip “monarchia”.

Barcelona stelde het Salón Tinell, de Capilla de Santa Águeda en het archief van de Kroon van Aragón ter beschikking van de ten-

toonstelling "*Cataluña y las Coronas hispanas cuando Carlos V era sólo Carlos I*" (commissaris prof. Joaquín Yarza). Doel was het artistiek landschap voorstellen van de Spaanse koninkrijken onder de hoede van Karel V, de ontwikkeling van de hispano-flamenco stijl en de opname van de Italiaanse Renaissance naargelang de onderscheiden gebieden door middel van de werken van Diego de Siloé, Francisco de Colonia, Bartolomé Ordóñez, Gil Morlanes, Damián Forment, Alonso de Sedano, Pedro Berruguete of Fernando Gallego.

We mogen echter de tentoonstelling "*Carlos V entre dos mundos culturales*" (o.l.v. Isidro Bango) niet vergeten die plaatsvond in het oude Colegio de San Ildefonso in Mexico D.F. die de figuur van Karel V belichtte als mandataris van zijn bezittingen in Amerika, alsmede het contrast in cultuur en ideologie bij de ontmoeting van twee werelden, de Europese en de Amerikaanse.

Tenslotte zijn er naast de artistieke en wetenschappelijke manifestaties talrijke concerten en voorstellingen geweest, o.a. de spectaculaire Brusselse Ommegang op de Plaza Mayor te Madrid en de festiviteiten en dansen op de brug van San Miguel in Toledo bij de opening van de tentoonstelling "Carolus" Er werden vergeten Renaissance partituren teruggevonden, waaronder de muziek van de keizerkroning van Karel V te Bologna (1530), de muzikale hulde van paus Paulus III aan de keizer in 1536, van de uitvaartplechtigheid in Mexico in 1559. Specialisten van Renaissancemuziek traden op in paleizen en kloosters van Toledo, La Coruña, Villaviciosa, Placencia, Yuste, Granada, Sevilla, Oviedo en Madrid en lieten zo de luister van een buitengewoon tijdperk voor de Spaanse kunst en letteren tot leven komen in hun wisselwerking met de voornaamste Europese stromingen, in het bijzonder de Vlaamse, Oostenrijkse en Italiaanse.

Felipe Basabe Lloréns (Universidad Pontificia Comillas, Madrid),
vert. Chris Deweerdt.

Neogotiek in West-Europa (1815 – 1914). - Sinds verscheidene jaren is het KADOC te Leuven het trefpunt geworden van al wie zich met de studie van de neogotiek bezighoudt. Dat bewijst niet enkel de omvangrijke documentatie die in het centrum wordt bewaard, maar ook de tentoonstellingen die men inricht of helpt

samenstellen en uit de gepubliceerde studiewerken. Dat blijkt nu ook weer uit nr.5 in de reeks KADOC-Artes, de in 2000 verschenen handelingen van het colloquium "Gothic Revival. Religion, Architecture and Style in Western Europe, 1815-1914" dat op 7-10 november 1997 in Leuven werd gehouden. Deze "proceedings" werden uitgegeven door Jan De Maeyer en Luc Verpoest die in een lezenswaardige inleiding het opzet toelichten.

De handelingen omvatten twee delen. In het eerste wordt in vijf opstellen de neogotiek behandeld in België, Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland. Het belang van de Sint-Lucas-neogotiek komt verscheidene malen aan bod. In het tweede deel worden de internationale betrekkingen en invloeden behandeld. Verscheidene bekende figuren worden afzonderlijk belicht, zo A. W. Pugin, A.Reichensperger, J. A. Thijm, P.Cuypers, A Martin; ze hebben alle op één of andere manier met ons land te maken gehad. Andere onderwerpen gaan over de Engelse kolonie te Brugge, Vlaamse invloed op de neogotiek in Rijsel en Roubaix, de receptie van de Franse neogotiek in Duitsland, alsmede verscheidene bijdragen over neogotiek in Engeland.

Een uitgebreide bibliografie en een lijst met biografische notities maken van deze handelingen een nuttig werkinstrument. O.i. had een Nederlandstalige samenvatting van elk artikel niet mogen ontbreken.

Het is belangrijk dat men in een studiebundel buiten de eigen grenzen kijkt en zo het belang van de eigen neogotische scheppers en hun producten objectief benadert. In de verzameling bijdragen is het interessant om zien hoe elk land op eigen wijze en met eigen doelstellingen en verantwoording tot de neogotiek is gekomen. Na het laatclassicisme kwam een aarzelende, zoekende en speelse neogotiek tot stand die weldra zou overgaan in een verstarde navolging van middeleeuwse voorbeelden, om tenslotte niet tot iets nieuws te evolueren, maar verkrampd en uitgebloeid aan de kant achter te blijven. Het is merkwaardig hoe dit teruggrijpen naar een oude stijl gebeurde in een eeuw die o.m. op gebied van industrialisering, transport, onderwijs e.d. vernieuwend was. Nostalgie, nationalisme, romantiek, godsdienstzin, onmacht: het zijn elementen uit de geschiedenis die alle een rol hebben gespeeld. Intussen blijft de neogotiek boeien door haar intrigerende geschiedenis en door haar strijdlustige bewonde-

raars en haar even fanatieke tegenstanders, die dikwijls ook een rol in de politiek hebben gespeeld.

L. D.

100 jg. *Biekorf*. - In 2000 liep de honderdste jaargang van het tijdschrift *Biekorf*. In 1889/1890 werd *Biekorf* op de rails gezet op aangeven van Guido Gezelle. 110 jaar en 100 jaargangen later, heeft het blad nog niets van zijn eigenheid en levenskracht ingeboet. De Brugse hoofdbibliotheek werd trouwens naar dit tijdschrift genoemd; de eeuwenoude symboliek van de bijenkorf, met in- en uitlopende mensen, een "zoeten inval" gonzend van bedrijvigheid, ligt voor de hand.

Guido Gezelle had een duidelijke hand in het opstarten van het tijdschrift in 1889/90. Enkele jaren eerder, in 1887 had hij de "Dietsche Biehalle" opgericht, een vereniging voor de studie en ondersteuning van de "Dietsche volkstale". Deze werking wilde niet vloten maar heel wat "Biehallers" vonden elkaar opnieuw in de uitgave van een tijdschrift: "Biekorf" was geboren en in januari 1890 verscheen de eerste aflevering. In de beginfase werd "Biekorf" gedragen door priester-leraars van het Brugse Sint-Lodewijkcollege. Edward van Robaey (1855-1906) was de eerste hoofdredacteur. Van meetaf aan was "Biekorf" een leesblad gericht op taal: gedichten, toneel, vertalingen, taalkunde, toponymie, alles vanuit een uitgesproken Vlaamse inspiratie. Later werd het thematische blikveld verruimd: "Biekorf" brak een lans voor een veelzijdige studie van de volkskunde. Toen in 1907 Lodewijk de Wolf als nieuwe hoofdredacteur aantrad, kreeg de wetenschappelijke geschiedschrijving meer ruimte. Ook Antoon Viaene, de opvolger van De Wolf als hoofdredacteur van 1929-1979, was een historicus. Vanuit de Gezelliaanse inspiratie modelleerde Viaene het tijdschrift tot een eigentijds leer- en leesblad met aandacht voor geschiedenis, archeologie, taalkunde en volkskunde. Viaene zelf was vooral een meester in het kleine werk: originele en korte bijdragen die voluit stem gaven aan zijn eruditie en zijn verbondenheid met de oude Vlaamse taal. Tijdens deze halve eeuw Viaene-bezieling zette de secularisering zich door en vond "Biekorf" zijn weg naar steeds bredere bevolkingsgroepen. Dit is tevens de sleutel tot zijn succes en hoge waardering bij het lezend publiek. Al die jaren bleef "Biekorf" een leer- en leesblad voor alle

verstandige Vlamingen, een ondertitel die honderd jaargangen lang de titelpagina's van het tijdschrift siert.

In de tentoonstelling "Biekorf *honderd*uit. Het verhaal van een leer- en leesblad" in de Brugse Openbare Bibliotheek "Biekorf" (18 sept.-28 okt.) werden de geschiedenis, de belangrijkste figuren en de bijzondere inhoudelijke aandachtspunten van het tijdschrift getoond aan de hand van documenten, foto's en objecten.

Ludo Vandamme

Bulletin KIK. - In 2000 verscheen het 27ste *Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium* (KIK), 1996-1998, dat het vijftigjarig bestaan (1948-1998) herdenkt. Het KIK is in 1948 als Archief en Centraal Laboratorium van de Belgische Musea (ACL) onafhankelijk geworden van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis waar het in 1934 met de benoeming van dr. P. Coremans ontstaan is. Bij de eerste personeelsleden vernoemen we o.m. dr. A. Janssens de Bisthoven en dr. E. Dhanens die resp. op blz. 117-120 en 109-110 hun tijd in het Instituut in herinnering brengen. Verder bevat het *Bulletin* een overzicht van de werking van de verscheidene afdelingen en van het Studiecentrum voor de Vlaamse Primitieven. Te vermelden zijn ook twee bijdragen (p.273-285) over de techniek en de restauratie van de kazuifel van Thomas Becket die de aanleiding vormde voor de tentoonstelling over de Engelse kanselier in de Kortrijkse Groeningeabdij.

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Jaarvergadering in 1999 en 2000. - Op 11 december 1999 hield het Genootschap voor Geschiedenis zijn jaarvergadering in het gastvrije Brugse Stadsarchief. Het woord "jaarvergadering" is eigenlijk onjuist, want de vorige vond plaats op 7 december 1996. Er werd - te - lang gewacht op een gepaste gelegenheid om samen te komen, en uiteindelijk werd het de verschijning van de ~~laat~~tijdige afl. 4 van jg. 1996 met de laatste "Boekenschouw". Hoe het nu verder moet met deze nuttige en veel geconsulteerde bibliografie betreffende de geschiedenis van het vroegere graafschap Vlaanderen en de provincie West-Vlaanderen, is nog niet bekend.

Op de jaarvergadering werden vier nieuwe bestuursleden (Isabelle De Jaegere, Paul Trio, Ludo Vandamme en Johan Van Nieuwenhuysse) voorgesteld en twee overleden leden van het bestuur (Godgaf Dalle en Aquilin Janssens de Bisthoven) herdacht.

De hoofdbrok van de vergadering was de voorstelling van de studie van M. Vandermaesen "De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van Lodewijk II van Nevers (1322-1346)", verschenen als nr. 6 in de reeks *Bronnen en Bijdragen tot de Vlaamse geschiedvorsing*. Over dit boek kunt U meer lezen in de *Handelingen*, jg. 1999, blz. 282-283.

Op 16 december 2000 had de algemene vergadering voor dat jaar plaats, eveneens in het Stadsarchief te Brugge. Uit het welkomstwoord van voorzitter L. Devliegher onthouden we dat het bestuur viermaal is samengekomen: op 14 februari, op 16 mei te Kortrijk (dit n.a.v. de Thomas Becket-tentoonstelling), op 4 september en op 16 december. L.Valcke besprak vervolgens enkele gebeurtenissen uit het voorbije werkjaar, o.m. de perikelen rond de subsidie van de Vlaamse regering.

Prof. R. Van Eenoo was de enthousiaste spreker over Auguste de Maere over wie hij, samen met A. Serlet een biografie schreef (nr.11 in onze reeks *Vlaamse Historische Studies*). Ingeleid door hoofdarchivaris A.Vandewalle, hield dr. P. Stabel (Universiteit Gent) een boeiende uiteenzetting over het wezen van de Duitse Hanze en haar belang voor Brugge. Het was een mooie inleiding op de Hanze-tentoonstelling te Brugge in 2002.

Tot slot schonk ons lid Romano Tondat uit Eeklo de aanwezigen de brochure met zijn argumenten die pleiten voor Eeklo als plaats van de geboorte van Karel V op 20 februari 1500. Nadien werd daarover bij de gelegenheidsbar nog een hartig woordje gewisseld.

Luc Devliegher

Herwaardering van de cisterciënzersite « Ten Duinen » in Koksijde. - Op 22 en 23 september 2000 vond in Koksijde het druk bijgewoond colloquium « De cultuurtoeristische input van cisterciënzersites in West-Europa » plaats. Aan de orde was de de herbestemmingsproblematiek van monastiek patrimonium binnen een cul-

tuurtoeristisch kader. Sprekers uit Vlaanderen, Wallonië en onze buurlanden belichtten de herwaardering vanuit verschillende invalshoeken of vanuit de ervaring van een concrete cisterciënzersite. Deze tweedaagse bijeenkomst ondersteunt het project dat voor het « Abdijmuseum Ten Duinen 1138 » in uitvoering is. Vanzelfsprekend kwam ook deze nieuwe bestemming voor de Duinensite in Koksijde aan bod, toegelicht door Frank Becuwe (Monument in Ontwikkeling), en kon er worden kennis gemaakt de lopende restauraties van de ruïnes en met de nieuwe opgravingen. Het Koksijde project, organisator van dit colloquium, is ook gangmaker van een samenwerkingsverband (charter) tussen cisterciënzersites in Vlaanderen en Nederland.

Nog het Gruuthuse-handschrift. - In de late Middeleeuwen speelde zich in Brugge een boeiend en gevarieerd literair leven af. Een unieke verzameling literaire teksten die daaruit is voortgekomen, bleef bewaard en staat bekend als het Gruuthuse-handschrift. Deze naam verwijst naar Lodewijk van Gruuthuse, de invloedrijke Brugse aristocraat en boekenverzamelaar die het handschrift in zijn bezit had op het einde van de 15de eeuw.

Het Gruuthuse-handschrift bestaat uit drie delen: een omvangrijk liedboek, gebeden en gedichten. Een aantal teksten, zoals het Egidiuslied, zijn onsterfelijk geworden. De gedichten getuigen dan weer van een groot literair meesterschap. Soms is hun functie bekend, zoals die van het gelegenheidsgedicht dat werd voorgedragen op een Driekoningenavond gehouden door het aristocratisch gezelschap van de Witte Beer. Dit gezelschap is vooral bekend als organisator van toernooien.

Een aantal gedichten kan met zekerheid worden toegeschreven aan Jan van Hulst, dichter, kunstenaar en één van de grote promotors van het literair en muzikaal leven in Brugge in het begin van de 15de eeuw. Jan van Hulst legt ook de link naar het Gilde van Onze-Lieve-Vrouw van den Drogen Boom, een broederschap vooral verankerd in de Brugse aristocratie en kunstenaarswereld. De ontegensprekelijke Brugse setting van het Gruuthuse-handschrift blijft hoe dan ook ontelbare vragen oproepen. Forsers buigen zich al eeuwenlang over deze teksten en ontwikkelen nieuwe inzichten en hypothesen. Bekend

is de visie van Klaas Heeroma die enkele hoofdrolspelers in de Gruuthusekring in een driehoeksverhouding plaatste (Jan Moritoen-Margriete-Egidius).

De laatste jaren zette het onderzoek naar de Gruuthuse-teksten en het literaire leven in het laatmiddeleeuwse Brugge grote stappen vooruit. Dat danken we in hoge mate aan dr. Johan Oosterman, als onderzoeker verbonden aan de afdelingen Middeleeuwse Literatuur van de Universiteit Antwerpen en de Universiteit Leiden. Bij het ruime Brugse publiek is hij vooral bekend omwille van zijn kleine publicatie *Is Brugge groot?* (Amsterdam 1996).

Over zijn boeiende speurtocht naar het Gruuthuse-handschrift, de Brugse figuren die hij ermee in verband kan brengen en de Brugse context anno 1400 bracht hij verslag uit in een lezing in de Biekerf-bibliotheek op 14 september. Heel in het bijzonder deelde hij zijn recentste bevindingen mee die betrekking hebben op de opbouw van het handschrift (de codex) waarin de teksten zijn overgeleverd. Hierdoor komt het Gruuthuse-handschrift in een geheel nieuw licht te staan.

Ludo Vandamme

Archief Antoon Viaene in het Stadsarchief Brugge. - De eminente Brugse historicus Antoon Viaene werd geboren in Kortrijk in 1900, zodat onlangs zijn honderdste geboortjaar werd herdacht. Mevrouw Lori Van Biervliet deed dit wel op een originele manier, door het door haar sinds enige tijd bewaarde archief van Viaene aan het Stadsarchief van Brugge te schenken. Na het overlijden van de priester-historicus in 1979 werd het gedurende enige tijd bewaard door de erfgenamen. In 1993 werd daaruit de bekende loterijaffiche voor de Bogardenschool, naar een ontwerp van Pieter Pourbus uit 1574, aan de stad Brugge verkocht voor de Stedelijke Musea. In 1995 kwam het Stadsarchief dan door bemiddeling van mevrouw Van Biervliet in het bezit van de mappen betreffende de Gouden-Boomstoet (met bijhorende dia's) en betreffende de Heilig-Bloedprocessie en het Heilig-Bloedspel. Het resterende archief werd sindsdien door haar geordend en van een inventaris voorzien.

De schenking omvat 951 mappen en 31 fichebakken. De mappen bevatten nota's, documentatie, foto's, correspondentie, drukproeven

en drukwerk betreffende de onderwerpen waarmee Viaene zich inliet. De nota's zijn meestal materiaal dat hij bijeengebracht had voor bijdragen in Biekorf of in andere tijdschriften. Het gedeelte aangeduid met "glossarium" verscheen in Biekorf en werd naderhand gebundeld in "Kleine Verscheidenheden" (z.p.z.d., 3 reeksen, in 8°, 308 p.). Verder is er archief betreffende het lidmaatschap van commissies (o.m. de adviescommissies voor het Stadsarchief en voor de Stadsbibliotheek), zijn leraarschap en de hoofdredactie van tijdschriften. Hij was ook lange tijd voorzitter van ons Genootschap, maar daarover is heel wat minder terug te vinden dan i.v.m. zijn geliefde Biekorf. De fiches bevatten korte notities over zeer diverse onderwerpen en zijn niet zodanig geordend dat ze zonder index bruikbaar zijn voor anderen.

Gelukkig heeft mevrouw van Biervliet daaraan verholpen. Zij heeft een alfabetische index gemaakt op de fiches, en een andere op de mappen. Het nummer verwijst telkens naar de door haar opgemaakte inventaris. Hoewel de auteur zelf de inventaris beschrijft als rudimentair en gemaakt in afwachting van een definitieve wetenschappelijke inventaris, moet gezegd worden dat deze toch ~~zeer~~ nauwkeurig opgemaakt en uiterst bruikbaar is.

Het dient nog vermeld dat een bundel met Guido-Gezellearchief, nl. 15 brieven aan Gezelle, een map correspondentie en een map aangaande Gezellecomités, naar het Gezellearchief in de Biekorfbibliotheek werd overgebracht. Om echter de onverdeelbaarheid van het archief Antoon Viaene in stand te houden is dit uitdrukkelijk in de inventaris vermeld.

Het archief Antoon Viaene geeft blijk van de zeer ruime belangstelling van de historicus op alle gebieden van de geschiedenis, kunstgeschiedenis, taal- en volkskunde van het oude graafschap Vlaanderen in het algemeen en Brugge in het bijzonder. Het is dan ook een ware goudmijn voor de vorsers die zich op deze terreinen begeven. Het is vrij te consulteren in het Stadsarchief, mits het volgen van de gebruikelijke huisregels. Deze schenking is dan ook een uitstekende bijdrage tot de herinnering aan de eminente historicus Viaene - zoals mevrouw Van Biervliet hoopt - en tot de bevordering van de plaatselijke geschiedschrijving, waarvan Viaene levenslang en belangeloos een lichtend voorbeeld was.

André Vandewalle

Brugse huizengeschiedenis. - De werkgroep "huizengeschiedenis" van de VZW Levend Archief blijft niet bij de pakken zitten en heeft in haar jongste publicatie maar liefst zes huizen bestudeerd. Het betreft woningen in de Hoogstraat (nrs. 37, 39 en 41), Verversdijk (nrs. 6 en 12) en Kandelaarstraat (nr. 6), alle eigendom van de WVEM (West-Vlaamsche Electriciteitsmaatschappij) die de huizen tussen 1956 en 1998 heeft aangekocht. Het terrein aan de Verversdijk is bijzonder interessant omdat het nog in de 13de eeuw gelegen was aan de oude stadsomwalling, in casu de Sint-Annarei die oorspronkelijk breder was dan nu, en voornamelijk bewoond was door wol- en lakenwevers. Ook in enkele van de hier bestudeerde huizen hebben ververs gewoond, maar ook andere ambachten werden er beoefend. Aangezien het huizenonderzoek gebeurt vanuit een archivalisch oogpunt, worden op de eerste plaats de bewoners bestudeerd en wordt minder aandacht geschonken aan het gebouw zelf, bijv. aan de evolutie van de plattegrond. De beschrijving van de eigenaars en huurders vormt een kleurrijke optocht van bekende en minder bekende Bruggelingen, notabelen en ambachtslieden. Eén van de eigenaars was Jacob de Meyere (Meyerus), priester, humanist en historicus, in 1492 geboren te Vleteren (Frans-Vlaanderen) en in 1552 overleden te Brugge (zie over hem o.m. onze *Handelingen*, jg. 1997, 112-143).

Brugs Museajaarboek. - Het in 2000 verschenen Jaarboek 9-10 (1997-1999) van de Brugse stadsmusea is opgedragen aan hoofdconservator V. Vermeersch die op 1 november 2000 met vervroegd pensioen ging. In het boek schetst W. Dezutter de museumloopbaan van de gehuldigde, verlucht met tientallen foto's van de scheidende hoofdconservator. Het artikel van Dezutter is een kleine geschiedenis van de stedelijke musea in de tweede helft van de twintigste eeuw geworden en tevens heeft hij de gelegenheid te baat genomen om in het kort de pioniersrol te schetsen van ere-hoofdconservator A. Janssens de Bisthoven die op 2 december 1999 overleed en die een uitvoerig "in memoriam" in het jaarboek zou hebben verdiend.

Daarnaast bevat het jaarboek de gewone bijdragen over de museumaanwinsten, de tentoonstellingen (uiteraard uitvoerig over "Van Memling tot Pourbus"), de archeologische activiteiten (o.m. het

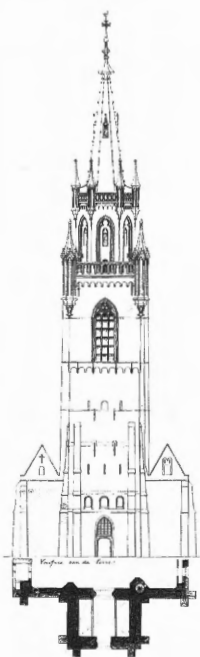
onderzoek in het Sint-Janshospitaal, het Coletienenklooster en het Jezuitencomplex). Op archeologisch gebied is de bijdrage te vermelden van H. De Witte e.a. over het C 14 en dendrochronologisch onderzoek van de Sint-Donaaskathedraal te Brugge.

Nog de torenbekroning van de Sint-Salvatorskathedraal te Brugge (1839-1843). – Na de brand van de toren van de Sint-Salvatorskathedraal te Brugge op 19 juli 1839, had de Engelse architect Robert Chantrell (1793-1872), broer van Willem Chantrell, aannemer van de heropbouw van de uitgebrande daken van de kathedraal, twee tekeningen gemaakt voor een nieuwe torenbekroning en ze op 5 juli 1840 aan de kerkfabriek gegeven. Eén daarvan, gedateerd september 1839, werd voor het eerst gepubliceerd in het in 1987 verschenen werk van A. Van den Abeele en Chr. Webster "Architect Robert D. Chantrell en de Kathedraal van Brugge", op p. 78 en nadien, in kleur en met onjuiste datering, in het eerste nummer van *In de Steigers* (september 1994).

Gevolg gevend aan een besluit van de Provincieraad dd. 20 juli 1840 betreffende de herstelling van de toren "en om by die gelegenheid den bouwtrant van den kloktoren in overeenstemming te brengen met dien van het kerkgebouw" besliste de Bestendige Deputatie op 28 augustus 1840 een wedstrijd uit te schrijven voor een dergelijk project waarvan de kostprijs de som van 200.000 fr. niet zou mogen overschrijden. Voor de auteur van het bekroonde ontwerp was 1200 fr. voorzien. Plannen en begroting werden ingewacht tegen 15 maart 1841. De Provincie sloot echter een herstelling van de vroegere toestand niet uit en vroeg op 10 september 1840 een plan en begroting aan "Bruggen en Wegen", wat op 15 mei 1841 door hoofdingenieur J. De Brock werd bezorgd, met de geschatte prijs van 40.000 fr.

Op het "openbaer concours" kwam maar één anonieme inzending binnen; het droeg de kenspreuk "God zult gij eeren". Het dossier bevat vijf tekeningen en een begroting; één tekening (westzijde en doorsnede) werd door M. Ryckaert gepubliceerd in het reeds vermelde nummer van *In de Steigers*. In het ingezonden ontwerp van de torenbekroning werden in de bovenste torenverdieping (= de dichtgemetselde eind 13de-eeuwse klokkenverdieping) drie neogotische klokgaten ingebracht. Op de bestaande torenromp, die voorzien werd van vier hoektorentjes, kwam nog een achzijdige verdieping met acht torentjes

waarboven nog een houten spits. De raming bedroeg 69.572, 75 fr. die wegens het werk op grote hoogte verhoogd werd met 200% waardoor de eindprijs op 199.572, 75 fr. kwam, d.w.z. juist onder de gestelde limiet. Op 14 mei 1841 werd door de Bestendige Deputatie een speciale commissie opgericht ter beoordeling van dit ontwerp. Op 19 juni 1841 werd verslag uitgebracht. Het was ondertekend door voorzitter Ch. de Croeser de Bergues en de leden ir. Dutreux, provincie-architect Van Caneghem en architect Pierre Buyck die hem bij beslissing van de Bestendige Deputatie, dd. 29 oktober 1841, zou opvolgen. Het advies van de commissie was ongunstig wegens technische, financiële en esthetische redenen. De architect van het ontwerp werd toch niet met lege handen naar huis gestuurd, want het verslag eindigt als volgt: "Prenant toutefois en considération le talent dont l'auteur a fait preuve sous certains rapports, comme il a été dit ci-dessus, et d'après le motif qu'un seul concurrent s'est présenté, la Commission a l'honneur de proposer de lui accorder une gratification de cinq cents francs, à titre d'encouragement". Zo geschiedde, en door de betaling van die 500 fr. op 31 juli 1841 kennen we de naam van deze ene deelnemer, nl.

Brugge, Sint-Salvatorskathedraal: ontwerp van architect G. Hano voor de bekroning van de toren (westkant), 1841 (Brugge, Rijksarchief, Provinciearchief West-Vlaanderen, P.341)

de Brugse architect George Hano (1807-1883) over wie overigens maar weinig bekend is. K. Vershelde ("De kathedrale van S. Salvator te Brugge", 1863, p. 189) wist reeds dat Hano tekeningen had gemaakt, wat dan weer door A. Van den Abeele en Ch. Webster werd betwijfeld (*o.c.*, p. 81).

De uitspraak van de speciale commissie hoeft niet te verbazen. Verscheidene zaken waren gunstig voor architect R. Chantrell. Hij had reeds een tekening gemaakt die de basis voor een ontwerp kon uitmaken. Een commissielid, architect P. Buyck, had reeds in 1839-1840 met de gebroeders Chantrell samengewerkt bij de heropbouw van de kerkdaken en als toekomstig provincie-architect zou hij eventueel de werken ter plaatse kunnen leiden in naam van de Engelse architect in het verre Leeds. En dat de provinciegriffier Ch. Devaux gehuwd was met Emilie Chantrell, een zuster van de broers, zal eerder een voor- dan een nadeel zijn geweest.

Eind goed, alles goed. Een Koninklijk Besluit van 24 april 1843 keurde de plannen en het lastenboek voor de bekroning van de toren goed, die architect P. Buyck had opgemaakt, vertrekkend van de tekening van Robert Chantrell.

Luc Devliegheer

Herdenking van Auguste de Maere, promotor van Brugge-Zeehaven. - Auguste de Maere (Sint-Niklaas, 30 januari 1826 - Aartrijke, 7 oktober 1900) was eerst van 1857 tot 1872 als liberaal politicus bedrijvig in de Gentse gemeenteraad. Naast gemeenteraadslid was hij van 1857 tot 1866 schepen van Openbare Werken in de Arteveldestad en van 1866 tot 1870 volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Gent.

Na 1870 stapte de Maere uit de actieve politiek en zette zich, mede onder invloed van Julius Sabbe, in voor de realisatie van het project Brugge-Zeehaven. Zijn uiteindelijke plannen omvatten de aanleg van een voorhaven in Heist gevat tussen twee strekdammen in volle zee en van een kanaal naar Brugge, waar de eigenlijke haveninfrastructuur ingeplant zou worden. Na jarenlange en moeizame onderhandelingen, en ook na verschillende fundamentele wijzigingen aan de originele plannen kon de Brugse haven uiteindelijk in 1907 plechtig geopend worden.

De Maere is niet alleen bekend gebleven als politicus en haven-promotor; hij heeft zich tevens levenslang ingezet voor de verdediging van de Vlaamse zaak en voor de bevordering van het - vooral Gentse - cultuurleven.

Rond leven en werk van de Maere vond in de Van Ackerzaal van de Stedelijke Openbare Bibliotheek De Biekorf van 13 november tot 2 december 2000 een interessante tentoonstelling plaats. Verder werd op vrijdag 10 november 2000 tijdens een druk bijgewoonde plechtige zitting de monografie *Auguste de Maere, vader van Brugge-Zeehavens - promotor van het cultuurleven in Gent* voorgesteld. Het boekwerk van Anne Serlet en Romain Van Eenoo verscheen in de reeks "Vlaamse Historische Studies" van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge. Met boek en tentoonstelling lijkt de herdenking nog niet afgesloten. Er zouden ook plannen in de maak zijn om ergens in Brugge een standbeeld te plaatsen ter herinnering aan deze markante persoonlijkheid en zijn betekenis voor de stad.

Johan Vannieuwenhuysse

Beschadigd pelgrimsteken van de Heilige Thomas Becket, in 1999 gevonden in de Artillerietoren te Kortrijk (h. : 5 cm)

Thomas Becket te Kortrijk. - In de "nieuwe" kapel van de oude Groeningeabdij te Kortrijk werd van 7 mei tot 11 juli de tentoon-

stelling "Thomas Becket in Vlaanderen. Waarheid of legende?" gehouden. Aanleiding was de bruikleen door het Kortrijks Jezuïetenklooster van de 12de-eeuwse, aan Thomas Becket toegeschreven kazuifel, alsmede het onderzoek en de restauratie van de kazuifel door het KIK te Brussel. Thomas Becket (°1120) werd in 1155 kanselier aan het hof van koning Hendrik II van Engeland. In 1162 werd hij aartsbisschop van Canterbury gewijd; twee jaar later vluchtte hij – in conflict met de koning – naar het vasteland. In die periode verbleef Becket maar korte tijd in Vlaanderen, nl. bij zijn aankomst in Oye (bij Grevelingen) en bij zijn vertrek uit Wissant; daaruit blijkt reeds het legendarisch karakter van de talrijke verblijfplaatsen (o.m. in Male en in Tillegem) van Becket in Vlaanderen. In 1170 keerde hij naar Engeland terug; op 29 december van dat jaar werd hij in de kathedraal van Canterbury vermoord. Reeds kort na zijn dood vonden door zijn tussenkomst mirakelen plaats; in 1173 werd hij heilig verklaard waardoor de reeds begonnen bedevaarten naar zijn graf in omvang toenamen. Op talrijke kunstwerken werd de moord op Becket afgebeeld; daarnaast bestaan er talrijke textilia die de heilige zou hebben gedragen.

Onder de inleidende artikels in de catalogus vermelden we deze van P. Trio (over Vlaanderen in de 12de eeuw), van J. Koldewey (over bedevaarten en pelgrimstekens), van K. Smeyers (de moord in de Vlaamse miniatuurkunst), van Is. De Jaegere e.a. (over de Kortrijkse kazuifel) en van G. Verschate (over Thomas Becket in Vlaanderen). De selectie van de kunstwerken in de tentoonstelling en de meeste notities in de eigenlijke catalogus zijn het werk van lic.G. Verschate, wetenschappelijk medewerkster bij de Stedelijke Musea.

De tentoonstelling schonk uiteraard de meeste aandacht aan de gerestaureerde Kortrijkse kazuifel en aan de stola en manipel, vervaardigd uit een 12de-eeuws Spaans zijdeweefsel. Tijdens de restauratie in het KIK werd de vioolkastvorm van de kazuifel die in het begin van de 19de eeuw was tot stand gekomen en waardoor de oorspronkelijk kazuifel verkort en versneden werd, terug in zijn 12de-eeuws klokvorm gebracht, met gebruikmaking van de verknijpte stukken. De stola en de manipel, die resp. 15 en 12 fragmenten uit dezelfde stof bevatten, werden voorlopig niet behandeld.

Een ander belangrijk kunstwerk in de tentoonstelling waren de vier zg. "Becket leaves", vier folia met gekleurde tekeningen en

Franse tekst - fragmenten van een geïllustreerd leven van Thomas Becket - gedateerd ca. 1220-1240. Ze waren in de 19de eeuw in het bezit van de Kortrijkzaan J. Goethals-Vercruysse en werden in 1986 bij Sotheby voor bijna 1,4 miljoen pond aangekocht door J. P. Getty die ze voor onbepaalde tijd in bruikleen gaf aan de British Library.

Voor de studie van de verering van Thomas Becket in Vlaanderen, en ook daarbuiten, zal de Kortrijkse catalogus een blijvende en kostbare gids blijven.

Werkten mee aan deze jaargang

Felipe Basabe Lloréns, Universidad Pontificia Comillas, Madrid

Michel Cloet, Bergstraat 111 , 3010 Kessel-Lo

Luc Devlieghe, Ten Hove 17, 8200 Brugge

Alfons Dewitte, Carmersstraat 122, 8000 Brugge

Jan D'hondt, Stadsarchief , Burg 11 A, 8000 Brugge

Pieter Donche , Elisabethlaan 2 bus 34, 2600 Berchem

Jan Dumolyn, Universiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte,
Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Luc François, Universiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte,
Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Noël Geirnaert, Stadsarchief, Burg 11A, 8000 Brugge

Stefanie Gilté, Burggraaf de Nieulantlaan 81, 8200 Brugge

Veroniek Kerckhove, Bissegemstraat 95, 8560 Gullegem

Mariann Naessens, KULAK, Letteren, E. Sabbelaan 53,
8500 Kortrijk

Isabel Rotthier, Smidsestraat 64 , 9000 Gent

Ronald Van Belle, Lane 12, 8000 Brugge

Ludo Vandamme, Doornhut 28, 8310 Brugge

André Vandewalle, Stadsarchief, Burg 11A, 8000 Brugge

Andries Van den Abeele, Stijn Streuvelsstraat 56, 8000 Brugge

Karel Van Nieuwenhuyse, Nijverheidsstraat 100, 8310 Brugge

Johan Vannieuwenhuyse, Provinciale Archiefdienst,
p.a. Koning Leopold III-laan, 8200 Brugge

Guy van Renynghe de Voxvrie, Woensdagmarkt 9, 8000 Brugge

Filip Van Tricht Universiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte,
Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Adriaan Verhulst, Lostraat 31, 8691 Alveringem

ARTIKELS

-
- J. Dumolyn en F. Van Tricht, *De sociaal-economische positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel: enkele trends* 3-46
- P. Donche, *De diptiek De Schepper-Donche en de portretten van Elisabeth Donche* 47-65
- R. Van Belle, *Een fundatieplaat van Adolf van Kleef en Anna van Bourgondië* 66-94
- K. Van Nieuwenhuysse, *De integratie van de Castiliaanse familie de Aranda in Brugge 1500 - 1765* 95-125
- S. Gilté, *Het bakkersambacht te Brugge* 126-151
- A. Verhulst, *Kort overzicht van de geschiedenis van de Zwinstreek in de Middeleeuwen* 191-202
- M. Naessens, *De repressie van seksuele en religieuze deviantie te Kortrijk en Brugge omstreeks 1500 : een ethisch reveil en een socio-economische verklaring* 203-239
- A. Dewitte, *Handschriften uit het bezit van Bonaventura Vulcanius (1538-1614)* 241-248
- V. Kerckhove, *Historisch-demografisch onderzoek van Wevelgem, 1754-1796* 249-281
- G. van Renynghe de Voxvrie, *Van « Diamant » tot huis « Vanden Abeele » en Rijksarchief: bijdrage tot de huizengeschiedenis in Brugge* 283-295

BOEKBESPREKINGEN

-
- A. Derolez m.m.v. B. Victor, *Corpus Catalogorum Belgii, The Medieval Booklists of the Southern Low Countries. I: Province of West-Flanders* (N. Geirnaert) 152-155
- E. Van den Neste, *Tournois, joutes, pas d'armes dans les villes de Flandre à la fin du Moyen-Age (1300-1486)*. (A. Van den Abeele) 155-159
- C. D'hooghe, *De huizen van het Zuidproosse van ca. 1400 tot 1920* (J. D'hondt) 159-162

- M. Sommé, *Isabelle de Portugal, Duchesse de Bourgogne.* 297-301
Une femme au pouvoir au XVe siècle (A. Vandewalle)
- G. Dehon, *L'université de Douai dans la tourmente (1635-1765).* 302-306
Heurs et malheurs de la Faculté des Arts (M. Cloet)
- P. Vandepitte (red.), *Wreeck geen quaedt, maer dwing tot goed.* 307-327
*Het Sint-Pietersveld, kruispunt van historische en
maatschappelijke ontwikkelingen in Vlaanderen. 150 jaar
Gemeenschapsinstelling Bijzondere Jeugdbijstand in Ruiselede,
1849-1999* (I. Rotthier)
- K. Ravyts en J. Rondas, *Het Brugse 1940-1945. Deel I:* 317-320
collaboratie en verzet (A. Van den Abeele)

KRONIEK

163-186; 321-352

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

Correspondentieadres : Bossuytlaan 59, 8310 Brugge

Redactieadres : Doornhut 28, 8310 Brugge

Postrekening : 000-0107939-75 Genootschap voor Geschiedenis, Brugge.

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van :

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale : I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. / Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen : LXXVII (1934) - CXV (1978).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies». Hierin worden teksten van hoog wetenschappelijk gehalte, over onderwerpen die een brede belangstelling wekken, voorgesteld in een eigentijdse stijl en vorm.

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks 700,- BEF. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20% op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

BESTUUR :

L. Devliegher (voorzitter), L. Valcke (secretaris), M. Ryckaert (adjunct-secretaris), M. Vandermaesen (penningmeester), L. Vandamme (redactiesecretaris), M. Cloet, I. De Jaegere, B. Janssens de Bisthoven, D. Marechal, G. Maréchal, J. Mertens, J. Monballyu, O. Mus, M. Nuyttens, K. Priem, P. Trio, A. Van den Abeele, C. Vandenbroeke, A. Vandewalle, P. Vandewalle, R. Van Eenoo en Johan Vannieuwenhuysse.